

Bal

Ch

ÚJ FOLYAM XII. 1-2. SZÁM BUDAPEST, 2003. FEBRUÁR ÁRA: 388 FT

MAGYAR SZEMLE

GRANASZTÓI GYÖRGY: ZSIDÓKÉRDÉS? II. – TÖRÖK BÁLINT: A MAGYAR ZSIDÓK MENTÉSE I. – CZETTLER ANTAL: A II. VILÁGHÁBORÚ ÉSZAKAFRIKÁBAN – TŰSKÉS TIBOR: NÉMETH LÁSZLÓ ÉS VERES PÉTER – BALLA BÁLINT: A HÁRMAS SZÁM A SZOCIOLÓGIÁBAN – KÖRKÉP: METZ KATALIN, TÓTH KLÁRA, KUBINSZKY MIHÁLY, LÁSZLÓFFY ALADÁR, MIKLÓSSY ENDRE, EGEDY GERGELY – ESSZÉ: GRÓH GÁSPÁR, SZEPESI ATTILA

HÍREK. A Magyar Szemle első tíz évének (1992 november–2002 október) anyagából válogatás jelenik meg a napokban, *A rendszerváltozás a Magyar Szemlében* címmel, Mádl Ferenc köztársasági elnök ajánlásával. Az antológia ünnepélyes bemutatása március közepén lesz. Az alkalomról szerkesztőségi előfizetőink külön értesítést kapnak.

A Magyar Szemle-estek sorozatában, a Batthyány Lajos Alapítvány előadótermében, január 20-án Meggyesi Tamás építész, várostervező beszélt *Sors és személyiség* címmel. A beszélgetést Kodolányi Gyula vezette. Február 17-én hétfőn 18 órakor vendégünk Mohás Livia író, pszichológus lesz. A beszélgetés címe: *Ama-zon az árnyékban*, a beszélgetőpartner ezúttal is a főszerkesztő lesz. Márciusi és áprilisi estjeinkre a szerkesztőségi előfizetőknek meghívót küldünk, de a sajtó útján is meghirdetjük őket.

Köszönettel fogadjuk személyi jövedelemadójuk 1%-áról tett felajánlásukat. **Technikai számunk: 18055067-2-42**

2003-ban lapunk ára az újságosoknál 388 forintra emelkedik. Előfizetőink kedvezményes áron, továbbra is 288 forintért kapják meg a lapot. 1996 óta ez az első áremelésünk.

Lapunk új folyamának teljes sorozata (1992–2002) kedvezményes áron vásárolható meg szerkesztőségünkben. Ára 5600 forint. Kedvezményt rövidebb sorozatok vásárlása esetén is adunk.

A MAGYAR SZEMLE A VILÁGHÁLÓN:

<http://www.hungary.com/magyarszemle>

<http://www.net.hu/magyarszemle>

DRÓTPOSTA CÍMÜNK: msza@mail.datanet.hu

FOGADÓÓRÁK: Kedden és pénteken 11–13 óráig, illetve megbeszélés szerint.

A FOLYÓIRATOT kiadja a Magyar Szemle Alapítvány. A megjelenést a Batthyány Lajos Alapítvány támogatja. E számunk további támogatói: Nemzeti Kulturális Alapprogram, Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Westel Mobil Távközlési Rt.

A MAGYAR SZEMLE ALAPÍTVÁNY igazgatósága: Bod Péter Ákos, dr. Borostyánkői Máttyás, Entz Géza, Granasztói György (elnök), Jeszenszky Géza, Kodolányi Gyula, Szabados György.

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: *Kodolányi Gyula*

Szerkesztőbizottság: *Borbándi Gyula,
Czakó Gábor, Cseh-Szombathy László,
Mellár Tamás, Molnár Gusztáv,
Szabados György, Szócs Géza, dr. Varga Csaba*

Szerkesztőség: *Bácsi István, Csejdy Virág,
Cselényi Béláné, Gróh Gáspár,
Kiss István, Mátis Lívia, D. Veszelszky Sára*

Szerkesztőségi titkár: *Blahó Erika*

ÚJ FOLYAM XII.	1-2. SZÁM	2003. FEBRUÁR
GRÓH GÁSPÁR	<i>A hiány arcai</i>	3
GRANASZTÓI GYÖRGY	<i>Zsidókérdés? II.</i>	6
TÖRÖK BÁLINT	<i>A Magyar Függetlenségi Mozgalom zsidómentő tevékenysége I.</i>	33
CZETTLER ANTAL	<i>A Torch (Fáklya) hadművelet I.</i>	58
TÜSKÉS TIBOR	<i>Németh László és Veres Péter</i>	93
EGEDY GERGELY	<i>Szellem és politika</i>	110
BALLA BÁLINT	<i>A hármas szám varázsa a szociológiában</i>	128
SZEPESI ATTILA	<i>A barlang, a cseresznyevirág, a szent hegy és a zöld szél</i>	153
1% METAFIZIKA	<i>José Ortega y Gasset: A Don Quijote az iskolában</i>	162
KÖRKÉP		
LÁSZLÓFFY ALADÁR	<i>Pápua intercity</i>	165
MAGYARICS TAMÁS	<i>Régiók, esélyek</i>	173
MIKLÓSSY ENDRE	<i>Jövendölés a nihilről</i>	180

KUBINSZKY MIHÁLY	„Neves” vonatok	190
TÓTH KLÁRA	Játsszuk azt...	196
METZ KATALIN	Fekete zaj és óriáscsecsemő	199
GÁSPÁR G. JÁNOS	Restauráció vagy atavizmus	203
GYULAI GYÖRGY	A lengyel eurorealizmus háttere	210
	Summaries	213
	E számunk szerzői	216

E számunk japán fametszetei Szepesi Attila írásához kapcsolódnak. A borítón: Hiroshige Cseresznyevirágok esőben a Szumida folyó partján című művének részlete.

NEMZETI KULTURÁLIS ÓRÓKSÉG
MINISZTERIUMA

A HIÁNY ARCAI

Van egy folyamatosan érvényes meteorológiai prognózisom: „Az elkövetkező huszonnégy órában időjárásunkat alapvetően a fölöttünk áramló levegő sebessége, iránya, nedvessége és hőmérséklete fogja meghatározni.” Ezt aztán lehet adatokkal gazdagítani, cizellálni, polírozni, de eltérni tőle nem nagyon.

Nem is a kliséi az érdekesek: hanem az, hogy jelzi: nekünk semmi közünk a tartalmához, vagyis csak alkalmazkodni tudunk hozzá, de meg nem változtathatjuk. Valamiképpen persze befolyásolja a létezésünk, működésünk, de olyan kifürkészhetetlen módon, olyan áttételekkel, olyan hosszú távon, hogy erről mindennapjaink és egyéni életünk alapján nincs mit mondanunk. Ezzel szemben mindennapi keserveink között mindig ott van, hogy jóformán bármi történjék is az időjárás által, egy városlakó számára majd minden évszak, különösen ha olyan, amilyennék illik lennie: *botrány*.

Korunban a hó talán már csak a gyerekeknek (esetleg némely költőnek) öröm. De már a gyerekekben sem vagyok biztos. Mert ezernyi okuk van, hogy ne legyen idejük örülni. Az iskola, az utazás, az internetezés és egyebek mellett a *gyerekség* már nem fér bele az életükbe. Mikor szánkoznának, mikor rajzolnának, írnának a hóba? Mikor és hol ragadhatná el őket a végtelen, fehér ragyogás, aminek a fényében talán az örökkévalóságból kapunk kóstolót? (Ahogy a tavasz zsendülésében, a nyár ragyogásában, az ősz boldogító szomorúságában is...) A modern, városlakó

ember számára azonban – ismétlem – minden évszak botrány. És ezt már gyermekkorában elkezd tanulni. Ezért nem tudhatja, hogy valójában minden évszak *ünnep*. És ezért is csökken a költők ázsiója, s ezért láthatunk egyre kevesebb hőembert a köztereken...

Tavasszal förtelmes a város a télen ráragadt kosztól, koromtól, szeméttől. Nyáron a túlhevült házfalak, az olvadó aszfalt, a földközeli ózonpárna kellemetlenségei, allergizáló hatása kínozzák a városlakókat, ősszel az, hogy vissza kell szokniuk lakóhelyükhöz, ahonnan nyáron egy kicsit kiszabadultak, meg szomorúan nézhetik az agyonszózott, betonba zárt, szurdok-klimától halálra gyötört vadgesztenyefákat, ahogyan lombjukat veszve, görcsös erőfeszítéssel még egyszer nekirugaszkodnak a virágzásnak. Amiben némely városi széplelkek az élet diadalát látják, holott az csupán a megkezdett agónia egyik fázisa.

Nem a várost és a falut akarom szembeállítani. Már csak azért sem, mert a városközeli falvak lassanként mindazokat a kellemetlenségeket nyújtani tudják új keletű lakóiknak, amelyek elől azok a városokból menekültek. A modern, urbanizálódott ember és a természet kerültek ellentétbe, és ez a mindenkori időjáráshoz való viszonyban is kifejeződik.

A természet eközben azért, defenzívában, rejtekezve, mint ahogyan egy diktatúra alattvalói, mégiscsak él. Megtartja saját törvényeit, s azok közt is a legfontosabbak egyikét: a folytonosságot. A tavasz nagy lobbanását a nyár virágai követik, augusztus vége felé jön a krizantémok és a ciklámen ideje, bíborba öltözik a cserszömörce, belobban az ecetfák tűzvarázsa. Amikor minden levél lehullott, az avar alatt már előbújik a jácint majdani hajtásainak csúcsa. A legkeményebb tél napjaiban – ezt se hagyjuk ki egészen – ott a hó ragyogása, a zúzmarás ágak kristályparádéja, s a hó védelmében folyik a felkészülés az új virágzásra. Az átmeneti hóolvadáskor kibukkannak a hóvirágok fehér lán-

dzsácskái, a hófoltok között sárgáll a téltemető, kemény fagyban is virágozik a csupasz jázmin, aztán jönnek a többiek, a som, Nagy László kökény-menyasszonyai, Proust galagonyavirágzása. Mert, ezt is ismétlem, nem úgy, mint a városokban, a természetben minden évszak ünnep. Más-hogy és másként, másfajta fényekkel, szépségekkel.

Igaz persze, hogy a városnak is megvannak a maga változó színei: percekre, amikre alig lehet odafigyelni. Igaz, életemben a legragyogóbb szivárványt néhány éve éppen Budapest fölött láttam, valósággal világított. Rajtam kívül senki sem nézte. Meg, jóval régebben, júniusi délben itt süvített el a Napéval vetekedő fényességű meteor a Gellért-hegy felé, azt hiszem, azt is egyedül láttam.

Vagyis állhatunk a város közepén, a világ valahol máshol van, miközben azt hisszük, az urai vagyunk. A legtöbben már nem is tudják, hogy mi a bajuk, csak valami sivár kényelmetlenséget éreznek. Nekik szánnám uniformizált időjárás-jelentésemet, nem gúnyból, közös kétségbeesésből. Mert úgy érzem, itt már egyre megy, esik vagy fúj: a természet történései, így a meteorológiai változások csak annyiban számítanak, hogy esetenként más díszletet és jelmezt terítenek ugyanarra a hiányra.

GRÓH GÁSPÁR

ZSIDÓKÉRDÉS?

II. A lelkiismeret fájdalma, vagy a harc eszköze?

II.

Az antiszemitizmusról, az antikommunizmusról

Az antiszemitizmus és az antikommunizmus (a két kifejezést a „zsidózás” és a „kommunistázás” értelmében használva) összekapcsolása ellentmondásokat rejt magában. Az első az, hogy ma a zsidózás vádja a jövőbeni veszélyt jelzi, miközben a múltra, különösen pedig a zsidóság vészidőszaka utal. A vádlottak padjára az kerül, akiről feltehető, hogy cselekedetei a zsidóság múltjában bekövetkezett tragédiák megismétlődését segíthetik elő. Az antikommunizmusban ellenben olyan vád fejeződik ki, amely a múlt végleges lezárásával függ össze. A múlt feltárásának szándéka felelőségek megállapítását, bűnösök megbüntetését igényli azzal a céllal, hogy távolság, sőt szakadék szülessen a múlt és a jelen között.

A zsidózás vádja tehát a múlt és a jövő közti sajátos kapcsolat jegyében fogalmazódik meg, az antikommunizmus ellenben a múlttal való szakítás jegyében. Ezt még akkor is igaznak fogadhatjuk el, ha tudunk olyanokról, akik a zsidóság tragédiáját a múlt részének tekintik elsősorban, másrészt létezhetnek olyanok, akik a kommunizmus visszatérése miatt aggódnak.

A másik nagy ellentmondás viszont az, hogy lehet-e, szabad-e egyenlőségjelet tenni a kettő közé, egyszerűbben szólva a koncentrációs táborok és a gulág áldozatai közé. Ami felveti a fasizmus és a kommunizmus közti különbség vagy hasonlóság kérdését is.

Az egyik legnagyobb ellentmondás mégis az, hogy az utolsó ötven év politikai elitjének különleges felelős-

ségével van kapcsolatban. Nem tisztázták megfelelően a magyar nemzet részét alkotó zsidóság tragédiájának mélységeit, nem tettek kísérletet a közös felelősség, az ezen alapuló és kiengesztelhetetlen lelkiismereti problémák tisztázására, világos megfogalmazására és a belőlük adódó új lelkiismereti tanulságok, erkölcsi szabályok megfogalmazására. Eközben pedig az antiszemitizmus problémája nem halványult el, hanem nagyobb aktualitása van, mint 1945 óta bármikor.

A politikai megoldás ugyanis az ötvenes évek elejétől igencsak egyszerű volt: A proletárdiktatúrával, úgymond, új korszak kezdődött, amely szakításban volt a múlttal, vagyis a felelősség eszerint teljes egészében a letűnt Horthy-rendszert terhelte. A múlthoz fűződő kapcsolat tisztázásának leg súlyosabb következményét látjuk magunk előtt, amely most, 1990 után hasonlóan időszerű, mint 1945-ben volt. Az ellentmondás lényege az, hogy egyrészt a lelkiismereti-erkölcsi tanulságok még ma sem hatnak egységesen a politika színterén, a felelősség értelmezése nem része a közgondolkodásnak, másrészt ellenben a politikai vitákban az antiszemitizmus mint vád politikai eszköz lett, amellyel előnyöket lehet kicsikarni az ellenféllel szemben.

1945 után a magyar társadalomnak azzal kellett szembenéznie, hogy a náciizmus, mint ideológia és mint rezsim a zsidó származásúak elleni, Európa-szerte meglévő politikai szenvedélyt kihasználta, gyűlöletté korbácsolta fel, amelyet elvezetett az általános népirtásig. A zsidóság fizikai megsemmisítésének szándéka azt fejezte ki, hogy ez a nép nem tartozik az emberiséghez. Tény, jó ideje vita van arról, hogy van-e ésszerű magyarázata a vézskorszaknak. E vita egyik legfontosabb tanulsága az, hogy nincs olyan antiszemita ideológia, amely ésszerű lenne. Ellenkezőleg a népirtást, a kiközösítést valamennyi irracionális fordulattal magyarázza, s ennek a fordulatnak a súlyos tanul-

sága valóban a lelkiismeret, a felelősség része kell hogy legyen.

Az antiszemita gondolkodás, mint minden más nemzetiségre, népcsoportra, társadalmi, vallási vagy más csoportosulásra vonatkozó, elkülönülést hangsúlyozó gondolkodás, képet alkot. Adott esetben ellenséggépet. Természetesen a zsidóságról alkotott kép is tartalmazhat olyan elemeket, amelyek egy sajátos történelmi örökségből származnak, továbbá alapulhat megfigyeléseken is. Miért ne lenne igaz, hogy, nagymértékben a majd ezeréves üldöztetések hatására is, a zsidó származásúak különösképpen vonzódtak a demokratikus univerzalizmus politikai és filozófiai megnyilvánulásaihoz, amit röviden a liberalizmus körébe tartozónak lehet tekinteni. Egyébként sok zsidó származású személy kapcsolható a kapitalista gazdaság, vagy a baloldali mozgalmak elitjeihez.

A végzetes fordulat lényege az, hogy a szélsőséges antiszemita a jelenségeket, mint például a nemzetközi tőke szerepét és jelentőségét, a polgári demokrácia egyes intézményeit, a baloldaliság létezését a zsidó személyekhez köti. Kiiktatásukat, ami a nácizmus esetében a népirtást jelentette, azért tekinti ez az antiszemitizmus fontosnak, mert a zsidóságot tartja a kiváltó oknak. Ebben a felfogásban a zsidók többé nem azok, akik, hanem bűnbakok és jelképek. A náci fasiszta gondolkodás szerint, s ez a végzetes, ész és erkölcs által felfoghatatlan fordulat magja, a nemzet elleni összeesküvésben a zsidók a polgári, liberális demokrácia ügynökei, akiket meg kell semmisíteni bűnbak és jelkép mivoltukban egyaránt. Az ideológiai küzdelemben tehát, ez a csavar lényege, a győzelem a zsidók kiirtása által érhető el.

Bibó István 1948-ban erkölcsi mérleget vont, s azt állapította meg, hogy 1944-ben a magyar zsidóság tragédiája mögött az egész politika alapvető hazugsága húzódott meg, amely „*kénytelen volt alantasabb indulatokra apellálni*”. Hozzá-

fűzi: „Ettől kezdve szokták meg a magyar társadalom széles rétegei azt, hogy nemcsak munkával és vállalkozással lehet egzisztenciát alapítani, hanem úgy is, hogy valaki másnak a már kialakított egzisztenciáját kinézi magának, s aztán az illetőt feljelenti, nagyszülőit kikutatja, állásából kidobhatja, üzletét kiigényli, őt magát esetleg internáltatja, egzisztenciáját pedig birtokba veszi.” Az üldözött zsidóság Bibó megállapítása szerint a rosszindulat, a részvétlenség, a korlátoltság és gyávaság vonásait tapasztalta maga körül.

Bibó a magyarországi zsidóság tragédiájának legáltalánosabb okát ebben, a közösségi erkölcs hiányában látta. Egyik legsúlyosabb, napjainkig érvényesnek látszó megállapítása a következő: „Emberséghez és bátorsághoz kellenek természetesen személyes vonások is, de ezek kibontakozásának a lehetséges közösségi feltételeken múlik, azon, hogy annak a közösségnek a működő tekintélyei a szétesés vagy megzavarodás erőivel szemben képesek-e a teljes értékű erkölcsi helytállás irányelveit kötelezővé, iránymutatatóvá tenni a közösség látható vagy láthatatlan szervezeteiben, képesek-e a fizikailag bátrak támadó kedvének az erkölcsi szenvedély lendületét, a jó szándékú ingadozók, félénkek s kényelmesek számára pedig a közösség helyeslésének, támogatásának, szolidaritásának a hátvédjét megadni.”

A zsidóság tragédiáját Bibó felfogása szerint csak a nemzet nevében és a nemzet érdekében megfogalmazott állásfoglalás gátolhatta volna meg. Az állásfoglalásnak a zsidótörvények kártékonyságát éppen úgy el kellett volna ítélnie, mint a zsidóüldözések embertelenségét, hitet kellett volna tennie a német veszedelemmel szemben, a magyar nemzet szabadsága mellett. Bibó következtetése az volt, hogy a tragédiát a korszerű nemzetállam hiányának kell tulajdonítani, amelyet ő szuverén, élő közösségként képzelt el. Szükség lett volna tehát a magyar szellemi élet bevett, származási vagy politikai gettóba nem szorított képviselői részéről egy olyan állásfoglalásra, mely először élesen és világosan szembefordul a zsidótörvény-

hozás kártékony hiábavalóságával és a zsidóüldözések embertelenségével, azután hitet tesz a német veszedelemmel szemben a magyar nemzet szabadsága mellett, és pedig legitimista és Szent István-i hazabeszélés nélkül, utána állást foglal a magyar nép teljes felszabadítása mellett s minden – nemcsak a zsidó – gazdasági kizsákmányolással szemben, azonban minden osztályharcos frazeológia nélkül, végül szövetséget kínál minden erőnek, mely ugyanezt akarja. Vagyis azt az állásfoglalást, mely erkölcsi, belpolitikai és külpolitikai síkon egyedül menthette volna meg az országot, komolyabb szellemi háttérrel kellett volna megtámasztani.

Bibó István életében az általa elképzelt korszerű magyar nemzetállam csak egyszer kapott esélyt, 1956-ban. A náci fasizmus uralma nálunk rövid volt, a másik totális rezsimé hosszú. Uralmuk különbözött, jellegük, természetük azonos. Az antiszemitizmushoz kapcsolódó mai hatalmas feszültségek és félreértelmezések tisztázása miatt itt rá kell mutatni egy mozzanatra, amely sokak számára alig mond újat. A fasizmus is, a kommunizmus is olyan társadalmakat hozott létre, amelyeket egy pártállam uralt az ideológia és a terror segítségével. A despotizmus, a zsarnokság kifejezések történetileg behatárolt korábbi helyzetekre vonatkoznak, nem képesek kifejezni a modern totális állam sajátosságát, amely a 20. század jellegzetessége: A totális államban politikai akarat érvényesül a társadalom egész szervezetében, a politikát pedig a diktatórikus döntések irányítják. A fasiszta és a kommunista pártállam az egész társadalmi életet uralta, mert minden tagját integrálta, maga alá gyűrte valamilyen módon.

A náciizmus bűnei olyan hatalmasak és annyira nyilvánvalóak lettek 1945 után, hogy már e látszólag banális igazság kimondása, ti. a párhuzam fasizmus és kommunizmus között, hatalmas ellenállást, indulatokat váltott ki mindenütt. Tény, a fasizmus rémtetteinek emlékét fenn kell

tartani a felnövekvő nemzedékek okulása céljából, és azért is, mert a lélek sérülései, a túlélők fájdalmának enyhítése, a távolság megteremtésének, a múlt lezárásának szándéka, a felelősség megértése és átélése mindezt megköveteli. A vészkorszak erkölcsi tanulságai az új, modern magyar nemzetállam meghatározó értékei.

Az antiszemitizmusnál maradva nem tagadható le az sem, hogy különböző formái tovább élnek szerte Európában és nálunk is. Felújulásával, említett írásában már maga Bibó István is foglalkozott. Igaz, a koalíciós időszakban számos jogi számonkérés történt a törvénybe is iktatott nemzeti bocsánatkérés mellett. A totális proletárdiktatúra képtelen és alkalmatlan volt arra, hogy folytassa a társadalmi önvizsgálatot, az erkölcsi tanulságokat és a felelősséget nem volt képes sem végiggondolni, sem beépíteni a közösségi tapasztalatokba. Már csak azért sem, mert eleve elfojtott minden polgári közösségi tevékenységet. „*A kisnyilasnak meg kell bocsátani*” – jelentette ki egyébként Rákosi. A mi szempontunkból ez a totális társadalomfelfogás egyik legperverzebb ötlete.

1956 forradalma, melynek kormányában, ismeretes, Bibó is szerepet vállalt, mentes volt az antiszemitizmustól. Az ötvenes évek nagy társadalmi átrendeződései szétosztatták azokat a lumpenrétegeket, azokat a középrétegeket, amelyek fogékonyak lehettek volna még az egyébként lefojtott, háború előtti jobboldali radikalizmusra. Az antiszemita ideológiának még a lehetséges tömegbázisa is szétporladt, 1956. Hannah Arendt szerint a történelemben ritka emberjogi forradalmak közé tartozik. Aminek nem mond ellent, hogy a proletárdiktatúra idején voltak jó néhányan, akik más helyzetben, más világnézettel, de tovább folytathatták, akár éppen egykori kisnyilasként. Vagy, akarva-akaratlanul, alkalmazhatták a már kipróbált polgárpusztító módszereket. Kinézhatték maguknak például mások lakását, egzisztenciáját, hasonlóan a háború

előtti időkhöz, miként Bibó rámutatott, csak most osztályalapon.

Egyébként maga a kommunista rendszer, különösen 1956 után a fél nyilvánosság, azaz a társas érintkezés politikai szintjein meglehetősen antiszemita lett. A „zsidó” az új pártelitiek szemében a népi káderektől különböző városi, liberális értelmiségit jelölte, aki adott esetben szamizdatokat olvasott, terjesztett, részt vett bizonyos engedetlenségi akciókban, vagy legalábbis minderre képesnek tartották. Lehet természetesen vitatkozni azon, mennyire puhult fel a Kádár-korszak a nyolcvanas évek második felére. Totális jellegének lényege azonban nem tűnt el, hiszen ugyanolyan besúgóí rendszert működtetett, mint az elején, a pártszervezetek végig döntéshozó és irányító szerepet játszottak, a jogállam nem létezett, az emberi jogok tisztelete ismeretlen volt, a demokratikus pluralizmusnak semmilyen formája sem valósult meg, maga a rendszer pedig az 1956-os szovjet beavatkozás idején szerzett legitimitáson nyugodott, miközben a szovjet hadsereg az ország területén állomásozott. Az ország biztonságpolitikai és gazdasági politikai integrációja nem vette figyelembe a szuverenitást.

Mindemellett a háború utáni nemzedékek gondolkodásában a vészkorszakkal kapcsolatos büntudat és a fasizmus gyűlölete olyasmihhez is vezetett, amely gátolja a tragédia, a fasizmus jelenségének mélyebb megértését. Vitatható ugyanis, hogy a nácizmussal szembeni gyűlölet fenntartása mennyiben szolgálja a pedagógiai célt, mennyiben kedvez az elmélyülés, az ítéletalkotás helyett a konformizmusnak. Az alkalmazkodás és az utánzás eltereli például a figyelmet a polgárság gyűlöletéről és az antifasizmus instrumentalizálásáról, alapvető szerkezeti különbségeket keres a két ideológiai rendszer között ott, ahol az eredetet, a gyökereket illetően hasonlóságot lehet találni.

A két világnézet az antifasizmusból illetve az anti-kommunizmusból meríti legfőbb indulatait, de mindkettőre jellemző a polgári világ megvetése, teljes elutasítása. A 19. századi polgári liberalizmus nyitottsága és ellentmondásai a két ideológiát, más-más módon az ellentmondások kiküszöbölésére indították. Mindkettő, a fasiszta és a kommunista szerint is a polgári demokráciát, a *homo democraticust* az jellemzi, hogy meg van fosztva az igazi emberi közösségtől. A liberalizmus az, amely úgymond elidegeníti a dolgozó osztályokat a termelési eszközöktől, illetve meggátolja az állampolgárok egyesülését a nemzet kebelében.

Kommunizmus és fasizmus nem különbözik egymástól abban, hogy a polgári világ elvont univerzalizmusát, a pénz, a tőke hatalmát, a mindenütt érvényes emberi jogok hirdetését tekintették a legfőbb rossznak, a társadalmat, illetve a nemzetet fenyegető legnagyobb veszélynek. Nyers populizmusuknak közös kiindulópontja tehát a modern demokrácia általuk hangoztatott hiányossága volt. Válaszul a tömegek felszabadítását ígérték. Ennek útja az egypártrendszer és az a politikai akarat, amely a totális diktatúrákra jellemző, s amelyek legnagyobb elensége szerintük a polgári demokrácia. Sajátos módon a zsidóság mindkét értelmezésben felelős volt a bajokat okozó, egymással egyébként teljes ellentétben álló rendszerekért: a kapitalista piacgazdaságért, vagy a bolsevik típusú tervgazdaságért. Igaz azonban – ezt a különlegességet ismét hangsúlyozni kell –, hogy a népiértést hirdető radikális fasizmusnak a nácik voltak a legismertebb megjelentői. Tény továbbá az is, hogy voltak, ma is léteznek olyan politikai világnézetek, amelyek a nácik irracionális és elfogadhatatlan eljárásához hasonlóan a zsidóságot, mint etnikai, nemzetiségi közösséget teszik valamilyen társadalmi jelenség vagy rendszer kollektíven beazonosítható felelőseivé.

1945 után új fejlemény volt, hogy az „antifaszizmus” a szovjetrendszer bűneinek részleges magyarázatául, indoklásául és eltüntetéséül is szolgált. Sőt a kommunista antifaszizmus azt hitette el, hogy maga a kommunizmus a demokrácia magasabb rendű formája. A világháború után a fasiszta rendszerek összeomlottak, miközben a Szovjetunió a győztesekhez tartozott, a fasizmus legyőzése pedig hatalmas emberáldozatokkal és pusztulással járt, nem utolsósorban éppen a Szovjetunió részéről. A győzelmet követően a szovjet totális rendszer szélsőségeit, irtózatossá tetteit elfedte az illúzió, hogy ez az ideológia az ember felszabadításáért küzd. A „szabad”, nyugati világ nem sokat törődött a birodalom belsejében folyó népiirtásokkal, annál többet mindazzal, amit a náciok saját országuk határain kívül műveltek.

Bármilyen méretű is volt a ködösítés a szovjetrendszer antifaszizmusa kapcsán, bármilyen álszentek is voltak a hazugságok, amelyek a kommunizmus sok millió áldozatának sorsával voltak és vannak olykor ma is kapcsolatban, a zsidóság vézskorszaka két okból mindenképpen más, mint a többi tömeges tragédia. A zsidóság elpusztítása olyan emberek meggyilkolását jelentette, akiknek sorsát az döntötte el, hogy zsidónak születtek. Másrészt a zsidóság legyilkolása a náciok által az antik és a keresztény kultúra, ezzel saját európai kultúránk tudatos pusztítását is jelentette, hiszen a zsidó kultúra azok igen jelentős, meghatározó része.

„Az ember számára – ha egyedül a józan ész a fegyvere – nincs szorongatóbb, mint a találkozás az irracionálissal” – írta Franz Fanon azzal kapcsolatban, hogy bizonyos neuróziseket kifejezetten társadalmi körülmények gerjesztenek. Az ésszerű belátáson túl ez a lelkiismeret fájdalma és a felelőség súlya. Mert vannak, akik szerint bizonyos gondok megszüntethetők, ha eltűnnek a zsidók.

Csakhogy megoszt a közvetlen múlt öröksége is. Két totális rendszer, két egy tőről fakadó világkép törmelékei

zavarják a higgadt ítéletet, a múlttól való elszakadást és a megnyugvást. Az örökség része az antifasizmus is, mint ideológiai fegyver.

A politikai elitek imént hangoztatott felelőssége nem egyszerűen az, hogy az elmúlt évtizedekben nem tudták és nem is akarták a magyar közgondolkodás részévé tenni honfitársaink tömeges tragédiáit és azok tanulságait. Igaz, lehet arra hivatkozni, hogy nemzet és haza, a közösségi gondolkodás, az ehhez kapcsolódó felelősség nem képezte részét a marxista-leninista ideológiának, még a fellazult végső változatának sem. A hiba ettől nem lesz kisebb. Súlyosbítja ellenben, hogy az úgynevezett antifasizmus is része volt ennek az ideológiának. Az antifasizmus pedig, mint a rendszer felsőbbrendűségének meghatározó eleme magába foglalta természetesen az antiszemitizmus ellen folytatott küzdelmet is. Így lett azonban az antiszemita olyasminek is a jelölője, aminek nincs köze a lényeghez. Eszköz az ideológiai háborúban.

Itt húzódik a felszínes gondolkodás egyik magyarázata. Az ellentétek kioltják egymást. Aki például a kommunistákat szidja és nem következetes, hamar eljuthat odáig, hogy az antifasizmus kommunista maszlag. Hogy a zsidóság tragédiájáról beszélni az ő propagandájuk. Másrészt ott vannak azok a saját maguk által kinevezettek, akik azt állítják, hogy ha valaki bírálni merészeli őket, az antiszemita támadás, összeesküvés részét alkotja.

3. Hol a határ?

Az 1990-es évek kezdetétől hirtelen felizzott az ellentét, amelyben a fő fegyverek egyike a zsidózás vádja lett. A magyar társadalomtudományi értelmiség, a véleményformáló médiaelit és a művészvilág jelentős része mélyen idegenkedik a konzervativizmustól, lenézi, sőt olykor val-

lási türelmetlenséggel fordul ellene. Ez pedig nagyban hozzájárul a feszültséghez. Növeli az is, hogy igen szoros a kapcsolat a szellemi élet és a politikai küzdelmek között, ami politikai radikalizálódáshoz vezet a gondolkodásban, így rontva ennek a minőségét.

A konzervatív irányzat, melyet fentebb áramlatnak neveztünk, előszeretettel fordul a nemzeti jelképek és a nemzeti múlt öröksége felé. Az ilyesmi az ötvenes évek kezdetétől veszélyesnek minősülhetett Magyarországon, 1956 után a hatalom huzamosabb ideig tudatosan és módszeresen lépett fel a nemzeti ideológia ellen. Erőtéljes és teljesen egyoldalú támogatásban részesült tehát a nemzeti ideológia elleni fellépés, amely természetes, melegházi klímája lett az akkor felnőtt, mérvadó magyar értelmiség számottevő részének.

Így kapott létjogosultságot a hazai közgondolkodásban az a logikai lánc, amelynek egyik végpontján a Szent István-i Magyarország, a másik végpontján pedig a pogromokkal terhes náci-fasiszta vérzivatar áll, s amelyben a fő mozgatóerő az antiszemita izgatás. Része ennek a gondolatmenetnek persze az is, hogy ma az folytatódik, ami akkor abbamaradt. A Horthy-fasizmus, a zsidótörvények Magyarországa, a Szálasi-uralom, a deportálások időrendje egyben logikusnak tűnő szükségszerűséget is jelent ezekben a fejtegetésekben, közkeletűvé vált kifejezéssel élve az egyik „elvezet” a másikhoz. Hogy ki, milyen mértékben, mekkora következetességgel használja, egyéni döntés dolga volt mindig.

Az állítás ilyen és hasonló formában inkább vádaskodás, mintsem elmélet. Nem Bibó egykori erkölcsi-politikai látásmódjának a hitele kétes, hanem az, lehet-e közvetlen kapcsolatot találni, kimutatni 1938–44 és 1989–2002 között. Ilyen, szélesen értelmezett, történeti összefüggésekbe helyezett filozófiai, világnézeti, antropológiai kapcsolatot, netán ok-okozati viszonyt lehetetlen igazolni.

Hiroshige: ÖNARCKÉP

Egyelőre kísérletét sem ismerjük. Erkölcsi-politikai értelemben azonban hasonlóan súlyos aggályok vetődnek fel azzal kapcsolatban, hogy az egykori, hiteles és felelős ítéletek áthelyezhetőek-e, érvényesek-e a mai viszonyok között. Az egyik problémát nevezzük röviden az eredendő bűn kérdésének, a másik az, hogyan kell értelmezni az 1990-es fordulatot.

Bibó Istvánt követve, ami akkor történt, az a nemzeti lelkiismeret soha nem múló fájdalma. Ismételten ki kell mondani, honfitársaink genocídiuma súlyos és feloldhatatlan felelősséget ró mindannyiunkra. Ez a fájdalom, ez a felelősség közös és oszthatatlan és így is öröklődik a nemzet egészében, függetlenül a világnézettől és a politikai vonzalomtól. Ellentmond ennek, sajátos torzulás például azt állítani, hogy a zsidó fájdalmat igazán csak a zsidó vagy zsidó származású ember értheti meg. Aki pedig ilyen tekintetben „érintetlen”, az a magyar zsidók sorsérzését sem képes felfogni.

Az emberi lét alapkérdése, mennyire vagyunk képesek másokat megérteni. A fájdalom és a sorsérzés teljes átválalása a legbonyolultabb, mert ellentmondást is rejt magában. Hiszen ha képes vagyok valóban magamévá tenni, az már nem az ő fájdalma, hanem az enyém, márpedig a hangsúly az ő fájdalmán van! Ám a jelen esetben nem is erről az ellentmondásról van szó. Sokkal inkább arról, hogy ez a felfogás megtagadja a fájdalomban való osztozás és az ebből levonható erkölcsi tanulság lehetőségét, ráadásul azoktól, akiket egyébként akár éppen antiszemitizmussal is vádolhat. Az antiszemitizmust megfélemező közösségi érzés és erkölcsi tanulási folyamat lehetőségét tiltja meg, söpri félre. Mintha csak azt állítaná, hogy nem akar mást, csak gyűlölni. Az efféle kirekesztő gondolkodás, jelentkezzék bármilyen irányból, a világnézeti szent háború egyik éltetője.

Az „antiszemita” olyan személyt jelent nálunk, aki a zsidók elutasítását, sőt akár a velük folytatandó küzdelmet is hirdeti faji, kulturális vagy társadalmi okokból. Már a meghatározás szintjén szembeütnik két, az indulatokat feljebb és feljebb pörgető elem. Hogyan köthető az antiszemita az 1940-es évek hazai fasizmusához, miként válik magá a kifejezés szidalommá, sőt szitokká.

Az 1990-es fordulat az antiszemitizmus tekintetében is nagy változást hozott. Hirtelen, elemi erővel törtek a felszín-

re olyan gondolatok, állítások, magatartások, amelyekről kiderült, hogy csak elfojtották őket a Kádár-korszak idején, nem haltak el. Velük párhuzamosan, az antiszemitizmus jelenségének értelmezésében folyamatosan hatottak az említett felpörgető elemek is. Tragikus mozzanata ennek a zavarnak, hogy a zsidózás a politikai nagyotmondás, azaz a hiteles politikai üzenet hiányát leplező feszültségkeltés kelléke lett. Ugyanez érvényes a másik oldalon is.

Fejtegetésünknek ezen a pontján legalább két csapdát kell elkerülni. Az egyik csapda, hogy az „antiszemita” kifejezés túl általános. A másik csapda, ha a politikai harc részét alkotó, különösen pusztító fegyverrel folytatott küzdelem heveségét, méreteit harci cselekmények jól-rosszul kiválasztott példáival kíséreljük illusztrálni.

A kiindulópont tehát nem ez, hanem a magyar zsidóság tragédiájának egyik tanulsága kell hogy legyen. Az a bűn, amelyet a hitlerizmus képviselt, s aminek formális megfogalmazását, a hosszú folyamat végén az 1942. évi január 20-i wannsee-i konferencia végezte el (hivatalos párt-és állami döntés, Heydrich elnökletével arról, hogy a zsidóságot nem kitelepíteni kell lakhelyéről, hanem a haláltáborokba kell deportálni, ki kell irtani).

Mindenfajta rasszizmus, így az antiszemitizmus minden fajtája is elítélendő. Viszont külön is mérlegelni kell, ha valaki azt igyekszik elhíttetni, hogy a világban előforduló rossznak a zsidók az okai. Ezt neveztük irracionális és erkölcstelen fordulatnak. Most viszont nem lehet elkerülni legalább néhány példa felemlítését. Irracionális a nemzetközi tőke, a globalizmus, vagy éppen a liberálisok uralmát a zsidók vétkeként beállítani, de ilyenek, különösen erkölcstelenek a galíciai jöttmentek kiszorítására tett, Wannsee-re emlékeztető ígérek, vagy labdarúgó-mérkőzésen az Auschwitzra utaló táblák és énekek, az egykori zsidófaló, hungarista irodalom reprintjeinek hirdetése, terjesztése stb.

Még ha felelőtlenség, cinizmus, tudatlanság is van a háttérben, ez a zsidózás minden tisztességes emberben fájdalmat, szégyent, és erkölcsi felháborodást kelt, felelős cselekvést igényel. Sajátos, sunyi nyelvezet is született, régi kifejezések is újjáéledtek azért, hogy antiszemita gondolatokat virágnyelven lehessen elmondani. A vétek súlyát növeli, hogy 1944 óta történelmi tapasztalatunk van az efféle gondolkodás és cselekvés végzetes következményeiről. Ez a tapasztalat lett kultúránk, erkölcsünk része, amelyet senki sem tud megkerülni, legfeljebb reménytelen kísérletet tehet rá.

Ha így értelmezzük az antiszemitizmust, a megvádoltak többsége ebben a tekintetben ártatlan, akik a sajátos csúsztatás áldozatai. Ma nálunk az „Endlösung”-ot nyíltan, vagy burkoltan magában foglaló zsidóellenesség hangos, de nem népes és politikai hatását tekintve is kis súlyt képviselő részre korlátozódik. Szélsőjobboldalinak szokás őket nevezni, de a hazai keretek között egyszerűbb fajgyűlölőről beszélni.

Tény az is azonban, hogy a szélesen értelmezett, elítélendő faji előítéletek különböző formái viszont jelen vannak a magyar társadalomban, sőt tapasztalható az is, hogy a faji előítéletek adott esetben hatnak a véleményformáló elite. Ez is súlyos, erkölcsi probléma. Többek között azért, mert a faji ellentéteket gerjesztő boszorkányinasok akarva-akaratlanul, nem utolsósorban éppen „Tűz! Tűz!” kiáltósaikkal is, az irracionális és erkölcstelen fajgyűlölet felé taszítanak zsidók, cigányok, románok és mások ellen.

Alig van olyan ország, amely mentes lenne az ilyesmitől. Ezen a szinten viszont az antiszemitizmust nem lehet politikai irányzathoz, világnézethez kötni, miként a többi faji előítéletet sem.

Itt kell visszatérni arra, hogy Bibó István az antiszemitizmus elleni védekezést a nemzet közösségi keretei között megvalósuló erkölcsi feladatként fogta fel. Megál-

lapítását azóta senki sem vitatta. Az 1990 után kibontakozott új nemzet- és polgárfelfogás bizonyos mozzanatait éppen ebből a szempontból fontos kidomborítani, jóllehet a részletek elemzésére, így a nemzet, a polgár, a konzervatív, a liberális dimenziók kibontására most nincsen lehetőség.

A polgár kifejezés egyik értelme ma az, hogy közösségi emberre vonatkozik. Az antiszemitizmussal és más faji előítéllettel szemben napjainkban széles egyetértés, közmegegyezés jöhet létre azért, mert ösztönösen, tudatosan a nagy többség elfogadja, hogy a közösség megválasztása szabad. Ez nem magától értetődő, új fejlemény, amely a köztudatnak 1990 óta lett része. A polgárlét lényegét úgy lehet felfogni, hogy egyéni szabadságjogokon alapul, amelyeket csak közösségi keretek között lehet gyakorolni. A státustörvény körül kibontakozott, vitákkal tarkított nemzeti egyetértés jelentősége éppen ezért mutat messze túl a politikai részleteken. A közösségi keretek között gyakorolt szabadság természetéről kialakított közmegegyezést fejezte ki a gyakorlatban.

Ezért állítható, hogy a saját kultúrához való jog, mint a határon túli magyarok közösségeinek vívmánya elvi jelentőséget kapott a polgár szó értelmezésében. Nem csupán azt jelenti, hogy a magyaroknak a szó intellektuális értelmében van joguk a kultúrához (olvasás, kulturális alkotásaik élvezete stb.) ott, ahol élnek. Azt is jelenti, hogy az egyénnek joga van saját kulturális életét élni, a másoktól megkülönböztethető kulturális éntudatának megfelelően. Teheti ezt olyan csoport, közösség értékei és hagyományai szerint, amelyeket ő is magáénak vall.

A magyarság esetében nyilvánvalónak tekintett helyzet természetesen általános érvényű, hiszen a demokrácia nem használhat kettős mércét. Ám a megoldás két igen fontos új elemet is kínál számunkra a polgári közösségek természetének jobb megértéséhez. Az egyik közérthetővé

vált tanulság az, hogy az embereket nem lehet bezárni, ki-rekeszteni nemzetiségi, vallási, faji vagy más hovatartozásuk szerint. A másik, hogy a különállás, a közösségi hovatartozás sajátossága a nemzet keretében valósulhat meg, amely a Bibó által is már ostromozott régi nemzetfelfogás el-entéte. A mai nemzeti keretek úgy egyesítik a polgárokat, hogy a közös értékek nevében védi közösségválasztásuk szabadságát s védi őket a kommunitarizmustól, közönségesen a gettóba zártság veszélyeitől.

Polgár és nemzet új felfogása csak 1990 után, a teljesen új történelmi helyzetben születhetett meg Magyarországon. Igaz, az itt kifejtettek összefüggései nemcsak tisztázásra várnak, hanem komoly viták is lehetnek róluk. A konzervatív áramlat erősödése éppen azért jelentős, mert egyre távolabb visz a hagyományos, mellesleg már 1990-ben meghaladott nemzetfelfogásoktól. Mindez ellentétes azzal az egyoldalú beállítással, amely a nemzetre vonatkozó elképzeléseket előszeretettel minősíti a múlt rasszizmushoz vezető reminiscenciáinak.

A jobboldal itthoni, elterjedt értelmezése, fentebb láttuk, ma azt is magában foglalja, hogy aki a társadalmat nemzetként képzei el, az belső logika kényszerének enged. Más szóval az úgynevezett jobboldaliság saját lényegéből fakadóan jutna el a holista, populista, „úri”, prefasiszta stb. nemzetfelfogásig. Legfeljebb állomások, fokozatok vannak, amelyeket nem mindenki követ végig. S ezen a ponton szokott következni azután a történelemből vett példa a korábban említett, determinista „szükségképpen” jegyében. Így nézve a magyar nemzetről alkotott pozitív felfogás törvényszerűségtől, eredendő büntől lenne terhelt. Hasonlóan ahhoz, amit az imént láttunk a magyar társadalom politikai történetével kapcsolatban.

Az 1990 után kibontakozott nemzetfelfogást azonban így nem lehet megérteni. Kettőssége, hogy egyrészt igen kritikus az 1945 és 1990 között történetekkel szemben, másrészt

a konzervatív áramlat jegyében a múlt értelmezését fontosnak tekinti. E felfogás félreérthetetlen és megkérdőjelezhetetlen jellemzője továbbá, hogy polgárok és a nemzet között a kapcsolatot nem logikájában, hanem történetiségében próbálja megfogalmazni. A demokrácia gyakorlata ennek értelmében nemzeti keretekben formálódik, a nemzet pedig folyamatában él – ez adja a demokrácia, így a magyar demokrácia gyakorlatának eredetiségét. A kapcsolat történeti jellege teszi világossá, hogy a nemzet nem lehet sem logikus, sem szükségszerű következménye a múltnak.

Valóban, ez a felfogás ellentéte annak, amely a nemzet kifejezésnek még a használatától is idegenkedik. Az elutasító felfogás képviselői a „nemzet” a „haza” helyett szívesebben használják az „ország” kifejezést, politikai-intézményi összefüggésben pedig a „köztársaság” szót. Az univerzalizmus jegyében valóban könnyű egy általános, eszményi államról beszélni, a nemzetállam, mint kifejezés ilyen környezetben pedig sohasem mentes a pejoratív hangsúlyoktól. A konzervatív szóhasználatban ellenben a nemzet az a színtér, amelyen az állam és polgárai közti kapcsolat jellegzetes módon megvalósul. Márpedig ez a kapcsolat, éppen történetisége miatt feloldhatatlanul sokféle lehet. Mindent egybevetve, s ezt külön ki kell emelni, a mai magyarországi gyakorlatban a konzervatív nemzetfelfogás és a liberális társadalomkép között igen erős ellentét van. Közösség és társadalom egymásnak ellentmondó szemlélete egyébként régi hagyományra tekint vissza, Tönniest követően többek között Max Weber is ilyesmit sugallt, amikor a társadalmasodásban értékracionalista és célracionalista megközelítéseket különböztetett meg. Eddigi és most következő fejtegetésem lényege, hogy ezt a szemantikailag világos ellentétet az élet meghaladja.

Ma a zsidózás vádja a dőfésre emelt lándzsa, miközben a lándzsát vezető kezét jelenti mindaz, ami hevesen elutasítja a nemzetet, mint közösséget. Lándzsa az újság-

író, aki egy tüntetés résztvevőit nyilasoknak, újnyilasoknak nevezi, vagy a másik, amely általánosságban, habzó szájú populista tömegekről ír, lándzsát vezető kéz az értelmiségi, aki a nemzetet olyan normarendszernek nevezi, amely csak háborús helyzetben érvényesülhet, akkor is csak kényszerűségből. Finomabb, de ugyancsak torzító megállapítás, amikor a szociológus egyszerűen „úri” antiszemitizmusként jelöli azt a tényt, hogy a budapesti értelmiség körében sokan számon tartják mások zsidó származását. Ne értsük félre, nem a tény a vitatható ebben a példában, hanem az, hogy a névadásban jellegzetes előítélet, egyoldalú, pejoratívnak szánt csúsztatás van.

A politikai belháború áldozatának tekinthető hazai zsidóság körében mégis ma kevésbé vannak jelen a szorongás tünetei, inkább a modern polgártársadalom képzetei érvényesülnek. A legfrissebb, 1999-es szociológiai felmérés szerint a másodkézből, nem utolsósorban a sajtóból szerzett negatív információk ellenére egyrészt a megkérdezettek többsége kettős éntudatúnak vallja magát, másrészt hármoduk gondolja úgy, hogy Magyarországon erős a zsidóellenesség. Tényként igazolódik tehát ebben az esetben, hogy a hazai zsidóság életében a saját közösséghez tartozás ma megvalósul a nemzeti keretek között. Másrészt a felmérés számos olyan mozzanatot is tartalmaz, amelyet a magyar zsidóság sorsáért felelősséget érző nemzet polgára komolyan figyelembe kell hogy vegyen, azok cselekvésre is szólítják. Nem lehet napirendre térni például az említett, a hazai zsidóellenességgel kapcsolatos negatív válasz aránya felett, miként afelett sem, hogy a megkérdezettek több mint fele úgy érzi, a közelmúltban nőtt hazánkban a zsidóellenesség. Megfontolásra int, hogy a magyarországi zsidóság körében a vészidőszak emlékének minden mást megelőző, tudatformáló jelentősége van. (*A Zsidók és zsidóság a mai Magyarországon*. Szerk. Kovács András. Bp., 2002. című kiadvány alapján.)

A totális diktatúrából a demokráciába, az államszocializmusból a piacgazdaságba való átmenetek gyors világnézeti váltásokkal párosultak a hatalmi harc keretében. Lelkiismereti fájdalmat okoz, hogy a népirtás, különösen a magyar zsidóság tragédiája a küzdelemben nem csupán a nemzeti emlékezet és a felelősségvállalás, hanem a megosztás, az ellentét növelésének eszköze is. Kedvező fordulat-e ilyen körülmények között a konszenzusos, kiegyezéseken alapuló demokráciáról való áttérés a versengésen, konfliktuson alapuló demokráciára. Egészséges körülmények között mindkét jelenség elképzelhető, de tény az is, ma a versengéshez nálunk háborús hisztériák csatlakoznak.

A háttérben az 1989–90-es változás, az átmenet értelméről zajló vita, tisztázatlansága húzódik meg. A küzdelem kérlelhetetlensége szenvedélyekből fakad, a szenvedélyek mozgatói pedig nehezen foghatók fel a gyakran hivatkozott politológiai leírások segítségével.

Az úgynevezett „rendszerváltozás” jellemezhető ugyan a nagy lenyúlások, a különféle bebetonozások, a titkosrendőri manipulációk történeteiként, a posztkommunista menedzserek hatalomra kerüléseként stb., azaz a gazdasági-politikai toposzokból építkező destruktív közbeszéd fogalmaival, antropológiai értelemben jellemző és közhelyes anekdotáival. Mindez azonban nem visz közelebb annak megértéséhez, hogyan perdült a politikai élet színpadára egy új elit, hogyan maradt ott a régi egy része, hogyan tekinthető mindaz, ami akkor rövid idő alatt ment végbe újrakezdésnek, újralapításnak, új honfoglalásnak. Nem vitás, a változásban szerepet játszott egy sajátos technokrata, politikusi elit is, amely a hatalmat ideológiamentesen akarja gyakorolni, technokrataként. Mindegy volt számára, mindegy ma is, hogy miféle rendszerről van szó, a fontos, hogy a rendszer jól, sőt jobban működjék, a bűvös „szakértelem” jegyében.

Az akkor, 1990-ben kialakult új demokrácia nem modernizáció, amelyet technokraták vezényeltek le. A politikai élet szereplőinek meghatározó részét, *Pozsgay Imrétől Kis Jánosig, Csoóri Sándortól Antall Józsefig* erkölcsi elszántság mozgatta, a személyes érvényesülés vágya helyett a *közjó, a közszabadság* gondjai foglalkoztatták őket. Az intézmények az ellenzéki kerekasztal elszántságának köszönhetően jöttek létre, itt nem részletezhető erkölcsi kívánalmak mentén. Személyes életútjuk egyébként azt mutatja, hogy igen nagy szellemi-erkölcsi kisugárzásuk dacára, egyikük sem gyarapodott anyagiakban. A közjóért tevékenykedő moralisták aszkézise jellemzi őket, amit itt nem dicséret, hanem a folyamat jellegének illusztrációja. *Erkölc és politika európai csatlakozásunk küszöbén* című esszémben részletesebben is kitérek a „múlt és jövő között” paradigmával jellemezhető különleges helyzetekre.

A közvéleményben a vitákat ma is az erkölccsel kapcsolatos szembenállások hevítik a legerősebben. Közben általános a nézet, hogy mély erkölcsi válság van. Az 1990-es újramezítés erkölcsi értelmezésében két ellentétpart lehet megkülönböztetni. Az egyik a marxista determinizmus elmentéje a demokráciával, a másik a konzervatív és a liberális erkölcs ütközése azzal a felvetéssel, hogy kell-e egyáltalán erkölcs.

Az összecsapások heveségét pusztán politikai szándékokkal nehéz magyarázni. Nehéz elhinni, hogy az indulatokat egyedül a negatív kampányok váltják ki. Megrögzött hiedelmek, tisztázatlanságok, ezekből adódó szorongások, mindenek felett pedig a fordulat félreértése adja az erejét. A szorongások többsége a régről hozott beidegződésekből fakad.

Ukrajnában egy, a közelmúltban végzett közvélemény-kutatás szerint a megkérdezettek jelentős többsége szívesebben élne jólétben és diktatúrában, míg csak tízegynéhány százalékot tesznek ki azok, akik elfogadnák

a nélkülözést, ha demokrácia van. A kérdés, függetlenül attól, mi lenne rá a jellegzetes hazai válasz, az újr alapítás lényegének megértéséhez visz közelebb.

1990 fordulata azt jelenti, hogy megszűnt a hit egy előre meghatározott rend létezésében. A feudális monarchiákkal és a modern totális renddel ellentétben a mai, demokratikusan megválasztott politikai hatalom nem állíthatja magáról, hogy ő az egyedüli letéteményese az intézményeknek és a rendnek. Ellenkezőleg, az eddigi négy demokratikus választás az előző hatalom bukását hozta, s a győztesek mindig határozottan különbözni szándékoznak az elődöktől. 1990-ben nem rendszerváltozás történt, hanem demokrácia lépett a megrendült totális rend helyébe. A demokrácia nem a megelőző totális rendből nőtt ki, mert annak teljes ellentéte. Az viszont igaz, hogy a modern, parlamentáris demokrácia természetét nem lehet megérteni a totalitarizmus nélkül, legyen az fasiszta vagy kommunista.

A demokratikus rend szerint megválasztott politikai erők sohasem testesíthetik meg a társadalom egészét, mert az intézmények által biztosított keretek között leválthatók. Az a társadalmi rend, az a felfogás, amelyet az egyik erő képvisel, folyamatosan bírálható, kétségbe vonható, és meg is lehet buktatni. A hatalom törvényességét tehát a demokratikus intézményekben megtestesülő korlátok adják. Ez azt is jelenti, hogy a demokratikus társadalomban a közélet lázas pezsgésben van, mert egyetlen felfogás, álláspont, helyzet sem tekinthető úgy, hogy kiváltságos kapcsolatban áll az igazsággal. Mindig, minden vitatható a politikum közegeiben.

A demokráciát ez a körülmény választja el minden más hatalmi berendezkedéstől, különösképpen a totális diktatúrától. A totális diktatúra is ezért modern, ezért más, mint minden despotizmus. Mint fentebb már hangsúlyoztuk, totális diktatúra csak a polgári demokrácia tagadása-ként jöhet létre. Ahol a diktatúra előtt volt demokrácia, ott

ezért a demokrácia válsága teljes válságot jelent. A nép, a társadalom, a választók, a politikusok a demokráciában a hatalom válságát az intézmények válságaként is érzékelik, ezért a rend összeomlik, a társadalom széthullik. Erről a széthullásról írt Bibó István, ezt látszik kifejezni az imént említett ukrán példa is.

A társadalmi rendet és egységet kívánó nép nevében fellépő diktatúra a válság idején mindig a demokrácia fejlettebb formáját ígéri. Két végzetes megszorítással: azt állítja magáról, hogy a társadalom, a nép szószólójaként a teljes igazság birtokában van, továbbá azt is állítja, hogy meg kell fékezni az élőködőket, az árulókat, valamint a külső ellenséget. A társadalom a totális hatalom által sugárzott kép szerint olyan, mint az emberi test. Védelmére különösen erős hatalomra van szükség. Például 1956 és 1990 között nálunk is forradalmi munkás-paraszt kormány volt, amely a burzsoá rendet meghaladó, az ellenforradalom felett győztes ösztönei hatalomként határozta meg magát. Ez a hatalom, igaz, csökkenő erővel, de végig küzdött az ellenforradalmár kártevők ellen. A testet pusztító férgek irtása a legkedveltebb hasonlat minden totális rendszerben.

A továbbiak megértéséhez egy mozzanatra külön is rá kell mutatni. A fasiszta, a kommunista politika azon a hiten alapszik, hogy a társadalom az ő jóvoltából képes csak meghaladni belső ellentéteit. A totális rendszerek végzetes ellentmondása ebből következik. A hatalom soha nem látott mértékben válik el a társadalomtól, mert ez a megkerülhetetlen előfeltétele annak, hogy az egységbe forrott nép nevében léphessen fel. A nép ugyanis sohasem egységes, csak külső erő képes valamilyen egységet rákényszeríteni. A testen élőködők elpusztításának hasonlata ebben az összefüggésben kap igazi értelmet: az elidegenedett hatalom a társadalom testszerű, csak általa elképzelt szerves egységének védelmezőjeként lép fel a rend érdekében, miközben ennek az ellenkezőjét állítja. A társadalom a nép,

a nép a proletariátus, a proletariátus a párt, a párt a központi bizottság, a központi bizottság a vezér. XIV. Lajos azt mondta, „az állam én vagyok”! Rákosi vagy Kádár azt mondhatták volna válaszul: „a társadalom én vagyok”.

A demokrácia forradalmi erői a reneszánsz óta munkálkodnak Európában, a nemzeti éntudatok, mint közösségi éntudatok előképei szinte Európa születése óta jelen vannak. A nemzeti érzések tehát nem azonosíthatók azzal, amire egy totalitárius hatalom kisajátította őket. Nem azonosíthatók azzal sem, amit például a proletárdiktatúra szellemében volt szokás róluk állítani az antifasiszta harc jegyében. Mégsem mondhatjuk, hogy a nemzetieket gyilkoló harcosok egyszerűen csak a megbukott totális rend féregirtóiként cselekednek. Többről van szó. Az ötvenes-hatvanas években kibontakozott hazai értelmiségi gondolkodásmódban, ha nem is volt általános, elharapódzott a következő óhaj: Kellene egy jó elmélet, amely megfogalmazná a társadalmak fejlődésének törvényszerűségeit. Azért kellett a jó elméletet, mert ez a fajta gondolkodás fantomként keresi mindig a törvényszerűségekből kikövetkeztethető ésszerű gyakorlat formuláit. Az a baj az ilyen értelmiséggel, hogy nem veszi észre, a szerves, a totális, a testszerű egység víziójának rabja. Ezt keresi, ezt segíti, ezt szolgálja, ezt sírja vissza. (Claude Lefort francia filozófus erről az értelmiségi attitűdről a következőt írta 1983-ban: *„Viszolyog attól, hogy a demokráciában felfedezze a szabadságot, mert azt polgárinak tekinti. Viszolyog attól, hogy a totalitarizmusban felfedezze a szolgaságot.”*)

A nemzeti jelleg, mint kapcsolatok hálója adta és adja ma is a demokrácia keretét: ebben jöttek létre, ebben működnek ma is azok az intézmények, amelyek a körükbe tartozó személyek, a polgárok kifejezett akaratából léteznek. Amikor 1989–90-ben létrejött az új magyar demokrácia, akkor az, ebből adódóan, egyszerre lett nemzeti és ellentétes minden szerves (totális) egységet sugalló vízióval. A mai,

már-már elviselhetetlen, a kívülálló szemével szinte beteges, paranoiás feszültségnek a háttérében egyrészt a múlt feldolgozatlan beidegződései vannak, másrészt azonban ott húzódik a nemzeti jelleg értelmezése körüli vita is.

Ez utóbbi szükséges és feloldhatatlan. Sőt, egyik záloga annak, hogy a magyar demokráciában érvényesüljön a szabadságból adódó kiszámíthatatlanság. Történeti távlatba helyezve ez az ellentét, ez a vita mindig a nemzeti közösséghez való tartozás ereje és mértéke körül zajlott. Ha elfogadjuk, hogy ma a demokráciától idegen radikalizmus két lehetséges formája közül az egyik a nemzet létét is tagadja, a másik pedig hangyabolyhoz hasonló egységnek tekintti a nemzetet, a polgárait pedig hangyáknak, akkor, ezeket leválasztva már körül is határoltuk azt a széles területet, amelyen nem háború, hanem az említett vita folyik. A tapasztalatok alapján megkockáztatható az állítás, a szétforgácsoló, elidegenítő hatású totális rend eltűnte után természetes a növekvő vágy a szabadon választható közösségek iránt. A konzervatív és a liberális felfogás azért áll vitában egymással, mert más a meggyőződésük arról, ki a polgár, mint közösségi lény. Ezek filozófiai nézeteltérések, amelyeket a politikai gyakorlat ma, tíz évvel a fordulat után nem igazán követ többé.

A konzervatív áramlat jelentősége az, hogy kezdettől fogva erősödött, lendületben van és záloga a demokrácia gyakorlatának. A vadság korának jellemzője, hogy ma itt-hon az efféle állítás felhördülést válthat ki. Pedig be kell látni, a demokrácia gyakorlatának első feltétele a közösséghez való tartozás, egyébként a polgárlét, még a kitégított *citoyen-citizen* értelemben is merő absztrakció csupán. A demokrácia és a nemzeti jelleg napjainkban elválaszthatatlan. Történeti folyamatként értelmezve azonban a kapcsolat jellege folyamatosan változik.

Mínthogy a demokrácia, mint társadalmi érzék és igény nem a szabadság előfeltétele, hanem annak ered-

ménye, ki lehet mondani még egy igazságot az 1990 utáni fordulat értelmezésével kapcsolatban. „Nemzet”, „haza”, „ország”, „köztársaság” eltérő kifejezései a közösségi összetartozásnak. Az eltérő, egymással élesen vitázó felfogásokat nem kell kibékíteni, netán politikai koalíciókba terelni. Közös vonásuk ennek ellenére is van, a közösségeket egybefogó erkölcsi rendek képzete és sürgetése a „mi a jó”, a „mi a helyes” kérdései körül. A nemzeti jelleg, a nemzeti keretek tehát folytonos viták között értelmezett erkölcsi tartalmak. Az 1990-es fordulat, az ország nemzeti újjraalapítása ezért tekintendő erkölcsi fordulatnak.

Az erkölcsi fordulat a rombolás dacára is elvitathatatlan. A technokrata szakértelem, a globalizmus neoliberais érvrendszerei oldaláról a kérdés viszont úgy vetődik fel, kell-e erkölcs? Ami azt sejteti, a *közjőval* kapcsolatos igények elavultak, érvényüket veszítették. Valóban, az a látszat, hogy a hidegháborút követő új világban, az egységesülő, globális piacgazdaság és verseny idején minden egyformán közel és egyformán távol van filozófiai értelemben. Azaz mindent ugyanazzal a pártatlan hűvösséggel és objektivitással lehet vizsgálni, elemezni. A történetiség, a nemzeti különbségek értelmüket veszítik, őr van a helyükön.

Az egységesen érvényesülő piaci törvényszerűségek víziójával párhuzamosan ez a történelmietlen és erkölcs nélküli világnézet a hiányt, a történelem és az erkölcs hiányát az „*antifaszizmus–antiszemitizmus*” parttalan hisztériájával helyettesíti. A hangsúly itt a világnézetet pótló hisztérián és nem az antifaszizmuson van. Korunk egyik legtökéletesebb neoliberais rendszere, a chilei Pinochet-diktatúra nem az antiszemita, hanem a kommunistaellenes hisztériát alkalmazta annak idején.

Mindent összevetve, a közéletet megosztó feszültségben az 1990-hez kapcsolódó félreértések sűrűsödnek. Legerősebben a zsidózás-antiszemitizmus képtelenségei pusztítanak. A félreértés akkor oldható fel, ha a helyzet erkölcsi

tanulságait mérlegeljük. A bajok nem abból származnak, hogy eltérő erkölcsi felfogások csapnak össze, hanem abból, hogy a feszültség magát az erkölcsi igényt rombolja.

1990. egyik tanulsága, hogy nemzeti történelmünknek része mindaz a fájdalom, veszteség, tragédia, ami a frontokon, a gettókban, a koncentrációs táborokban, a fogolytáborokban, az Andrássy út 60.-ban, az utcákon, a budai és a pesti Duna-parton, Mosonmagyaróvárott, a Parlament előtt, Salgótarjánban történt. A gyász, a lelkiismeret fájdalma végtelen, mert nem múlik el, ha erkölcsi tanulsággá alakul. Márpedig nem létezhet olyan erkölcs, amely képes magát ezen a tanulságon kívül helyezni.

A másik tanulság, hogy 1990 óta a hatalom helye üres, mert demokráciában élünk. Az intézmények szilárdsága biztosítja ezt a helyzetet. Amíg így van, a hatalom helyét tartósan senki, semmilyen erő sem képes elfoglalni. Ezért van létjogosultsága a közjóért való cselekvés optimizmusának. Ezért van helye a bírálatnak és a vitának is. A közösségi cselekvés szabad választás következménye, sokféle közösség érdekében történhet, s ez a szabadságból eredő optimizmus is része a nemzeti öntudatnak.

A túlfűtött ellentét nem csak bezár a megosztottságba, hanem pusztítja az új nemzeti öntudat egyik legfontosabb éltetőjét is, ami újabb erkölcsi tanulság.

A zsidó mártírhalált halt Szerb Antal gondolata legyen a negyedik erkölcsi tanulság, mert különösen sokat mond azoknak, akik a közösségi cselekvéstől megnyugvást várnak:

„Mint a halálos veszedelemben levőnek egyszerre megszázszorozódik a lélekjelenléte, és sohasem sejtett erő száll a karjába, a szemébe, egész élete, elmúlt és eljövendő esztendei mind kapaszkodó kezébe tolnak – úgy törnek fel olykor a nemzet életében a titkos erők, amelyeket felhalmoznak a századok.”

K: Tönk Balint Tamás
x 93:321.6

Am

A MAGYAR FÜGGETLENSÉGI MOZGALOM ZSIDÓMENTŐ TEVÉKENYSÉGE

M

Az Auschwitzi Jegyzőkönyv

I.

A világháború éveiben a magyarországi zsidóság helyzete igen szoros összefüggésben volt a magyar-német viszony alakulásával. Kállay Miklós miniszterelnöksége alatt (1942. március 9.–1944. március 22.) nyilvánvalóan romlott ez a viszony. Ennek három fő oka volt: 1. a kormány azon törekvése, hogy csökkentse a magyar haderő részvételét a harci cselekményekben; 2. a kiugrási tárgyalások megkezdése; 3. a zsidókérdés úgynevezett „végleges megoldásától való merev elzárkózás.

Az 1. és a 3. ok magukon a közvetlen államközi tárgyalásokon nyilvánvalóvá vált, a 2. pedig azért, hogy német elhárítás jól működött. Persze könnyű egy szervezetnek jól működni, ha az ellenfél részéről elemi szabályok is megsérülnek. S itt nem mi, magyarok voltunk vigyázatlanok, hanem maguk a szövetségesek, konkrétan a csehek és az angolok. Szent-Györgyi Albert 1943. február 7-én érkezett Isztambulba. Nem kormány megbízatással, de kétségtelesen a kapcsolatfelvétel céljából. Az ankarai brit nagykövetség március 20-án kelt C 4138. sz. iratként kezelt levele ismerteti a magyar tárgyalásoknak az Anatolian Agency Bulletinben közölt kommunikéjét. Ebből kitűnik: Beneš a londoni rádióban nyilatkozott a professzor törökországi útjáról, melynek célja az volt, hogy „tárgyalásokat folytasson angol-amerikai képviselőkkel”. A levél szerint a követ-

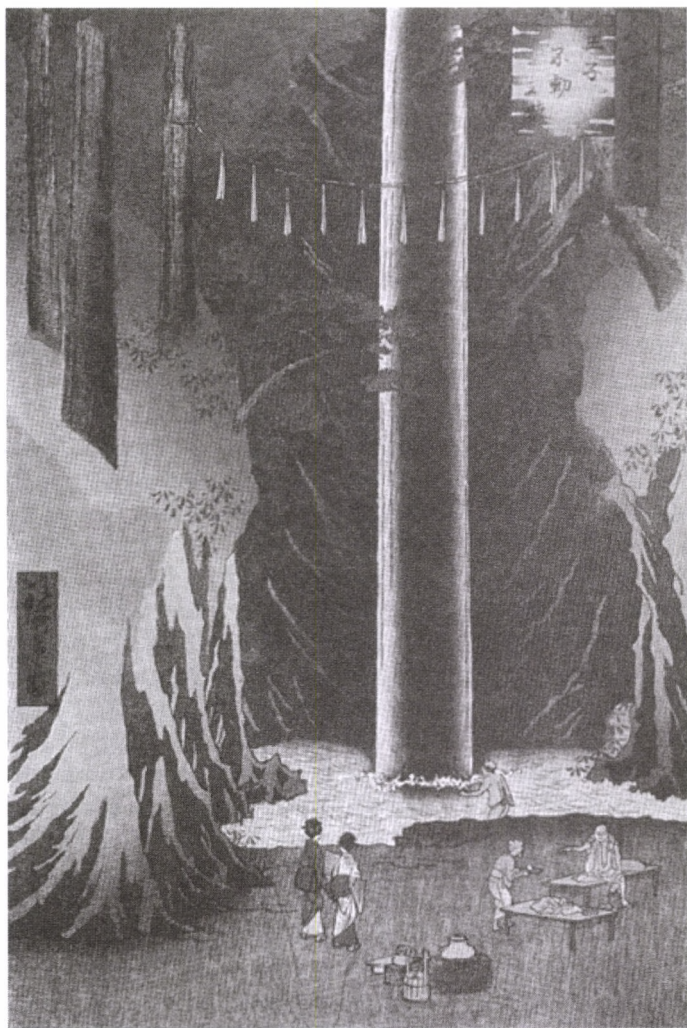
ség „a béketapogatózások titkosságára való tekintettel furcsának tartja, hogy Beneš nyíltan beszélhetett ezekről az ügyekről az angol rádióban”.¹

Ilyen súlyos indiszkrécio nemcsak a magyar-német viszony romlásával járt, hanem veszélyeztette a magyarországi, illetve az ide menekült zsidóság helyzetét is. A kiugrási kísérletek és a zsidóság sorsa közötti szoros összefüggést világosan látta a Cionista Világszövetség vezető szerve, a Zsidó Ügynökség. Jól mutatja ezt az előbb idézett kötet 82. sz. irata, A. W. G. Randall külügyi tanácsos feljegyzése a Namier professzorral folytatott tárgyalásról:

„Namier professzor ... tegnap közölte velem, munkatársai súlyos aggodalommal gondolnak azokra a lehetséges következményekre, amelyek a Magyarországon viszonylagos biztonságban élő 800 000 zsidót sújtánák, ha a magyar kormány idő előtt szakítana Németországgal. Mint mondja, az itteni zsidók úgy érzik, Németország valószínűleg nem tűrné el a magyarok elszakadását, és amíg azt hadseregük helyzete lehetővé teszi, a magyar kormány ilyen lépésére a németek az ország megszállásával válaszolnának, és kiirtanák az Európában utolsóként fennmaradó jelentős zsidó közösséget.

(...) Namier professzor közölte, a zsidókat illetően az egyetlen remény, hogy a magyarok nem tesznek semmit addig, amíg gyakorlatilag nem látszik valószínűnek, hogy a németek már nem képesek reagálni.”²

Namier félelme teljesen indokolt, s csupán azzal lehet kiegészíteni, hogy ugyanaz a veszély fenyegette volna a magyar társadalom pozitív részének legjavát, mint ahogy ez be is igazolódott, hiszen 1944. március 19. után, amikor a náci megszállók előbb deportálták, illetve tartóztatták le például Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztert és Bajcsy-Zsilinszky Endrét, mint a zsidókat. A Zsidó Ügynökség véleménye egyébként teljesen megegyezett Churchill brit miniszterelnök nézeteivel, aki 1943. szeptember 7-én

Hiroshige: A FUNDO VÍZESÉS ODZSINÁL

a következőket táviratozta külügyminiszterének, Edennek: „Feltétlenül nagy jelentőségű, hogy a magyar kormány, amely meglehetősen jól kell hogy ismerje a német arc-vonal belső körülményeit, hajlandó lenne ezt az irány-vonalat követni. Elszakadásuk Németországtól felbecsülhetetlen előnyt jelentene, feltéve, hogy az a megfelelő pillanatban történik. Másfelől viszont nem tanúsítanánk nagy előrelátást, ha elfecsérelnénk a magyarok átállásából adódó lehetőségeket, és pusztán annak idő előtti kitörését sikerülne elérnünk, amit egy német Gauleiter vagy egy szuper quisling kormány erőszakos beiktatása követne. Az időzítésen múlik minden.”³

Churchill kimondta a legfontosabbat: az elszakadásnak „megfelelő pillanatban” kell történnie, különben elveszti értékét. Eden válaszából kiderül: „a megfelelő pillanattal” szemben áll „a legkorábbi időpont” követelése. Ami meg-egyezett a Szovjetunió kívánságával. A keleti szövetségesnek ugyanis nem volt fontos néhány százezer zsidó életben maradása. (Gereben Ágnes Antiszemitizmus a Szovjetunióban című meggyőző könyvéből tudjuk, hogy a szocializmus országa a zsidók deportálásában is megelőzte a náci Németországot.⁴) A magyar vezetőréteg elpusztulása pedig egyenesen kívánatos volt a kommunista világforradalom terjesztése szempontjából. Jellemző, hogy Churchill másnap (szeptember 8-án) a 61. sz. irat szerint egy Eden által javasolt szövegbe (melyet a kiugrási ügyekben tárgyaló Veress Lászlónak szántak) bevétette az „egy megfelelő pillanatban” szavakat.⁵

Igen érdekes Randolph L. Braham véleménye: „Bármennyire is különös, de a mából visszatekintve mégis úgy tűnik, hogy ha Magyarország nem próbálkozott volna a kiugrással, ha megmarad katonailag tessék-lássék, ám politikailag gyanún felüli szövetségesnek, és ha nem vállalkozik olyan diplomáciai manőverekre, amelyek eleve kudarcra voltak ítélve ..., nos, akkor könnyen lehetséges, hogy a ma-

gyarországi zsidóság viszonylag sértetlenül élte volna túl ezeket a rettenetes időket.”⁶

Valami ilyesmit akart Kállay miniszterelnök is, csak hát igen nehéz volt megtalálni a megfelelő mértéket. Katonailag ugyan „tessék-lássék” működött együtt a németekkel, de Hitlerék gyanúját táplálta, hogy nem volt hajlandó a zsidókérdést a nácik kedvére megoldani. Érdekes, hogy a magyar zsidóság vezetői, akik realisabban mérték fel a körülményeket, figyelembe véve még az óriási munkaszolgálatos áldozatokat is, elfogadták Kállay politikáját. Az ellenzék viszont (különösen a kisgazdák) háborúból való kiugrás mellett a zsidótörvények visszavonását is követelték.

A miniszterelnöknek átadott, 1943. július 31-én kelt memorandumban, A zsidótörvények lebontása című fejezetben kifejtik: „A két zsidótörvény és az új honvédelmi törvény, valamint az ún. fajvédelmi törvény zsidókról szóló rendelkezései élesen szemben állnak a magyar történelem és alkotmány jogegyenlőségi alapelveivel.” Majd kijelentik, hogy „a zsidótörvényeket el kell törölni, és el kell törölni a másik két törvényből minden jogegyenlőséggel összeegyeztethetetlen szakaszt”.⁷

A memorandum szerzői szerint addig is, amíg ez az eltörlés keresztülvihető, a törvény legenyhébb végrehajtására kell törekedni, „s a gyűlölködő, uszító propaganda kíméletlen elfojtásán kellene kezdeni a lebontás előmunkálatait”.

A kisgazda memorandum kifejezte a társadalom jelentős részének gondolkodását. Igazolják ezt Veessenmayer jelentései is. Ezek két 1943-as magyarországi helyzetfelmérő látogatása alapján készültek. A náci diplomata ezekben határozottan megállapítja: az – általa „nemzeti ellenzék”-nek nevezett – szélsőjobboldal oly gyenge, hogy egy új, baráti kormány „a birodalom részére csak akkor lesz teljes értékű, ha a kormány mellé, helyesebben fölé,

német megbízott kerül". Jelentésében ilyen mondatok olvashatók: „A magyarországi fejlemények olyan pontra érkeztek, amely parancsolóan megköveteli a gyors és erélyes cselekvést.” Majd: „Különböző okokból ütött az óra, hogy a zsidókérdéshez alaposan hozzányúljunk.” Végül a „Javaslatok és kezdeményezések” című részben félreérthetetlenül konkrét javaslatot tesz: „Szükséges, hogy előzetes megállapodás szerinti terv alapján azonnal *kézbe vegyünk a zsidókérdést*” (az én kiemelésem – T. B.).⁸

A második jelentés 1943. december 10-én kelt, s nyilván megerősítette Hitlert döntésében, hogy tudniillik Magyarországot meg kell szállni. A magyarországi 800 000 zsidó és a szomszédos országokból a germán antiszemitizmus elől ide menekültek – a náciak szerint – potenciális veszélyt jelentettek a keleti és a déli fronton egyre nehezebb helyzetben lévő német hadsereg számára, de a kiugrási értesülések is beavatkozásra készítették a Führert. A megszállás katonailag nem jelentett különösebb feladatot a németek számára, politikai szempontból azonban nehézségekkel lehetett számolni.

Így érkezett el az ország 1944. március 19-éhez, a német megszálláshoz. Bár az MFM vezetői igen fontosnak tartották a háborúból való kilépést (ezért harcolták ki Szent-Iványiék – a miniszterelnök akarata ellenére is – az ügynevezett Kiugrási Iroda felállítását), a náci-német megszállás és a Sztójay-kormány zsidóellenes rendelkezései miatt az egyik legsürgősebb feladattá vált a zsidómentés.

A megszállás körülményeivel most nem foglalkozunk, mert tárgyunk szempontjából sokkal fontosabbak a következményei. Mindenesetre a tények azt bizonyítják, hogy Magyarország nem szolgálta kielégítően a német célokat, minden lelkesedés nélkül vett részt a magyar társadalom a háborúban. Ez közismert volt, éppen ezért sokan csodálkoztak, hogy – lényegében – ellenállás nélkül engedtünk a hitleri nyomásnak, s Horthy is úgy döntött: a helyén ma-

rad. Glatz Ferenc szerint: „A németek többet profitáltak e döntésből, mint a magyar nemzet.”⁹ Első pillanatra tetszetős ez a vélemény. Egy látványos – és nem is veszélytelen – hősi gesztus növelte volna jó hírünket, de a következményekre gondolva elborzad az ember. A katonai ellenállás legfőljebb helyenként lehetett volna eredményes, mint például az újvidéki határvadász kerékpáros század sikeres harca a Duna-hídnál, ahol 28 német katona esett el, s a magyar veszteség csupán egy halott volt.¹⁰

Horthy távozása utat nyitott volna a legszélsőségebb jobboldali elemek előtt, minek eredménye a magyar zsidóság teljes kiirtása lett volna. Így azonban megmenekült a budapesti zsidó polgártársainknak jelentős része, amiben – Ránki György szerint – „Horthyé a döntő érdem”.¹¹ Mi ér többet? Egy látványos gesztus, vagy százezrek élete?

A kormányzó helyén maradása bizonyos mozgásteret hagyott például a Kiugrási Iroda számára, melynek tényleges vezetője Szent-Iványi Domokos volt, s tevékenységében több MFM-tag is részt vett. Ez a körülmény betekintést, sőt befolyást is engedett a népellenes kormányzati munkába az egyes szervezetben ott maradt vagy később beépített náciellenes elemek révén. A politikai ellenállás kiépítésén belül – mint írtuk – elsőrendű feladattá vált az üldözöttek, elsősorban a zsidók mentésének gyakorlati megszervezése. Az MFM első intézkedéseként Soos Gézárt és Saláta Kálmánt, egy protestáns és egy katolikus vezetőjét megbízta, hogy a zsidóság vezetőivel és a zsidómentésben részt vevő szervezetekkel vegye fel a kapcsolatot.¹²

A menekültek és az üldözöttek támogatásának megvoltak az előzményei a közelmúlt magyar történelmében. Amikor 1939-ben a hitleri Németország és a Szovjetunió közös erővel megsemmisítette az alig két évtizede újjászületett Lengyelországot, a menekültek tízezreit fogadta be tüntető szeretettel, s a magyar kormány legális, a nemzet-

közi előírásokat figyelembe vevő és jól átgondolt illegális akciókkal támogatta a baráti lengyel nép fiait, ezen belül – megkülönböztetés nélkül – a lengyel zsidókat is. Győri György írja „Megmeneküléseim” című könyvében, hogy csak maga Antall József, aki akkor a belügyminisztérium IX. ügyosztályának, vagyis a menekültügynek az irányítója volt, mintegy tízezer lengyel zsidónak adott keresztény okiratokat.¹³ Franciaország a becsületrend parancsnoki keresztjével tüntette ki Varga Bélát a német fogságból Magyarországra szökött francia hadifoglyoknak nyújtott segítségért.¹⁴ Hollandia 1987-ben három nagyszerű magyar asszonyt és egy nyomdászt (Szabó Imrénét, a budapesti református esperes, dr. Pap Lászlónét, a református teológiai professzor és Dobos Károlynét, a fasori református lelkész feleségét és Korom Ferencet) tüntetett ki emlékéremmel, elismerve, hogy veszélyt nem ismerő bátorságot tanúsítottak az ide menekült holland szökevények bújtatásával és támogatásával.¹⁵

Soos Géza javaslatára a Magyar Ifjúság Ökumenikus Bizottsága és a Pax Romana 1942-ben létrehozta a Fialat Magyarok Bizottsága a Menekültekért nevű szervezetet, melyről teológiai disszertációjában többek között ezt írta a javaslattevő: „Feladata volt a menekült fiatalokat segíteni morálisan, anyagilag, kulturálisan. Legaktívabb tagjai voltak katolikus részről Fayer Sándor, Fayer Márta, Kamarássy Egon, Frenyó Zsófia; protestáns oldalról: Pap László professzor, Szabó Éva és Naszádi Zsófia, Borbás Endre stb. Két év alatt ez a kis bizottság keresztyén alapon munkálkodva mintegy 140 000 frankot kapott és osztott szét. Több francia tisztnek is ez a bizottság juttatott ösztöndíjat, hogy tanulmányaikat a budapesti egyetemen folytathassák.¹⁶

Ilyen előzmények után nem csoda, hogy a civil Magyarország azonnal kész volt a zsidók mentésére, támogatására. Erről így írt Soos Géza: „Az Soli Deo Gloria (SDG) táboraiban annyi üldözöttet rejtett el, amennyit csak a hely

engedett. Az SDG és a Keresztyén Ifjúsági Egyesület¹⁷ titkárai rendkívüli erőt fejtettek ki az üldözöttek megmentésére. Az SDG szerzett egy diplomáciai jelzéssel ellátott autót, ami lehetővé tette számos zsidó megmentését. (...) Magán-személyek, lelkipásztorok, állami alkalmazottak ezerszámra gyártották a hamis keresztlevelet. Mindez halálbüntetés veszélyével járt. Amikor ez az uralom csúcspontjára ért, csupán Budapesten több mint 30 000 üldözött személy volt elrejtve a peremkörnyéki munkások házaiban, a középosztály lakásaiban.”¹⁸

Soos 30 000 elrejtett személyről ír, Braham adatai szerint 25 000 az olyan zsidók száma, akik nem védett házban vagy a gettóban éltek túl a vézskorszakot.¹⁹ Mivel ezekben az időkben az embermentés illegális, sőt szigorúan büntetett tevékenység volt, az adatokban mindig van valami bizonytalanság. Az a lényeges, hogy a kisebb szám is jelzi, a keresztények nagy számban vettek részt a zsidómentésben.

A kommunista propagandisták és az őket kiszolgáló történészek évtizedeken át azt hirdették – a „fasiszta nép” tétel alátámasztására –, hogy a társadalom teljes közönnyel nézte a magyar zsidóság megalázását és deportálását. A közigazgatás és a csendőrség valóban tevékeny részt vett a végzetes zsidóellenes akciókban, a magyar zsidóság megalázásában és deportálásában. De nem szabad elhallgatni, hogy éppen azért szállták meg a németek hazánkat, mert a Kállay-kormány nem volt hajlandó az „Endlösung” (végső megoldás) végrehajtására. (A jeruzsálemi Eichmann-per főügyésze szerint Hitler megszállási indítékai között szerepelt az is, „hogy a kormány „nem hajlandó leszámolni” a nagyszámú magyar zsidósággal”).²⁰ S a megszállás után is csak nagymértékű leváltással, célszerű személycserékkel tudták alkalmassá tenni a közigazgatást a hitleri akarat végrehajtására. (Érdekes adatokat közöl erről Schmidt Mária „A civilkurázi elsorvasztása” című

előadása, mely a holokauszt 50. évfordulója alkalmából Budapesten rendezett tudományos tanácskozáson hangzott el 1994-ben.²¹⁾ Hausner idézett művében is olvasható, hogy Eichmann helyettese, Krumej (Wisliceny és Hunsche jelenlétében) közölte a zsidó vezetőkkel: „Ettől a pillanattól kezdve a magyar zsidóság ügyei az SS hatáskörébe tartoznak.”²²⁾ Ennek megfelelően a gettósítási tervet Baky nyilas államtitkár Eichmann-nak mutatta be, „aki jóváhagyta az elképzelést, az utasításokat azonnal kiadták. A magyar minisztertanács csak jóval később adta formai belegyezését”²³⁾, vagyis csak tudomásul vehette a kész tényleket. De – sajnos – tudomásul vette!

Az az állítás sem felel meg a tényeknek, hogy mindent a magyarok csináltak, német részvételre ezért nem is volt szükség. Soos Géza írja az OSS (az Amerikai Egyesült Államok Stratégiai Szolgálatok Hivatala) számára készült dolgozatában (A zsidókérdés Magyarországon): „A német taktika az volt, hogy látszat szerint mindent a magyarok – spontán hajtsanak végre. („A magyarokat kényszeríteni fogjuk, hogy komiszkodjanak a zsidókkal, mi pedig erkölcsi felháborodással mutatjuk majd tehetetlen rosszallásunkat a magyar eljárással szemben” – árulta el egy sváb megbízott előtt a követségi előadó úr!) Ezért: két sváb-náci parancsnok két csendőr zászlóaljat rendelt be fokozatosan a Sváb-hegyi (hűvösvölgyi) Gestapo-főhadiszállásra, ahol 2–3 hétig oktatták őket, hogyan kell a zsidókkal bántani, őket kínozni stb. Az egész országban ez a két különlegesen kiképzett csendőrzl [csendőrzászlóalj] végezte (számos esetben csendőr-egyenruhába bújtatott) Gestapo- és SS-legények irányításával a zsidók gettózását és deportálását.”²⁴⁾

Gideon Hausner könyvében olvashatjuk a magyarországi deportálásról: „A borzalmak útja volt – mondotta tanúvallomásaiban a Munkácsról deportált Zév Sapir. – Indulás előtt odakészítettünk magunknak némi vizet, de az

SS-legények kiöntötték.”²⁵ S az utazás végén nem fehér ruhás lányok várták frissítő italokkal, ahogy azt a Svájcban bemutatott német propagandafilm hazudta a szabad világ ámitására, miként Mester Miklóstól tudjuk.²⁶ A film azt akarta elhíttetni a gyanútlan nézővel, hogy mennyire más a film elején látható magyar csendőrbrutalitás, mint a Németországba érkező „vendégmunkások” kulturált fogadása. Auschwitzról hallgat a film.

Egy Monoron veszteglő, deportáltakat szállító vonatból kihallható „Vizet! Vizet!” kiáltást az állomásfőnök nem tudta hallgatni, föltörte a vagonokon lévő német plombát, s vizet, élelmet adott a szerencsétlen zsidóknak. Az állomásfőnököt másnap elvitték (minő eufémizmus!), elhurcolták, s azóta senki sem látta.²⁷

Nem volt hát alaptalan annak a két Svájcban dolgozó német diplomatának az aggodalma, akiknek a telefonbeszélgetését a helyi hatóságok lehallgatták. Arie Ben-Tov idézi a beszélgetésből azt a részt, amikor Ullmann közölte Isserlanddal: „...nem annyira a német vereségek szegik kedvét, hanem a honfitársai által elkövetett rémtettek, különösen a 400 000 magyar zsidó legyilkolása a közelmúltban”. Véleménye szerint ezért „ők még meg fognak fizetni”.²⁸

Jó ilyen német véleménnyel találkozni. Szerencsére a magyar felelősségtudatnak is vannak példái. Mester Miklós említi Bokor Péterrel folytatott beszélgetésében, hogy Ambrózy, Horthy kabinetfőnöke szerint: „Ami most a zsidókkal történik, a legnagyobb szerencsétlenség Magyarország számára.”²⁹ A nép körében is gyakori volt a zsidóellenes intézkedések elítélése és a szenvedőkkel való együttérzés. Természetesen ez objektíve nem segített a zsidókon, de az emberi méltóságában brutálisan megsértett és a méltatlan halál veszélyét érző embernek a legkisebb pozitív jelzés is kimondhatatlanul sokat jelent. Nem szólva arról, hogy az aktív segítő munka ilyen társadalmi háttér nélkül elképzelhetetlen.

Sokáig egyetlenként emlegették Alapy Gáspár komáromi polgármestert, aki ha nem tudta is megakadályozni zsidó honfitársai deportálását, látványos tiltakozásul maga is beállt a halálmenetbe. Dachauban halt meg 1945 februárjában. Brahamtól, de máshonnan is tudjuk, hogy több ilyen polgármester akadt a quisling kormány tévedése folytán helyükön hagyott tisztviselők között. Ben-Tov írja, hogy „Veesenmayer arról informálta Berlint, hogy vezető magyar politikusok nyíltan szót emeltek a zsidók deportálása ellen”.³⁰

Szita Szabolcs, kiváló magyar holokausztkutató az 1989-ben megjelent „Halálerőd” című művében számtalan pozitív megnyilatkozást említ. Érdekes, hogy ezek a „fasiszta nép” vád cáfolatát jelentő tények részben vidéki folyóiratokban, részben helyi munkásmozgalmi visszaemlékezésekben jelenhettek meg, vagy mint Szita könyve, a kommunista rendszer legvégén.

A német katonai megszállás egyik célja a „zsidókérdés” radikális megoldása volt Magyarországon. Eichmann szerint ez egyenlő az Endlösunggal. Az Endlösungot Dieter Wisliceny így határozta meg 1946. január 3-án a nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék előtt: „Fizikai megsemmisítés haláltáborokban, minden rendelkezésre álló eszközzel, a foglyok meggyilkolása gázkamrákban, s holttestük elégetése a krematóriumokban.”³¹ Ez a sors várt hát izraelita honfitársainkra. Kivéve, ha a Német Birodalom érdekében hasznosítani lehetett munkájukat. Nyilvánvaló tehát, hogy embermentésnek számított a férfiak behívása munkaszolgálatra. Szita Szabolcs erről a következőket írta említett könyvében:

„A Honvédelmi Minisztériumban május 1-jén tartott értekezleten a németek hozzájárultak ahhoz, hogy a kiegészítő munkaszolgálatos századok számát az addigi 210-ről 575-re emeljék. (Ezzel mintegy 150 000 zsidó férfit kivontak volna a deportálás alól.) Feltételül szabták azonban,

hogy a magyarok a munkaszolgálatosokat táborokba tömörítik, és szoros őrizet alatt tartják, míg a „kitelepített”, azaz deportált zsidókkal az SS Gazdasági és Közigazgatási Főhivatala rendelkezik.

A magyarországi munkaszolgálat történetének egyik különös fordulata volt, hogy a Honvédelmi Minisztérium (amelyet az előző 4–5 évben a zsidó állampolgárok szenvedései egyik fő okozójának tartottak) 1944 nyarára olyan kormányzati intézménnyé vált, amelynek egyes szervei szerepet vállaltak a zsidó életek megmentésében. A motívációk tisztázására megfelelő dokumentáció nem áll rendelkezésre. Feltételezhető, hogy számos kormányzati és katonai vezető – aki többé-kevésbé tisztában volt a nácik és magyar csatlósaik gettózási és deportálási céljával – embermentési szándékoktól indítatva cselekedett. Egyes hadtesteknél is többen mindent megtettek, ami hatalmukban állt, hogy annyi zsidót mentsenek, amennyi lehetséges.

A magyar–német egyeztetést követően a honvéd kiegészítő parancsnokságok SAS-behívóval, valamint hirdetmények útján tömegesen hívták be munkaszolgálatra a zsidó férfiakat. Néhány katonai parancsnok úgy rendelkezett, hogy a behívókat még a gettókba, sőt a deportálást közvetlenül megelőző „tömörítőtáborokba” is kézbesítsék. Egy német nyomásra május 15-én kiadott parancs elrendelte ugyan a behívások megszüntetését, de végrehajtását egyes kiegészítő parancsnokságok szabotálták. A behívások leállításáért Eichmann és Otto Winkelmann SS-Obergruppenführer is közbelépett, de ezt nem sikerült teljesen elérniük. Az I., a II. és a VII. hadtest területén júniusban is folytak a behívások. (...)

A munkaszolgálatba „menekítés” tehát országszerte elterjedt módszer volt, s e tekintetben kiemelkednek a IX. hadtestnél történtek. Területén (az 50 munkásszázadot magában foglaló X. közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj

kiegészítési körzetében) Reviczky Imre alezredes sok ezer magyar és nemzetiségi, zsidó és politikai okokból behívott keresztény, kommunista, szociáldemokrata munkaszolgálatost mentett meg. (...)

A honvédségbeli embermentésre mintegy válaszul, Jászberényben és másutt ellenakciókra került sor. A németek pl. megtudták, hogy a jászberényi 1. sz. munkaszolgálatos zászlóalj vezető orvosa, dr. Bródy Sándor főhadnagy 400 munkaszolgálatost tíz napra szabadságolt. A távozást megakadályozandó, őrizet alá vették a hatvani vasútállomást. Ezzel együtt a behívási falragaszok alapján 1944. június 4-én és a következő napokon a Jászberénybe bevonulók szerelvényeit csendőrök vették körül. Parancsnokuk – SS-egyenruhába öltözve – nem volt más, mint az 1942 eleji bácskai vérengzések kapcsán hírhedtté vált Zöldy Márton csendőr százados.³²

A Honvédelmi Minisztérium adatai szerint tehát 150 000 volt 1944-ben a munkaszolgálatosok száma. Endre László csupán 80 000-et említ, Lévai Jenő 74–75 000-et tart reálisnak. A Soproni Szemle tanulmánya szerint „a 2637 fős kaposvári gettóból 482 férfit hívtak be munkaszolgálatra”³³. Ez a 482 ugyanúgy kb. 18%-a a kaposvári zsidó népességnek, mint ahogy a 150 000 a 800 000 magyarországi zsidóságnak. Ebben a dologban nem a pontos szám a fontos, hanem a számok mögött felfedezhető szándék. Bár a munkaszolgálat megaláztatásokkal, veszéllyel, nélkülözéssel járt, mégis, nagy esélyt adott a megmaradásra.

De a munkaszolgálat alapjában véve embertelen intézmény volt. Ez a megállapítás különösen érvényes az 1941–43-as évek munkatáboraira. Jól jellemzi ezt az időszakot a „nagykatái hóhér”, Murai Lipót alezredes utasítása, melyet az Ukrajnába induló munkásszázadok parancsnokainak adott: „Élve ne hozzanak senkit vissza!” Némi enyhülést jelentett Szombathelyi Ferenc vezérkari főnöki kinevezése és nagybaczoni Nagy Vilmos hadügyminisz-

tersége, de a náci érzelmű tisztek szabotálták humánus intézkedéseiket.

Egy jellemző ügyet említ meg Kardos István, Szombathelyi népbírószági védőjének a fia visszaemlékezéseiben. Elmondja Grósz bácsi, az Ostende kávéház tulajdonosának vallomását: „Fia az orosz fronton volt munkaszolgálatos. Egyik nap kétségbeesett üzenet érkezett tőle, hogy a keretlegények gyötrik, pénzért zsarolják, és az élete is veszélyben forog. Grósz bácsi, mint mondta, felment Szombathelyi tábornok úrhoz, akiről úgy tudta, hogy „tüchtig úriember”. Amikor elmondta az ő nagy gondját, a tábornok úr azonnal táviratilag visszarendelte a fiút. Sajnos, mire a távirat megérkezett, vagy akkor, amikor megérkezett, Grósz bácsi fiát megölték. ... Néhány hét múlva az unokaöccsétől érkezett egy, az előzőhöz hasonló üzenet. Azzal azonnal felsietett a „nagyságos tábornok úr”-hoz, aki elolvasta az üzenetet, és közölte, hogy az unokaöccsét jobb lesz nem hazarendelni, mert hátha azt is megölik a gazemberek. Ehelyett azonnal berendelt két tábori csendőrt, akiknek írásban parancsot adott, hogy azonnal menjenek ki a frontra, tartóztassák le, és hozzák Budapestre Grósz bácsi unokaöccsét. Így is történt. Az unokaöccsét Pestre hozták, leszerelték, és szabadon engedték. Az ő vallomása alapján azonban felgöngyöltették a keretlegények bűnszövetkezetét parancsnokukkal együtt, és mindnyájukat zsarolás és gyilkosság miatt súlyosan megbüntették.”³⁴

Megrázó példákkal igazolja ezt Gábor Róbert *Az igazi szociáldemokrácia* című könyvében.³⁵ Szerinte ezekben az években mintegy 60 000 ember szenvedett ilyen táborokban. Közülük csupán 10 000-en tértek haza, Braham szerint az elpusztultak vagy szovjet fogságba kerültek száma mintegy 42 000.³⁶

A magyar társadalom a zsidókkal való együttérzés számtalan jelét adta. A gyóriek a gomblyukba tűzött sárga virággal tüntettek, egyes pesti prepák (tanítóképzős lányok)

azután, hogy a zsidó utasokat kitiltották az első villamoskocsikról, kizárólag a pótkocsin utaztak. Molnár Ernő idézi Pohárnok Jenő nyilas újságírót: „...a gettóba vonuló zsidókat, batus vonulásuk útján sok érzékeny lélek titkos sajnálkozása kísért. ... az utcán többen is kifejezték sajnálatukat, bűnnek állítják be a zsidók elkülönítését”.³⁷ A Soproni Szemléből idézzük: „A gettókból munkaszolgálatra kiemelt férfiak menetét a soproni utcákon sok nem zsidó sírása kísérte.”³⁸ Az aktív együttérzés egyik jele az a rövid kis hír, ami a kiskunhalasi helyi újságban jelent meg: „A zsidóknak tejet adó gazdákat vagyonekobbzással büntetik.”³⁹

Még a rendőrök között is akadtak olyanok, akik nemcsak magukban ítélték el a zsidókkal való embertelen bánásmódot, ki is mondták véleményüket. Török Sándor kiváló író, a Keresztény Zsidók Szövetségének ügyvezető alelnöke mesélte el egy interjúban a következő csodálatos esetet: „Reggelként felsorakoztunk egy gyárpület előtt [Csepelen], amelynek volt egy kis vas-balkonja. Egy reggel erre a balkonra őreink közül fölment négy-öt rendőr és egy törzsőrmester, aki nagyon megindultan és nagy együttérzéssel azt mondta nekünk: nehogy azt higgyék, hogy most az egész ország részt vesz abban, ami a zsidókkal történik. Vegyék tudomásul, hogy mi – társaira mutatott – magukkal érzünk és elítéljük azt, ami van...” A következményekről csak ennyit mondott a kiváló író: „Ezt a néhány rendőrt azután többé nem láttuk.”⁴⁰

De nemcsak a rendőrök között voltak nevükhöz méltó emberek, még a Sztójay-kormány legmagasabb hivatalaiban is akadtak olyan magyarok, akik programszerűen részt vettek a zsidómentésben. Ilyen ember volt Mester Miklós⁴¹, aki ugyan az Imrédy-párt (a kormánypártból 1940-ben kiváltak által alapított Magyar Megújulás Pártja) tagja volt, s egy hónappal a Sztójay-kormány megalakulása után a kultusz-

tárca államtitkárává nevezték ki, de ugyanakkor meghatározó személyisége lett az MFM-mel szorosan együttműködő Magyar Hazafiak Szabadság Szövetségének, s teljes mértékben élvezte az ellenállásban résztvevők bizalmát. Fő feladatának az üldözöttek mentését tekintette, fontos szerepet játszott a zsidó vezetők, valamint a keresztény egyházak és a legfelső magyar szervek humánus tényezői közötti kapcsolat megteremtésében és a mentés határainak tágításában. Számptalan zsidó értelmiségi, művész kapta meg az ő segítségével a kormányzói mentesítést. Még azokon is segíteni akart, akik ezt nem igényelték. Megindító példája ennek Heltai Jenő 1944. július 23-án kelt levele: „Méltóságos Uram, nagyon tisztelt Barátom! Fiam, dr. Heltai János, néhány nappal ezelőtt közölte velem, hogy a Kultuszminisztériumban – tudtom nélkül – kérvényt adott be, amelyben, úgynevezett érdemeimre való hivatkozással, a zsidórendeletek alól való fölmentésemet kérelmezte. Közölte velem azt is, milyen rendkívüli jóindulattal – ha szabad azt mondanom: barátsággal – fogadtad ezt a kérelmet... (*Fiam*) nagyon jól tudta, hogy én magam sohasem kértem volna semmiféle mentesítést. Sok jót kaptam attól az országtól, amelyben születtem és amelynek a nyelvén írok, el kell fogadnom a rosszat is...”⁴²

Mester Miklós munkáját október 15-ig, a nyilas puccsig végezhetette, azután bujdosnia kellett. Igen eredményes és nem veszélytelen tevékenységét 1945. február 14-én elismerő nyilatkozattal⁴³ igazolta a Pesti Izraelita Hitközség nevében Stern Samu:

„Dr. Mester Miklós volt vallás- és közoktatásügyi államtitkár urat, a magyarországi zsidóság érdekében tett szolgálataiért hálás és elismerő köszönet illeti meg.

Különösen azokat a szolgálatokat szeretném kiemelni, amelyeket dr. Mester Miklós volt vallás-és közoktatásügyi államtitkár úr a Sztójay- és Lakatos-kormány idején a zsidók kormányzói mentesítésének megszervezése te-

rén teljesített, és ami által nagyon sok zsidó család életét mentette meg.

Dr. Mester Miklós volt vallás- és közoktatásügyi államtitkár úr közvetlenül 1944. március 19. után, amikor Magyarország német megszállása megtörtént és a magyarországi zsidóságnak az emberiség történelmében egyedülálló, kegyetlen üldözése megkezdődött, bátran, humanista érzülettel vezetve teljesítette kötelességét. Szoros kapcsolatot tartott fenn a Pesti Izraelita Hitközség elnökével, Stern Samuval és Komoly Ottóval, a Cionista Szövetség elnökével. Horthy Miklós kormányzó – a kegyetlen üldözések miatt – állandóan szembehelyezkedett az akkori kormánnyal. A Kormányzónak és a kabinetiroda akkori derék vezetőinek [vezetőjének], dr. Ambrózy Gyulának ebben a küzdelemben bizalmas segítőtársa volt dr. Mester Miklós volt vallás- és közoktatásügyi államtitkár. A zsidóság vezetői a szörnyű brutalitásokat rendszerint dr. Mester Miklóssal közölték, aki rögtön a kabinetiroda tudomására hozta. Kihallgatásra a Kormányzó a Pesti Izraelita Hitközség elnökét, Stern Samut, dr. Mester Miklós útján hívta meg. Dr. Mester Miklós hozta össze találkozásra Komoly Ottót, a Cionista Szövetség elnökét, Ambrózy Gyulával, a kormányzói kabinetiroda vezetőjével és ifj. Horthy Miklóssal, akik abban az időben a németellenes és antiszemita-ellenes ellenállás legelszántabb vezetői voltak.

Tudomásom van arról, hogy a Sztójay- és Lakatos-kormány idején a legtöbb zsidó mentesítést a minisztériumok közül a vallás- és közoktatásügyi minisztérium csinálta. A Sztójay-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere a Kormányzóhoz zsidómentesítés ügyében a Gestapótól való félelmében egyetlen felterjesztést sem mert aláírni. A felterjesztéseket mind – minden további nélkül – dr. Mester Miklós államtitkár írta alá. A felterjesztéseket a Kormányzó mind elfogadta. Élő tanú erre dr. Ambrózy Gyula, a kabinetiroda volt kiváló vezetője.

Tudomásom van arról, hogy [az] egyik minisztertanácsos, 1944. június 21-én, dr. Mester Miklós államtitkár úr nyíltan szembehelyezkedett Endre László és Baky László államtitkárokkal, a magyarországi zsidóság két legnagyobb gonosztevőjével [ellenségével]. Dr. Mester Miklós felszólalását akkor írásban mellétként a minisztertanácsi jegyzőkönyvhöz is csatolták. Élő tanú rá dr. bárcziházi Bárczy István államtitkár, aki a jegyzőkönyvet vezette. A minisztertanácsi felszólalás akkor életveszéllyel járt, mert Baky és Endre államtitkárok a legszorosabban együtt dolgoztak a Magyarországon működő Gestapóval.

Mikor a Sztójay-kormány távozott, én mint a Pesti Izraelita Hitközség elnöke, külön kértem dr. Mester Miklóst, hogy maradjon a helyén, annál is inkább, mert az új kormány az előzőnél összehasonlíthatatlanul humánusabb célt tűzött ki maga elé és így ő munkáját még jobban folytathatta.

Sok zsidó rabbi, egyetemi tanár, középiskolai tanár, tanító, művész vagy más kultúrember kapta meg dr. Mester Miklós államtitkár útján a kormányzói mentesítést.

Dr. Mester Miklós idejében bizalmasan közölte velem és Komoly Ottóval is, hogy a kultuskormányzat azért szedi össze a zsidók tulajdonában lévő műkincseket kormánybiztos útján, hogy azokat a rabló németek elől megmentse és alkalomadtán a zsidóságnak visszajuttassa.

Mindezt a munkát dr. Mester Miklós államtitkár 1944. október 15-ig végezte, amikor a nyilasok német segítséggel eltávolították Horthy Miklós kormányzót és magukhoz ragadták a hatalmat. A nyilasok uralma alatt dr. Mester Miklósnak menekülnie kellett és nem térhetett vissza családjához, csak az orosz hadsereg Budapestre való bevonulása után.

Ezt a nyilatkozatot köszönetünk nyilvánítása mellett azért adom ki dr. Mester Miklós volt vallás- és közoktatás-

ügyi államtitkár úrnak, mert ő legbensőbb meggyőződésem szerint a nehéz időkben kizárólag igazságszeretettől, tiszta humanizmustól vezetve, bátran és eredményesen szolgálta az üldözött magyarországi zsidóság igaz ügyét.

A Pesti Izraelita Hitközség
elöljárósága nevében:

Stern Samu
elnök

De nemcsak a magas beosztású tisztségviselők között akadtak Mester Miklósok. 2001-ben jelent meg Charles Fenyvesi (magyarul Fenyvesi Károly) *Mikor az angyalok túljártak a világ eszén. Akik zsidókat mentettek a háborús Magyarországon* című könyve. Ennek negyedik fejezete (Ez a föld nem az ő világa volt) harmincöt oldalon keresztül foglalkozik egy Dávid Erzsébet nevű debreceni fiatal tisztviselő mentő tevékenységével. Fenyvesi szerint Dávid Erzsébet és elvbarátai „náciellenes kapcsolataik révén már 1944 tavaszán tudomást szereztek két zsidó szökevény beszámolójáról, miszerint egy Auschwitz nevű lengyel falu határában mérgező gázzal ölnek meg embereket, majd tíezrével hamvasztják el őket. Erzsébet nem kételkedett a tudósítás valóságában, amelyet náciellenes protestáns ellenállók eljuttattak a szintén református Horthy kormányzóhoz, valamint a kormány és az egyházak vezető személyiségeihez.”⁴⁴

Ezek a „protestáns ellenállók” (és katolikus társaik) Soos Géza, Éliás József, Cavallier József és mások voltak, akik – mint később részletesen előadjuk – gondoskodtak az auschwitzi tömeges gyilkosságok hitelesen dokumentált leleplezéséről, de életmentő akciókban is részt vettek, együttműködve zsidó szervezetekkel és személyiségekkel.

Ennek a tevékenységnek volt kiváló képviselője Debrecenben, de a város határát messze túlhaladó sugárban, Dávid Erzsébet, Dávid Ferenc késői leszármazottja. Apja,

Dávid Sámuel jól képzett jogász volt, aki utoljára a címis városban dolgozott fontos bírói beosztásban. Kétségtelen, hogy a Dávid lány hivatali előrehaladását előmozdította értelmiségi-középosztályi származása, de talán fontosabb volt ennél szakértelme és lelkiismeretessége, hogy nő léte-re negyvenhárom évesen kinevezték az anyakönyvi hivatal helyettes vezetőjévé. 1942-ben, de különösen 1944-ben nagy ügyfélforgalmat bonyolítottak le az ilyen hivatalok, mert sok helyzetben kellett igazolni a keresztény származást. A német megszállás után egy anyakönyvi hivatal vezető tisztviselője sokat segíthetett az üldözötteken. Az üldözöttek pedig elsősorban zsidók voltak. Dávid Erzsébet már évek óta baráti kapcsolatban volt tősgyökeres debreceni zsidó családokkal, meggyőződéses náciellenesség jellemezte, amióta csak hatalomra jutott Hitler. A Führert nemcsak érzelmi alapon gyűlölte, ismerte a Mein Kampfot, s meggyőződése szerint „esztelen, féktelen megállapításait szó szerint kell venni”.⁴⁵

Pesti barátai is a Hitler-ellenes eszmékhez kapcsolódtak, így aztán 1944. március 19. után úgy érezte, hogy kihasználva hivatala lehetőségeit, cselekednie kell.

Az Auschwitz-i jegyzőkönyvben leírt borzalmak ismerete csak fokozta eltökéltségét. Fenyvesi írja róla: „...kapcsolatban volt a zsidókat támogató református lelképásztorokkal”, és kollégája, ifj. Varga István is lelkesen segítette. Ő vitte föl Pestre a Fenyvesi családnak a „testre szabott” hamis iratokat. A hatéves Fenyvesi Károly számára például azonos keresztnevű és azonos betűvel kezdődő vezetéknevű iratokat küldött. Emellett sok jó embere volt, akik szívesen vállalták üldözött személyek elrejtését.

Fenyvesi szerint: „Semmi kétsége nem volt afelől, hogy helyesen cselekszik, és lebukástól, bebörtönözéstől való félelem sem tartotta vissza. Nem volt többé fáradt napi munkája végeztével. Ellenkezőleg, telve életerővel, energiával látogatta a gettőlakókat, és kereste fel keresz-

tény barátait, ismerőseit, hogy megtudakolja, hajlandók-e befogadni zsidókat. Később úgy beszélt erről anyámnak, hogy a zsidók gyámolítása „kimondottan rá váró feladat” volt.

A zsidók nagy többsége azonban félt az illegalitás kockázatától. Nem gondolva arra, mi vár rájuk a németországi úgynevezett munkatáborokban, megkövültek a réműlettől, hogy szökés közben elfogják, vagy később leleplezik őket az utcán, és akkor börtön vagy agyonlövés vár rájuk. ... Erzsí viszont úgy érvelt, hogy keresztény születési bizonyítvány birtokában lehet legjobban elkerülni a táborokban rájuk váró biztos halált. Ám a legtöbb zsidó nem hitt neki.” Dávid Erzsébet ilyenkor „nemegyszer sírva fakadt. Ám továbbra is rendszeresen készített másolatokat hivatali okmánytára kincseiről, és rendületlenül próbálta szétosztani a gettóban, ahová heteken keresztül szinte minden nap bement, míg csak 1944 júniusának vége felé kiürítették, és lakóit haláltáborokba induló marhavagonokba zárták.”⁴⁶

A tőle kapott iratok nem egy ellenőrzést kiálltak, de egyszer valaki mégis lebukott, s beismerte, hogy Dávid Erzsébettől való a hamis igazolvány. Július 3-án letartóztatták segítőtársával, Varga Istvánnal együtt, és szigorú őrizet alá helyezték. Jellemző rá, hogy tettét nem tagadta, sőt megbélyegezte a zsidóüldözés minden megnyilvánulását. Kétségtelen, hogy halálos ítélet várt rá. Augusztus elején azonban egy bombázás során találat érte a börtönépületet. Vérző sebekkel ugyan, de mindkettőjüknek sikerült megszökni, s jó barátoknál kivárni a Vörös Hadsereg megérkezését.

A háború okozta testi sérülés, valamint a nácik, majd 1947 után a kommunisták okozta lelki trauma következményeit csak 1948 szeptemberéig tudta hordozni, akkor befejezte életét. Temetéséről a Debrecenben megmaradt csekély létszámú zsidó közösség gondoskodott. A hitközségi

elnök „második Eszterünknek” nevezte, utalva a bibliai Eszterre, akít a zsidók „embermentő” jelképének tartanak.⁴⁷

(A következő számunkban folytatjuk.)

TÖRÖK BÁLINT

Jegyzetek

- 1 Juhász Gyula (szerk.): *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban.* (Bp.), 1978, Kossuth. 168. p.
- 2 Juhász Gyula: I. m. 271. p.
- 3 Juhász Gyula: I. m. 232. p.
- 4 Gereben Ágnes: *Antiszemizmus a Szovjetunióban.* Bp. 2000, PolgArt. 623 p.
- 5 Juhász Gyula: I. m. 235. p.
- 6 Braham, Randolph L.: *A magyar holocaust.* Budapest – Wilmington, 1988, Gondolat–International Incorporation. I. köt. 188–189. p.
- 7 A Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt emlékirata Magyarország külpolitikai és belpolitikai kibontakozásáról. In: Századok, 1965. 172–198. p. (Bajcsy-Zsilinszky dokumentumok. I. (Közl.: Pintér István))
- 8 *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Diplomáciai iratok Magyarországról.* Szerk. Ránki György, Pamlényi Ervin és mások Bp. 1968, Kossuth. 750–751., 753–755. p.
- 9 In: Fejtő Ferenc: *Magyarság, zsidóság.* Bp. 2000, Historia – MTA Történettudományi Intézet. 250. p.
- 10 Vargyai Gyula – Almási János (szerk.): *Magyarország, 1944.* Bp. 1994, Nemzeti Tankönyvkiadó. 45. p.
- 11 Berend T. Iván: Előszó. In: Braham: I. m. 15. p.
- 12 *Evangéliumot Magyarországnak! Soos Géza Emlékkönyv.* (Bp. 1999.), Ráday Gyűjtemény. 142. p. (A továbbiakban: Soos Géza Emlékkönyv)
- 13 Győri György: *Megmeneküléseim. Hosszú levél unokáimnak.* Bp. 2001, CET Belvárosi K. 95. p.
- 14 Török Bálint: „Nincs más célom, csak a magyar népet szolgálni.” Ez a Hét, 1995. november 3. 4–5. p.
- 15 Török Bálint: „Emberségről példát...” Holland menekültek Magyarországon. Új Magyarország, 1992. május 16.
- 16 Soos Géza Emlékkönyv. 131. p.
- 17 SDG = Soli Deo Gloria Református Diákszövetség, KIE = Keresztyén Ifjúsági Egyesület, az YMCA magyarországi tagegyesülete
- 18 Soos Géza Emlékkönyv. 131–132. p.
- 19 Braham: I. m. II. köt. 454. p.

- 20 Hausner, Gideon: *Ítélet Jeruzsálemben. Az Eichmann-per története.* Bp. 1984, Európa. 199. p.
- 21 Schmidt Mária: *Diktatúrák ördögszekerén.* Bp. 1998, Magvető. 91–92. p.
- 22 Hausner, G.: I. m. 200. p.
- 23 Hausner, G.: I. m. 204. p.
- 24 Soos Géza hagyaték. Ráday Levéltár, C/230. 1. doboz, ZsK 16.
- 25 Hausner, G.: I. m. 206. p.
- 26 Bokor Péter: Egy naiv ember – bársonyszékben. In: Bokor Péter: *Végjáték a Duna mentén. Interjúk egy filmsorozathoz.* Bp. 1982, MTV – Minerva. 158. p.
- 27 Soos Géza személyes közlése.
- 28 Ben-Tov, Arieh: *Holocaust. A Nemzetközi Vöröskereszt és a magyar zsidóság a második világháború alatt.* Bp. 1992, Dunakönyv K. 109. p.
- 29 Bokor Péter: I. m. 144. p.
- 30 Ben-Tov, A.: I. m. 97. p.
- 31 Kraus, Ota – Kulka, Erich: *Halálgyár.* Bp. 1958, Kossuth. 234. p.
- 32 Szita Szabolcs: *Halálérőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez.* Bp. 1989, Kossuth. 50–51. p.
- 33 Soproni Szemle, 1984. 334. p.
- 34 *Csillagos órák, sorsfordító magyarok. IX-X. Szombathelyi Ferenc. Szerk. Csicsery-Rónay István.* Bp. 2002, Occidental Press – Századvég. 62–63. p.
- 35 Gábor Róbert: *Az igazi szociáldemokrácia. Küzdelem a faszizmus és a kommunizmus ellen. 1944–1948.* Bp. 1998, Századvég. 417 p.
- 36 Braham: I. m. II. köt. 453–454. P.
- 37 Molnár Ernő: *Győr munkásmozgalma a II. világháború idején. 1939–1945.* Győr, 1984. 116. p.
- 38 Soproni Szemle, 1957. 249. p.
- 39 Győri György: I. m. 81. p.
- 40 Szenes Sándor: *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok. Beszélések.* Bp. 1986. 206. p.
- 41 Bokor Péter: I. m. 126–181. p.
- 42 Bokor Péter: I. m. 160–162. p.
- 43 Schmidt Mária: *Kollaboráció vagy kooperáció? A Budapesti Zsidó Tanács.* Bp. 1990, Minerva. 123–125. p.
- 44 Fenyvesi, Charles: *Mikor az angyalok túljártak a világ eszén. Akik zsidókat mentettek meg Magyarországon.* Bp. 2001, Európa. 197. p.
- 45 Fenyvesi, Charles: I. m. 186. p.
- 46 Fenyvesi, Charles: I. m. 196–197. p.
- 47 Fenyvesi, Charles: I. m. 203. p.

Tanulmány 93: 355 II. világháború

Am

A TORCH (FÁKLYA) HADMŰVELET

Az észak-afrikai angolszász partraszállás és következményei

I.

PROLÓGUS

A második világháború fordulópontja volt az angolszászok észak-afrikai partraszállása.

A második világháborúval foglalkozó történelmi könyvek és tanulmányok tömege szinte könyvtárakat tölt be, Magyarországon is. A német–lengyel hadjárat, a német–szovjet háború, a sztálingrádi csata, a nyugati, normandiai hadszíntéren lezajlott események a jelenkor történelme iránt érdeklődő olvasó számára közismertek. A közismert tények közé sorolhatóak a Líbiában, Rommel és a 8. brit hadsereg között folytatott sivatagi harcok, valamint az olaszországi hadjárat is. Érdekes módon a magyar szakirodalomban a „fehér foltok” közé tartozik az angol–amerikai haderők 1942. novemberi észak-afrikai partraszállása, valamint az ezzel összefüggő francia belpolitikai és katonai döntések.

Ez annál inkább meglepő, mivel számos történész véleménye szerint éppen Észak-Afrika angolszász csapatok általi elfoglalása – ami az ott állomásozó francia tisztikar és Pétain államfő helyettese, Darlan admirális határozott döntése nélkül csak jelentős véráldozat révén vált volna lehetővé – döntő módon meggyengítette a tengelyhatalmak földközi-tengeri stratégiai helyzetét, sőt hosszú távra Németország nyugat-európai hegemoniáját is. Az egész európai háborút eldöntő hatása is lehetett volna, ha időközben más, elsősorban az amerikai hadvezetőség által hozott stratégiai határozatok nem szabtak volna eltérő irányt a hadviselés menetének.

E tanulmány célja az észak-afrikai hadjáratot elhatározó katonai döntések, a sikert előmozdító amerikai–francia diplomáciai lépések és az ezekkel összefüggő francia belpolitikai események és fordulatok elemzése. Különös részletességgel tárgyalom Robert Murphy amerikai diplomata, Eisenhower és Clark amerikai tábornokok, valamint Darlan francia tengernagy szerepét a hadműveletek előkészítése és a francia „átállás” lebonyolítása terén.

Az észak-afrikai partraszállás a német hadvezetőséget váratlanul és felkészületlenül érte. A német elhárítás tudomást szerzett ugyan az Atlanti-óceánon folyó angol–amerikai flottaműveletekről, sőt arról is, hogy e flottaegységek jelentős része áthaladt a Gibraltári-szoroson, de ebből arra következtettek, hogy a tengeri felvonulás célja a szicíliai tengersizoros áttörése annak érdekében, hogy a Líbiában Rommel parancsnoksága alatt álló német–olasz erők ellen a Montgomery tábornok parancsnoksága alatt harcoló 8. brit hadseregnek nyújtsanak segítséget. Csak közvetlenül a partraszállás előtt vált nyilvánvalóvá, hogy a felvonulás az észak-afrikai francia gyarmatbirodalom ellen irányul. Ebben az időpontban azonban sem a német, sem az olasz hadvezetőség nem rendelkezett akkora erőkkel, amelyekkel a partraszállást meg lehetett volna akadályozni. Végző fokon az észak-afrikai partraszállás jelentősége – amint e tanulmány alapján nyilvánvalóvá válik – abban áll, hogy a stratégiai kezdeményezés a tengely kezéből végleg az angolszász hadvezetés kezébe ment át.

Izgalmas órák az algíri Villa des Oliviers-ben

1942. november 7-én este, a vichyi francia kormánynál akkreditált amerikai ügyvivő és Rooseveltnél rendkívüli megbízottja, Robert Murphy, felkereste algíri székhelyén, a Villa des Oliviers-nek nevezett kis palotában Alphonse

Juin tábornokot, az észak-afrikai francia haderők főparancsnokát. Közölte vele, hogy a hajnali órákban nagy létszámú amerikai haderők megkezdik a partraszállást Marokkó és Algéria tengerpartján, s a régi fegyverbarátságra hivatkozva kérte őt, rendelje el a parancsnoksága alatt álló francia haderők átállítását az amerikaiakhoz, akik Franciaország végső felszabadítása céljából érkeznek Algéria és Marokkó földjére. Juin e kérésnek szívesen eleget tett volna, de közölte Murphyvel, hogy felettese, Darlan admirális váratlanul Algírba érkezett, és mint Pétain államfő helyettese csak ő dönthet ilyen fontos és Franciaország további sorsára nézve döntő kérdésben. Telefonhívásukra Darlan Fénard és Battet tengernagyok kíséretében átjött Murphy székhelyére, de Murphy meglepetésére felháborodottan fogadta a hírt. A gaulle-ista mozgalom és az angol-amerikai sajtó által kollaboránsnak tartott tengernagy ugyan szíve mélyén németellenes és Amerika-barát volt, de véleménye szerint a partraszállás túl korai időpontra lett időzítve, sikere bizonytalan, és azzal a veszéllyel jár, hogy a németek az 1940 júniusában aláírt fegyverszünet megsértésének fogják tekinteni és megszállják Franciaország addig „szabad zónának” nevezett területét is.

Azonnal telefonálni akart Pétain marsallnak, de a kapcsolatfelvétel nem sikerült, mert a Murphy által már hónapok óta beavatott rebellis francia tisztek körülzárták a Villa des Oliviers-t és elvágták a telefon-összeköttetéseket. Időközben azonban a vichyi kormány rendőralakulatai lefegyverezték a „rebelliseket” (akik semmilyen kapcsolatban nem álltak a De Gaulle tábornok vezette „Szabad Franciák Mozgalmával”), kiszabadították Darlant és a francia tiszteket, őrizetbe vették Murphys és Pendar amerikai konzult. Első pillanatra úgy látszott, hogy Murphy hosszú hónapok óta előkészített akciója – amelynek részleteire még visszatérünk – sikertelennek bizonyult, és az angolszász haderőknek csak hosszan tartó, véres harcok után sikerül

majd elfoglalni az észak-afrikai francia gyarmatbirodalmat. Az események azonban másnap, november 8-án kedvező fordulatot vettek. A rebellesek fogságából kiszabadult Darlan ugyanis kapcsolatba lépett Pétain államfővel – akit Rooseveltnél külön levélben értesített a tervezett partraszállásról –, s a marsall hivatalosan az angolszászokkal szembeni ellenállásra szólította fel az admirálist. Azonban, mint a Pétain ellen 1945-ben indított per folyamán kiderült, a marsall egy, a németek által nem ismert titkos kód útján teljhatalmat adott Darlannak. Ő ennek alapján még november 8-án a folyamán találkozott a partraszállási művelet vezető Ryder amerikai tengernaggyal, és este 8 órakor a két admirális aláírt egy ideiglenes tűzszüneti megállapodást, amelynek értelmében az amerikaiak minden francia ellenállás nélkül birtokba vették Algír városát és környékét.¹ Ezzel kezdetét vette az észak-afrikai francia gyarmatbirodalom átállása az angol–amerikai szövetségi rendszerhez. Az alábbiakban részletesebben taglaljuk majd ennek a második világháború kimenetele szempontjából döntő jellegű műveletnek az előzményeit és főleg következményeit.

Az 1941 júniusában aláírt francia–német fegyverszünet lényeges feltételei: a flotta és a gyarmatbirodalom semlegessége. A nyugati német villámháború következtében a francia haderő súlyos és hősies harcok után megsemmisítő vereséget szenvedett el. Paul Reynaud kormányfő, néhány politikus és katona – köztük Darlan admirális – fel akarták adni az anyaországot s Észak-Afrikából akarták folytatni a harcot a tengelyhatalmak ellen, de a nemzetgyűlés és a szenátus többsége – a közvélemény nyomásának engedve – a németekkel kötendő fegyverszünet mellett döntött. A miniszterelnöki tisztségről lemondott Reynaud helyett Pétain marsall, az első világháború hőse („Verdun oroszánja”) alakított kormányt, s fegyverszüneti kérelmet intézett a németekhez. A fegyverszünetet német részről

Keitel marsall, francia részről Hunziger tábornok Compiègne-ben ugyanabban a vasúti kocsiban írták alá, mint 1918 novemberében az antant és a Német Birodalom megbízottai. A fegyverszüneti feltételek szigorúak voltak. Az ország háromötöde német megszállás alá került, a francia haderőt százezer főre csökkentették, és a hadifoglyokat visszatartották Németországban. Az ország kisebbik része viszont Vichy székhellyel a francia kormány közvetlen ellenőrzése alatt maradt. A parlament bizonytalan időre elnapolta magát, de *felhatalmazása alapján* Pétain marsall – aki egyúttal államfő is lett – alakított tekintélyuralmi kormányt.

A francia küldöttség azonban szívós tárgyalások árán elérte, hogy a flotta és a gyarmatbirodalom – azzal a kikötéssel, hogy az Anglia és a tengelyhatalmak közötti háborúban semleges lesz – a vichyi kormány irányítása alatt maradjon.² Az alkuba Hitler is beleegyezett, nem sejtve, hogy éppen a francia észak-afrikai gyarmatbirodalom lesz az az ugródeszka, amelyről három év elteltével majd megindul a szövetségesek támadása a tengely által uralt mediterrán térségek ellen.

A „második front” kérdése és a Torch (fáklya) hadművelet terve

Bár az angolszász–szovjet háborús szövetség a háború időtartama alatt szívósabbnak bizonyult, mint ahogyan akár a tengely, akár egyes európai államok vezető körei elképzelték, már 1942 folyamán megmutatkoztak a Szovjetunió és az angolszász szövetségesek közötti ellentétek, amelyek 1945 után az úgynevezett hidegháborúhoz vezettek. Sztálin állandóan ultimatív módon követelte az úgynevezett „második front” megnyitását, vagyis az angolszász haderők partraszállását Nyugat-Európában, amelyhez azon-

ban ebben az időpontban sem Anglia, sem az USA nem rendelkezett sem hajótérrel, sem egyéb kapacitással. E második front megnyitásáért – amelyet a szovjet befolyás alatt álló angol–amerikai baloldali sajtó is erőteljesen követelt³ – azonban Sztálin a legcsekélyebb politikai árat – például a Japán elleni hadba lépést – sem volt hajlandó megfizetni.

Az angolszász hatalmak abban egyetértettek, hogy a „második frontot” – amint rendelkezésre áll a megfelelő hadi kapacitás és a katonai műveletek végrehajtásához szükséges hadosztályok – létrehozzák. Eltérés mutatkozott azonban az angol és amerikai álláspont között a hadműveletek helyét illetően. A második frontot az amerikaiak Északnyugat-Franciaországban kívánták megnyitni, de az angolok félték attól, hogy a német erődítményrendszer ereje miatt egy ilyen invázió eleve kudarccal járna. Az angolok az úgynevezett „mediterrán stratégia” mellett döntöttek. Az utókor a mediterrán stratégia szülőatyjának Churchillt tartja. A Földközi-tengerre irányuló stratégiai elképzelések igazi kitervelője azonban Sir Alan Brooke volt, a brit birodalmi vezérkar főnöke, aki meggyőzte Churchillt – az angol kormányfő pedig Rooseveltnél –, hogy a kontinenshez vezető legbiztosabb út az észak-afrikai francia gyarmatbirodalmon át vezet.

Marshall tábornok és az amerikai vezérkar is hozzájárult ehhez a tervhez, azzal a fenntartással, hogy 1943-ban megkezdik Angliából kiindulva az észak-franciaországi partaszállást is. Brooke és Churchill terve azonban más célokat követett. Úgy vélték, hogy Észak-Afrika meghódítása csak ugródeszkat jelent, s a többi mediterrán terület meghódításával „Európa lágy alsótestén” („soft underbelly”) át mérik majd a döntő csapást a Harmadik Birodalomra. Ehhez járult az a remény, hogy Észak-Afrika elfoglalása után elérhetik Olaszország kiválását a tengelyszövetségből, valamint esetleg Törökország hadba lépését a szövetsége-

sek oldalán. Ennek a tervnek a *Gymnast* fedőnevet adták, később, a megvalósítás előtt *Torch*-nak (*Fáklyának*) keresztelték át.

Roosevelt, aki bizonyos fokig gyanakodással tekintett Churchill mediterrán stratégiájára s kolonialista szempontokat vélt benne felfedezni, a *Torch*-terv iránt már kezdetől fogva érdeklődést tanúsított. Bár e felfogását elsősorban a hazai izolacionisták ellen irányuló propagandacélok táplálták, bizonyos mértékben maga is félt attól, hogy a tengelyhatalmak előbb-utóbb birtokukba kerítik Észak-Afrikát, és ez ugródeszkát teremt számukra Brazília és az amerikai kontinens felé. Ezért az angol vezetőkkel közösen megtartott 1942 júniusi, washingtoni konferencián elhatározták, hogy még 1942 késő őszen végrehajtják a *Torch*-hadműveletet, azzal a feltétellel, hogy az irányítás az amerikai katonai vezetés kezében marad. Ezt a belső francia viszonyok is – amelyekre még visszatérünk – indokolták. 1942 augusztusában létrehoztak Londonban egy katonai tervező csoportot. A *Torch* legfőbb parancsnokának Eisenhower tábornokot nevezték ki, helyettesévé Mark Clark tábornokot. A partraszállás időpontjául október végét vagy november elejét tűzték ki.⁴

A vichyi kormány, Anglia és az USA

A Churchill-kormány a német–francia fegyverszüneti megállapodást az 1940. március 28-án kibocsátott közös angol–francia nyilatkozat megsértésének tekintette. E nyilatkozatban ugyanis a két kormány kötelezte magát arra, hogy Németországgal nem köt különbékét.⁵ A brit kormány Campbell nagykövetet visszahívta Londonba, de ez még nem jelentette a diplomáciai kapcsolatok megszakítását. E kapcsolatokat csak a Pétain-kormány szakította meg, miután az angol hajóhad Churchill egyenes utasítására

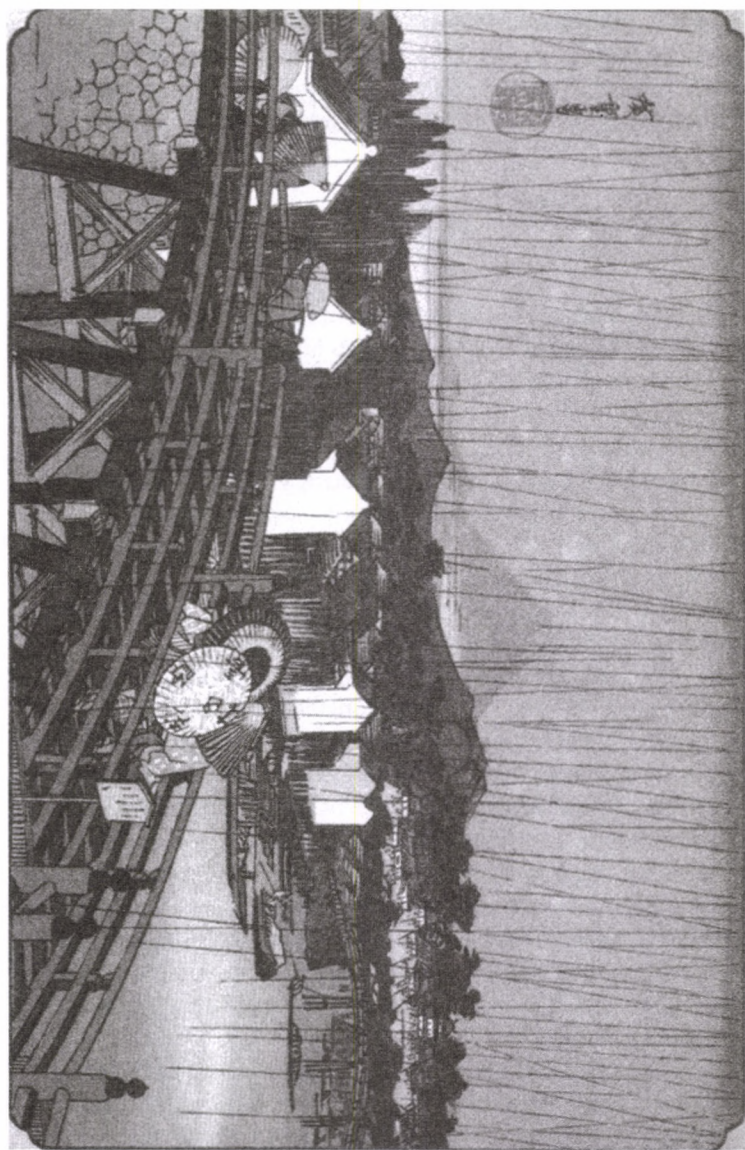
1940. július 3-án rövid felszólítás után az Oran melletti Mers-el-Kebirnél jogellenesen elsüllyesztett néhány francia hadihajót, amiért azok – a németekkel kötött fegyverszüneti egyezmény értelmében – nem voltak hajlandók csatlakozni az angol flottához. E tragikus incidens éveken át megmérgezte az angol–francia kapcsolatokat. Még feszültebbé vált az angol–francia viszony De Gaulle tábornok fellépése miatt, aki 1940. június 18-án Londonba repült, a BBC-n keresztül további harcra buzdította a francia népet, megalakította a Szabad Francia Bizottságot, amelyet az angolok szinte kormányként ismertek el. „Franciaország elvesztett egy csatát, de nem vesztette el a háborút” hangzott De Gaulle világhíressé vált rádiószózata, de 1940-ben e szózat alig gyakorolt nagy hatást a francia hadsereg és nép nagy többségére.⁶ Csökkentette De Gaulle befolyását az a körülmény is, hogy nem ítélte el a francia hadihajók elsüllyesztését Mers-El-Kebirnél, majd 1940 szeptemberében angol csapatok segítségével megkísérelte elfoglalni Dakart, a nyugat-afrikai francia gyarmatbirodalom egyik legjelentősebb kikötőjét.

Sokkal szívélyesebb viszonyt alakított ki a vichyi kormány az Egyesült Államokkal. Igaz, az amerikai sajtó jelentős része élesen támadta az autoritér és kollaboránsnak tartott Pétain-rendszert, de Roosevelt elnök és a State Department felismerték, hogy az új francia rendszer nem áll százszázalékosan a németek oldalán, és nem tekinthető quisling kormánynak.⁷ Különösen megjavult a francia–amerikai kapcsolat 1940 végén, amikor Roosevelt egyik bizalmasát, a már nyugdíjba vonult Leahy admirálist akkreditálta a Pétain-kormánynál működő amerikai nagykövetségként.⁸ Leahy és Pétain, valamint Darlan tengernagy helyettes államfő között korrekt viszony alakult ki, bár Leahy minden kikényszerített francia–német közeledés alkalmából erélyes módon kifejezésre juttatta az amerikai kormány nemtetszését.

Leahy mellett különleges megbízást kapott Roosevelt elnöktől az egyik leghetségesebb amerikai diplomata, a katolikus és konzervatív Robert Murphy, aki a Harmadik Köztársaság utolsó éveiben követségi tanácsosként szolgált a párizsi amerikai nagykövetségen. Murphys ügyvivőként akkreditálta az elnök, de kivette őt a State Department kötelékéből, és személyes megbízottjaként Észak-Afrika megfigyelésével bízta meg, ahol (a közismerten németellenes) Weygand tábornok volt a francia főkormányzó. Murphy érdeme volt többek között az úgynevezett Weygand–Murphy egyezmény létrehozása. E megállapodás alapján – amelybe az angol kormány is beleegyezett – Észak-Afrikát kivették a Franciaország ellen is életbe léptetett angol blokád hatálya alól, sőt lehetővé tették amerikai élelmiszer-szállítmányok eljuttatását Franciaország meg nem szállt tartományaiba.⁹

Amennyire a Weygand–Murphy egyezmény erősíteni látszott az Amerika-barát körök helyzetét Észak-Afrikában, meginogni látszott e helyzet 1941 novemberében, amikor a Pétain-kormány német nyomásra leváltotta Weygand tábornokot főkormányzói tisztségéről. Leahy nagykövet először arra gondolt, hogy visszatér Washingtonba, de Murphy, aki addigra már nagyon jó kapcsolatokat épített ki az észak-afrikai francia tisztikarral, lebeszélte őt erről. Ezen túlmenően Pétain is arról biztosította Leahyt, hogy a francia politika az USA-val szemben a német nyomás ellenére nem változik.¹⁰ A főkormányzói tisztséget megszüntették, és az észak-afrikai francia katonai erők legfőbb parancsnokává Juin tábornokot nevezték ki.

Leahy és Murphy tanácsát követve az amerikai kormány nem szüntette meg az Észak-Afrikába irányuló segítségállításokat sem Weygand leváltása, sem Amerika hadba lépése után, de 1942 áprilisában sem, amikor Pétain

német nyomásra leváltotta Darlant kormányfői tisztségéről és utódjává a németek iránt sokkal engedékenyebb Lavalt nevezte ki. Darlan azonban továbbra is a francia haderők legfőbb parancsnoka és Pétain kijelölt utódja maradt.¹¹

A Torch hadműveletet elrendelő döntés és Murphy „ötödik hadoszlopa”

Amint említettük, a Torchról szóló elhatározás már Churchill és Roosevelttel 1942. júniusi, washingtoni tárgyalásai során megszületett, de a hadművelet végső kidolgozása még heteket váratott magára. A katonai tervezést feltehetően késleltette az a körülmény, hogy Marshall amerikai vezérkari főnök és Stimson hadügyminiszter alapján véve elleneztek az egész akciót, sőt, a művelet kijelölt parancsnoka, Eisenhower tábornok sem lelkesedett érte. Murphy szerint 1942. július 22-én Eisenhower így nyilatkozott: „A Torch hadművelet napját mint a történelem egyik legsötétebb napját fogják emlegetni”¹²

E kétkedő álláspont több okra volt visszavezethető. Az amerikaiak nem bíztak a franciákban, attól féltek, hogy a vichyi kormányhoz hű haderők szívós ellenállást fognak tanúsítani. Nem bíztak továbbá Franco semleges magatartásában, s végül féltek a német és olasz ellenintézkedésektől. Kétségtelen, ennyi bizonytalan tényezőt figyelembe véve, hogy az észak-afrikai angolszász partraszállás a második világháború egyik legvakmerőbb és legkockázatosabb hadműveletének volt tekinthető. A katonákkal ellentétben azonban a politikai vezetők és diplomaták, Roosevelttel, Churchill és a helyzettel leginkább ismerős Robert Murphy bíztak az akció sikerében.

Az észak-afrikai hadművelet kulcsszereplője és egyúttal gyakorlati előkészítője Murphy volt. Észak-afrikai tartózkodása során – szoros kapcsolatban Donovan ezredessel, az

amerikai titkosszolgálat rezidens vezetőjével – összeköttetést teremtett olyan jelentős francia polgári és katonai személyiségekkel, akikről alapos indokok alapján feltételezte, hogy németellenesek, és adott esetben mindent megtesznek annak érdekében, hogy a tervezett amerikai katonai akció sikerrel járjon. Az úgynevezett „ötös csoport” segítségével létrehozott egy Amerika-barát összeesküvő társaságot, akik hajlandók voltak Murphy utasításait követni.

Az „Ötös” tagjai voltak: a kissé kétes hírű Lemaigre-Dubreuil üzletember, aki jó kapcsolatokat ápolt mind Lavalal, mind a megszállt zóna német parancsnokaival, Rigault újságíró, a „Le Jour” című lap felelős kiadója, van Hecke ezredes a „Chantiers de la Jeunesse” nevű szélsőjobboldali, de erősen németellenes szervezet parancsnoka, Henry d’Astier de la Vigerie, a „Chantiers” szervezet alparancsnoka, valamint a monarchista érzelmű hivatásos diplomata, Tarbé de Saint Hardouin. E személyeka harmincas évek vége felé, Léon Blum párizsi népfrentkormánya idején a Cagoule nevű szélsőjobboldali szervezet tagjai voltak, erősen németellenesek, de titkos tervek szöttek Blum baloldali kormánya megdöntése érdekében. Az „Ötös” széles körű titkos szervezkedésbe kezdett Algériában és Marokkóban, és jelentős személyeket vont be a szervezkedésbe, mint Henri Mast tábornokot, a 19. hadtest vezérkari főnökét vagy Béthouart tábornokot, Casablanca katonai parancsnokát. Hiányzott azonban olyan tekintélyes vezető személyiség, aki amerikai partraszállás esetén magával tudta volna ragadni a francia tisztikar többségét. Juin tábornokban, Észak-Afrika katonai parancsnokában, aki Vichy hivatalos képviselője volt Algírban, az „Ötös” nem bízott. Ekkor lépett színre, mint deus ex machina, Giraud tábornok.

Henri Giraud már az első világháborúban – akkor még százados volt – megszökött a német hadifogságból, s ez egész Franciaországban népszerűvé tette. Kitüntette magát a húszas években Marokkóban, a riff-kabilok elleni

harcokban. Tábournokká léptették elő, és a második világháborút közvetlenül megelőző években Metz katonai parancsnoka volt. Állítólag ő is tagja volt a Cagoule-nak. A nyugati német invázió megindulása után, 1940 májusában német fogságba került s az Elba menti Königstein várában tartották fogva. 1942 áprilisában sikerült Giraud-nak Königstein várából megszöknie, az elterjedt és máig uralkodó verzió szerint az akkor már hatvanadik évét túlhaladott tábornok egy 42 méteres kötélhágcsón ereszkedett le, s miután eljutott Bad Schandauba, onnan a francia titkosszolgálat segítségével sikerült Svájcba, majd Franciaországba eljutnia. Más verziók szerint a francia titkosszolgálat, a „Deuxième Bureau” a szökést német ellenállók közreműködésével szervezte meg.¹³ Mindenesetre a Giraud szökésével kapcsolatos titkos anyag 2017-ig zárolva van.

Giraud-t a meg nem szállt Franciaországban lelkesedéssel fogadták, Pétain marsall április 29-én ünnepi vacsorát adott tiszteletére, de a németek Abetz nagykövet útján megkísérelték Giraud-t arra rávenni, hogy térjen vissza a fogságba. Giraud erre hajlandó lett volna, ha – mondta – a németek az összes francia hadifoglyot hazaengedik. Erre természetesen nem voltak hajlandóak, úgyhogy Giraud maradt Franciaországban. Chatel tábornok, Kelet-Algéria katonai parancsnoka néhány nappal később Murphy tudomására hozta, hogy Giraud szívesen együttműködne az amerikaiakkal.¹⁴ Az „Ötös” egyik tagja, Lemaigre-Dubreuil 1942 májusában felkereste az akkor Lyonban letelepedett Giraud-t, és az összeesküvők nevében felkérte, vállalja el vezetésüket. Giraud szkeptikus volt eleinte az amerikai terv sikerét illetően, de minden körülmények között feltételként szabta meg, hogy a tervezett észak-afrikai invázióval egyidejűleg Dél-Franciaországban is létesítsenek támaszpontot. Így a tárgyalások egy időre elakadtak.

1942. július vége felé, amikor a tervezett partraszállást illetően már megszületett a döntés, Lemaigre újra felkereste

Giraud tábornokot, aki állítólag magától Roosevelt elnöktől is kapott egy levelet, amelyben az amerikai elnök arról biztosította Giraud-t, hogy Franciaország és gyarmatbirodalma az 1939-es határok között lesz helyreállítva a szövetségesek győzelme után, az amerikaiak a harcok során is tiszteletben tartják Franciaország területi szuverenitását s végül, hogy Giraud tábornok lesz az egész szövetséges haderő legfőbb parancsnoka mindenütt, ahol franciák együtt harcolnak angol és amerikai csapatokkal.¹⁵ Utóbbi ígéret iránt kételyeink vannak, hiszen Eisenhower tábornok főparancsnoki kinevezése ekkor már megtörtént s nem tartjuk valószínűnek, hogy egy, a tervezésbe be nem avatott francia tábornoknak az amerikaiak ilyen szerepet adtak volna.

1942 augusztusában – részben az összeesküvők ösztönzésére, részben az elnök kívánságára – Murphy Washingtonba repült a tervezett partraszállással kapcsolatban felmerülő kérdések tisztázása érdekében. Abban mind Giraud és az összeesküvők, mind Roosevelt elnök, Murphy és az amerikai katonai vezetők egyetértettek, hogy De Gaulle-t és mozgalmát ki kell hagyni az akcióból. Ezzel Churchill is egyetértett, hiszen a tábornok és a „Szabad Franciák Mozgalma” eddigi akcióival csak nehézségeket okozott a szövetségeseknek. Bármilyen különösen hat is ez a mai olvasó szemében, De Gaulle és mozgalma 1942-ben még hihetetlenül népszerűtlen volt a francia tisztikar körében. Mind a katonai parancsnokok, mind az „Ötös” köré tömörülő összeesküvők lojálisak voltak ebben az időben Pétain államfő iránt. Ezenkívül Roosevelt s az amerikai kormány is Pétaint tekintette Franciaország legális államfőjének s félték, ha De Gaulle bekapcsolódik, polgárháború tör ki a franciák között.¹⁶ De Gaulle azonban tudomást szerzett a készülő akcióról, és Churchillt az eddigi együttműködés felmondásával fenyegette meg.¹⁷ Ez persze De Gaulle adott helyzetében csak üres fenyegetés volt, és Churchill nem értesítette a tábornokot a partraszállás kitűzött napjáról.

Előterbe kerül Darlan

Miután Laval 1942 áprilisában újra átvette a kormányfői tisztséget, az angolszász elhárító szervek figyelme egyre inkább Darlan admirális személye felé fordult. Tudták róla ugyan, hogy erősen angolelleses, de azt is, hogy az amerikaiak iránt baráti érzelmekkel viseltetik, s az USA hadba lépése óta kételkedik a német győzelemben. A hozzá legközelebb álló munkatársai, Battet admirális kabinetfőnök, Revers tábornok vezérkari főnök, Beaufort őrnagy és mások, a szövetségeseikkel rokonszenveztek.¹⁸ Az amerikai katonai vezetők egyébként is némi kétkedéssel szemlélték Donovan titkosszolgálati főnök és Murphy megbeszéléseit az „Ötös” köré tömörülő összeesküvőkkel és az volt a véleményük, hogy a hivatalos vichyi szervek megkerülésével a partraszállás vagy sikertelen marad, vagy túlzott véráldozatba fog kerülni.

Murphy Rooseveltnél elnöktől e nézeteknek megfelelő utasításokat kapott, és 1942. október 8-án visszatért Algériába. Először Noguès tábornokot, Marokkó kormányzóját kereste fel, akiről köztudomású volt, hogy 1940 júniusában ellenezte a németekkel kötött fegyverszünetet. Amikor azonban Murphy egy kedélyes vacsora után felvette a kérdést a tábornoknak, hogyan foglalna állást egy későbbi időpontban végrehajtandó amerikai partraszállás esetén, Noguès vehemensen ellenezte az ilyen akciót, és határozottan leszögezte, hogy minden rendelkezésre álló erejével megvédené Marokkót egy amerikai partraszállás esetén.¹⁹ Murphy csalódottan távozott Noguès tábornoktól, amikor szálláshelyén üzenetet kapott, hogy Chrétien tábornok, a Deuxième Bureau algíri vezetője találkozni akar vele. A találkozás az Algírtól 20 km-re nyugatra fekvő Guyotville-ben jött létre s a megbeszéléseken az „Ötös” részéről jelen voltak St. Hardouin és d’Astier de la Vigerie is. Ebből Murphy azt a következtetést vonta le,

hogy az összeesküvők és a hivatalos körök között bizonyos összeköttetés áll fenn. Chrétien közölte: a megbízást, hogy Murphyval találkozzék, közvetlenül Darlantól kapta, ugyanis Vichyben a japán követségtől értesítést kaptak, hogy küszöbön áll az amerikaiak partraszállása Észak-Afrikában, és Vichyben félnek egy német ellenségtől.

Chrétien határozott választ akart kicsikarni Murphytól az amerikai magatartást illetően. Ezt ugyan nem kapta meg, de Murphy táviratozott Washingtonba és megkérdezte, lehet-e Darlannal együttműködni, és ha igen, hajlandó-e az USA széles körű együttműködésre Afrikában és Európában is? Javasolta a Darlannal való együttműködést, és reményének adott kifejezést, hogy ez Giraud tábornokkal egyetértésben lehetséges lesz.²⁰ Murphy utasítást kapott, hogy folytasson tárgyalásokat mind Mast tábornokkal, Giraud bizalmi emberével, mind Fénard tengernaggyal, Darlan algíri képviselőjével. Eisenhower-től is utasítást kapott, hogy a kapcsolatot Darlannal ápolja. Eisenhower szerint ezzel Churchill is egyetértett, mivel így nyilatkozott előtte: Teljes szívemből gyűlölöm Darlant, de hajlandó vagyok négykézláb elé csúszni, ha Észak-Afrikát és a francia flottát kezünkre tudná játszani.²¹ A partraszállásról keringő hírek hallatára Juin tábornok is kapcsolatba lépett Murphyyal, akitől a következő biztosítékokat kapta:

1. Az USA kormánya kizárólag a hivatalban lévő francia kormány képviselőivel óhajt tárgyalni, vagy olyan személyekkel, akik erre a francia kormánytól kaptak megíratást. Disszidens csoportokkal az USA kormánya nem tárgyal.

2. Az Egyesült Államok kormányának nincsenek elengedhetetlen szándékai francia területek ellen. Amerikai csapatok kizárólag francia kérésre jönnek Észak-Afrikába. Amerikai támadásról keringő hírek minden alapot nélkülöznek.

3. Amennyiben francia részről erre irányuló kérés érkezik, Amerika hajlandó nemcsak anyagi, de fegyveres segítséget is nyújtani.²²

1942. október 22-én az Algirtól 150 km-re nyugatra fekvő Cherchell községben a II. világháború egyik legkalandosabb tárgyalása folyt le. Gibraltárból egy tengeralattjáró Cherchellbe hozta Clark és Lemnitzer amerikai tábornokokat, valamint több amerikai tisztet, s oda jöttek Murphy, Mast tábornok és néhány, a tervezett partraszállásról tudomással bíró francia tiszt, többek között d' Astier de la Vigerie is. A tárgyalás Henri Tessier francia földbirtokos házában folyt le, de egy rendőri razzia következtében a tárgyalások rövid időre félbeszakadtak. Az amerikai tisztek a pincébe menekültek, Clark tábornok pisztolyát kezében tartotta, de Tessier kérésére, aki azt állította, hogy intim parti van készülőben, és az emeleten hölgyek tartózkodnak, a rendőrök elvonultak. Ezt a kis közjátékot memoárjában színesen ecseteli Clark tábornok, a tárgyaló delegáció amerikai vezetője.²³

A rendőrség elvonulása után a tárgyalások folytatódtak. Mast tábornok tudni akarta a támadás időpontját, az amerikai-francia katonai együttműködés módozatait, valamint tisztázni akarta a főparancsnokság kérdését. Mivel Clark az időpontról nem beszélt, a franciák azt a következtetést vonták le, hogy a partraszállást november közepe előtt nem hajtják végre. Mast aggályainak eloszlatása céljából Clark tábornok blöffölt. Azt állította, hogy félmillió katonára fog partra szállni 2000 repülőgép kíséretében (valójában a partra szálló csapatok létszáma nem haladta meg a 135 ezer főt). Clark és Mast aláírtak egy jegyzőkönyvet, amelynek értelmében a partraszállás időpontja alatt a főparancsnokság amerikai kézben marad, de a partraszállás végleges lebonyolítása után a főparancsnokságot átveszik a franciák.²⁴

Október 27-én Eisenhower utasította Murphyt, közzölje Mast tábornokkal, hogy a partraszállás november 4-

től kezdve bármikor lehetséges. Giraud tábornok is kapott hasonló tartalmú értesítést. A tábornok először egyenesen Algírba akart menni, de Eisenhower közölte vele, hogy először Gibraltárban akarja a részleteket vele megbeszélni, és ezért tengeralattjárót küld érte. Giraud csak későbbi időpontban óhajtott Algériába menni, de az adott helyzetben kénytelen volt alávetni magát Eisenhower utasításának.

Giraud tábornok Eisenhower főhadiszállásán

Amint az eddig elmondottakból kiviláglik, az amerikaiak a partraszállás sikeres lebonyolítása érdekében két vasat tartottak a tűzben: egyfelől Giraud tábornokot, akivel az „ötös csoportban” tömörült összeesküvők útján Murphy már a tábornok szökése óta kapcsolatban állt, másfelől 1942 őszétől kezdve, az amerikai kormány nyomására, de az angol kormánnyal egyetértésben: Darlan tengernagyot, Pétain államfő helyettesét is. Darlan váratlan algíri útja és Giraud tábornok távolléte miatt az események úgy alakultak, hogy az algíri partraszállást irányító Ryder amerikai admirális Darlannal kötötte meg a tűzszünetet 1942. november 8-án este 8 órakor. Erről e tanulmány bevezető részében részletesen írtunk. Darlan ebből az alkalomból kérte Robert Murphyt, hogy az amerikaiak ismerjék el a törvényes vichyi kormány illetékességét egész Észak-Afrika területét illetően. Murphy kitért a határozott válasz elől, mert nem tudta, milyen megállapodás született Eisenhower tábornok és az ekkor már Gibraltárban tartózkodó Henri Giraud tábornok között.

Giraud-t – aki a francia tisztikar többségéhez hasonlóan erősen angolelles beállítottságú volt – az amerikaiak álcázott Seraph nevű brit tengeralattjáró hozta november 7-én a Toulon melletti Lavandouból Gibraltárba. Eisenhower és Clark tábornokok szívélyesen fogadták a Königstein várá-

ból történt szökése miatt legendássá vált francia hőst, de a tárgyalások rövidesen előre nem várt kellemetlen fordulatot vettek. Giraud az eddig hozzá jutott üzenetekből s egy állítólagos Roosevelt-levél alapján (amelynek az eredetije sehol sem található) úgy vélte, hogy a partraszállás után az egész szövetséges haderő legfőbb parancsnoka ő lesz, mint ahogyan Foch marsall volt az antant legfőbb parancsnoka az első háborúban. Az úgynevezett Roosevelt-üzenettel kapcsolatban valószínűleg félreértésről lehetett szó, hiszen nem valószínű, hogy az amerikaiak beleegyeztek volna abba, hogy a hadművelati tervezésbe be nem avatott francia tábornokot bízz meg a partraszállási műveletek irányításával, Giraud számára viszont elfogadhatatlan volt, hogy egy francia területen folyó hadművelet legfőbb parancsnoka egy idegen haderő tábornoka legyen. Heves vita után, amelynek során a gorombaságáról közismert Clark tábornok azzal fenyegette meg Giraud-t, hogy visszaküldi Franciaországba, november 7-én a tárgyalások félbeszakadtak.

Másnap, november 8-án, amikor a partraszállás már megkezdődött, Eisenhower, Clark és Giraud tovább tárgyaltak, immár az előző napinál szívélyesebb légkörben. Giraud belátta, hogy az erőviszonyok alapján kénytelen alávetni magát az amerikaiak feltételeinek, Eisenhower és Clark viszont barátságosabban tárgyaltak vele. Giraud már tudta, hogy az amerikaiak az előző napon tűzszünetet kötöttek Darlannal és Juin tábornokkal. A tárgyalások végén megkötött gentleman's agreement alapján Giraud elfogadta Clark tábornokkal szembeni alárendeltségét, ennek fejében viszont megígérték, hogy ő lesz az Észak-Afrikában állomásozó, illetve harcoló francia szárazföldi csapatok főparancsnoka. Giraud-nak feltehetően tudomására hozták, hogy az Észak-Afrikában parancsnoki tisztséget betöltő francia parancsnokok csak Vichy képviselőit, vagyis Darlant és Juint ismerik el feletteseiknek. Ez valószínűleg akkor is így alakult volna, ha Darlan történetesen nincs

Algírban. Ebben az esetben csak Juin parancsainak engedelmeskedtek volna, hiszen a Mast tábornok köré tömörülő „disszidensek” és az „Ötös” túl gyengék voltak ahhoz, hogy a francia tisztikar egy – bármennyire is legendás hírű, de – az amerikaiak által reá kényszerített tábornokot parancsnokként elismert volna.²⁵ Mindenesetre Giraud november 9-én délelőtt Gibraltárból az algériai Blida repülőtérre repült, ahol legnagyobb megrökönyödésére senki sem fogadta őt, a repülőtér francia parancsnoka pedig szinte megvetésének adott kifejezést az általa „rebellisnek” vélt tábornok iránt. Nemsokára azonban megérkezett Murphy, aki az amerikai konzulátus kocsiján a „Villa Mahieddinne”-nek nevezett épületbe vitette őt.²⁶

November 9-én a délutáni órákban az Algirtól keletre fekvő Maison Blanche repülőtérre megérkezett Clark tábornok is, akit szintén Murphy fogadott. Clark először megdöbben, amikor az amerikai diplomata értesítette őt a Darlan admirálissal kötött egyezményről, mivel Eisenhower már rádió útján világgá kürtöltette a gibraltári megállapodást Giraud tábornokkal. A francia politikában járatlan amerikai tábornok nehezen értette meg az Algériában fennálló helyzetet, de hajlandónak mutatkozott másnap, november 10-én Darlannal tárgyalni. A tárgyalások megkezdése előtt újabb utasításokat kért a Gibraltárban tartózkodó Eisenhower tábornoktól.

A Clark–Darlan alku

A november 10-én kezdődő tárgyalások eleinte feszült légkörben folytak. Clark erőteljesen, olykor durván követelte a franciák azonnali átállását az amerikaiakhoz. Darlan, aki még mindig attól félt, hogy a németek az amerikai–francia megállapodást az 1940. júniusi fegyverszünet megsértésének fogják tekinteni és megszállják az addig szabad zónát,

késleltető taktikához folyamodott, Pétain marsall iránti lojalitásra hivatkozott, és választ várt Vichytől. Clark ezzel szemben azonnali döntést követelt és azzal fenyegetőzött, hogy az egész francia katonai vezetőséget lefogatja, és Észak-Afrikát angolszász haditerületnek nyilvánítja. Az amerikaiak azzal igyekeztek nyomást gyakorolni a franciákra, hogy Giraud-t teszik meg a legfőbb polgári és katonai vezetőnek. Erre azonban Darlan gúnyosan azt válaszolta, hogy a francia haderő – néhány összeesküvő kivételével – Giraud-nak nem fog engedelmessé válni.

Időközben azonban Murphy létrehozott egy találkozót Juin és Giraud tábornokok között, és Giraud késznek mutatkozott magát Darlan parancsnokságának alávetni. Végül is Darlan engedett a többi francia tábornok nyomásának és Clarkkal egyetértésben parancsot adott ki, amellyel elrendelte, hogy valamennyi észak-afrikai francia tengeri, szárazföldi és légi alakulat szüntesse be a harcot a partra szálló amerikaiak ellen és tanúsítson szigorúan semleges magatartást. Ugyanebben a parancsban azt is közölte Darlan, hogy Pétain marsall nevében átvette Francia-Észak-Afrikában a legfőbb polgári és katonai vezetést. Mivel e rendeletet Clarkkal közösen fogalmazták meg, e gesztussal az amerikai tábornok hivatalosan elismerte Darlant, mint Pétain marsall helyettesét.

Pétain, akit Darlan táviratilag informált a kiadott parancsról, a parancsot visszavonta, mire Darlan formálisan amerikai fogságba ment. Darlan még a nap folyamán kapott egy bizalmas értesítést Vichyből, amely szerint Pétain nem meggyőződésből, hanem a német bevonulás elkerülése érdekében adta ki az ellenparancsot.²⁷ Juin táviratilag kérte a marsallt az ellenparancs visszavonására, aki azonban a marokkói kormányzót, Noguès tábornokot nevezte ki Észak-Afrika főkormányzójává Darlan helyett. E rendelkezésével Pétain csak bonyolította az amúgy is kusza helyzetet. Noguès nem törődött Pétain utasításá-

val, hanem november 11-én tűzszünetet kötött a Casablancát támadó amerikai csapatok parancsnokával, Patton tábornokkal.

November 11-én a kora hajnali órákban a német hadvezetőség kiadta Anton fedőnevű utasítását, s megkezdődött a német csapatok bevonulása az addig meg nem szállt Franciaországba. Az erre vonatkozó döntést hivatalosan Rundstädt tábornagy közölte Pétain marsallal, aki e lépést a compiègne-i fegyverszünet megsértésének tekintette, és hivatalos tiltakozó jegyzéket nyújtott át a német tábornagynak. E tiltakozó nyilatkozatot a francia rádióállomások a nap folyamán többször megismételték, úgyhogy erről Algírban is tudomást szereztek.

Noguès kinevezésével Darlan és Juin elveszítették eddigi beosztásukat, és ezt Clarknak is tudomásul kellett vennie. Darlan azonban arra az álláspontra helyezkedett, hogy Pétain a német bevonulás óta nem ura már akarátának, és úgy tekintendő, mint aki a németek foglya. Clark az admirális formális fogságát megszüntette, Darlan viszont utasítást adott a Toulonban állomásozó francia flottának, hogy vonuljon át Észak-Afrikába. A flotta e parancsnak azonban nem tett eleget, s ez fokozta az amerikaiak bizalmatlanságát Darlan iránt.

Eisenhower teljhatalmat adott Clark tábornoknak az észak-afrikai francia kormány összeállítására. A megkezdett tárgyalások során azonban újabb nehézségek merültek fel. Darlan egyelőre vonakodott a semlegességet feladni, Clark viszont az Eisenhower-től kapott utasítás értelmében, ultimátumszerűen követelte a semlegesség feladását és az észak-afrikai francia haderő hadba lépését a szövetségesek oldalán. Nyitva maradt még a tárgyaláson Giraud szerepe is egy új francia vezetőségben. Az összeesküvőkhöz tartozó Beaufré őrnagy államcsínyt tervezett Darlan, Juin és az időközben Algírba érkezett Noguès letartóztatása érdekében, azonban Giraud e tervtől elhatárolta magát.

A Villa des Oliviers-ben tartott éjszakai tanácskozás után megszületett az újabb kompromisszum a gibraltári megegyezés szellemében. Darlan – még mindig Pétain nevében – mint Észak-Afrika főkormányzója kinevezte Giraud tábornokot az észak-afrikai francia haderők főparancsnokává, a Giraud-nak alárendelt Juin tábornokot a szárazföldi hadsereg és a légierők főparancsnokává, míg a flotta fölötti parancsnokságot saját magának tartotta fenn.

A következő napon Juin meggyőzte Darlant: csak a hadba lépéssel biztosíthatják az amerikaiak támogatását. Némi ellenkezés után Noguès is hajlandónak mutatkozott a hadba lépésre, feladta eddigi ellenállását. Giraud-hoz fordult és megkérdezte tőle, hajlandó-e az alábbi három feltételt elfogadni:

1. De Gaulle nem jön Afrikába,
2. Giraud tábornok aláveti magát Darlan utasításainak,
3. Giraud Pétain marsall nevében veszi át a parancsnokságot.

Giraud e három feltételt elfogadta, kezét fogott Noguès-val, és ezzel megpecsételték a megállapodást.

November 13-án délben megérkezett Eisenhower tábornok is Algírba. Clark informálta őt az immár érvényes megállapodásról. Észak-Afrika politikai és katonai vezetője Darlan tengernagy lesz, a két territoriális kormányzó, Noguès és Chatel megmaradnak hivatalukban, és adott időpontban Giraud átveszi az észak-afrikai francia haderők parancsnokságát. A Clark által a franciáknak lediktált szöveg így folytatódott:

„Giraud tábornok közreműködésével katonai segítséget nyújtanak nekünk Észak-Afrikában. Hadműveleteink zavartalan lebonyolítása érdekében a franciák kiüritik a csapataink részére igényelt berendezéseiket. Darlan tengernagy feladata az együttműködés zavartalan biztosítása. Darlan feladata, hogy minden részünkre szükséges eszközöket rendelkezésünkre bocsát.” Az ultimátumszerű szöveg így

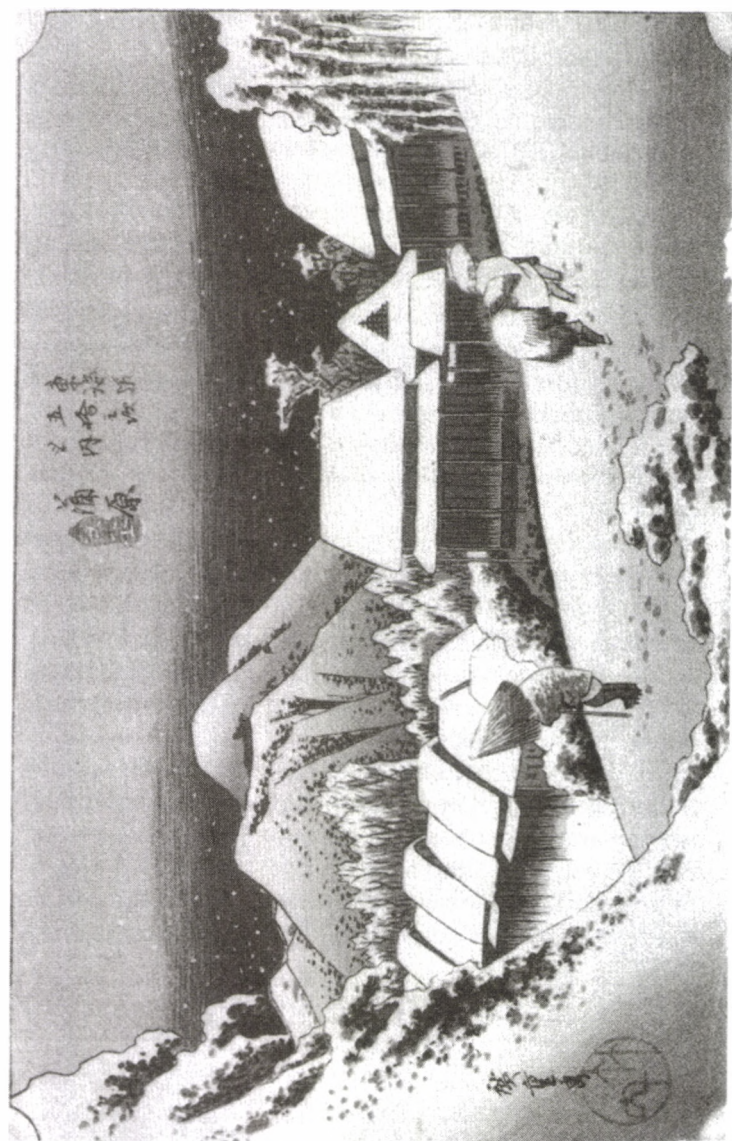
végződött: „Elvárjuk Darlan tengernagytól, hogy e fegyverszüneti feltételeket aláírja.”

Miután Eisenhower e szövegről tudomást szerzett, belépett a terembe, és néhány szót váltott a jelen lévő francia tisztekkel. Ezután elbúcsúzott tőlük, és a délután 3 óra-kor induló géppel visszarepült Gibraltárra.

Egyezmény volt-e az úgynevezett Darlan-alku vagy inkább amerikai diktátum? Utólag visszatekintve semmiképpen nem tűnik egyenrangú felek megállapodásának. Semmit nem írtak alá, csak három proklamációt olvastak fel. Először Noguès kijelentette, hogy Darlan döntési szabadságát korlátlannak találja és ezért a marsall nevében visszaadja neki a parancsnoki tisztséget. Másodszor Darlan proklamálta, hogy Noguès-vel teljes egyetértésben átveszi a felelősséget Francia-Észak-Afrika sorsáért. Ezután így folytatta:

„Bírom az amerikai hatóságok bizalmát, és velük egyetértésben óhajtom Észak-Afrika védelmét biztosítani. Minden kormányzó és rezidens a helyén marad és – miként a múltban – a hatályban lévő rendeletek útján biztosítja az illetékességhez tartozó közigazgatás zavartalanságát. Franciák és muzulmánok, számítok a fegyelmetekre. Éljen a marsall, éljen Franciaország.”²⁸

Murphy visszakísérte Eisenhoweret Gibraltárba, ahol a tábornok a brit főkormányzó által adott vacsorán beszédben méltatta a Darlan-alkut, valamint Darlan tengernagy szerepét, amellyel lehetővé tette, hogy Észak-Afrika jelentős része a szövetségesek birtokába kerüljön, és ezáltal lefektette egy Franciaországgal kötendő új antant körvonalait.

A Darlan-alku jelentősége

Mivel a Darlan-alkut követő hetekben a baloldali, „liberális”, szovjetbarát angol és amerikai sajtó a legdurvább támadásokat intézte Clark, Murphy, sőt Eisenhower tábornok ellen is, amiért a „fasiszta”, „kollaboráns” Darlan tenger-naggyal megállapodást kötöttek, érdemes néhány szót szólni az admirális szerepéről. Robert Murphy emlékiratában kiemeli, mennyire imponált neki, hogy milyen szívósan védte a kis növésű tengernagy a francia érdekeket. Kétségtelen, két éven keresztül Pétain helyettese volt, és – szükségből – együttműködött a németekkel. De már 1941 tavaszán kijelentette Leahy admirális amerikai nagykövet előtt, ha az amerikaiak megfelelő erővel jönnek, tárt karokkal várja őket. A tengernagy tudatában volt annak, hogy az angol-szászok jóval kisebb erővel szálltak partra, mint ahogyan azt beharangozták. De Darlan tisztában volt azzal, hogy Franciaország jövője csak egy német vereség és a szövetségesek győzelme által biztosítható. Az első napok ingadozása arra volt visszavezethető, hogy Darlan szeretne volna elkerülni a meg nem szállt övezet – vagyis a vichyi kormány területe – előzönlését a németek által. Most azonban amikor ez bekövetkezett, habozás nélkül az amerikaiak oldalára állt.

S ami a legfontosabb: Darlan admirális személyisége garantálta azt, hogy az észak-afrikai haderők engedelmeskednek neki. Sem Giraud, sem az „ötös csoport”-ban tömörült összeesküvők nem tudták volna elérni, hogy a francia parancsnokok nekik engedelmeskedjenek. Darlan nélkül az észak-afrikai partraszállás vagy sikertelen lett volna, vagy csak súlyos véráldozatok árán lett volna sikeres. Ezt Robert Murphy is elismeri, aki az amerikaiak közül talán

a legbizalmasabb viszonyba került a tragikus körülmények között életét vesztett francia admirálissal.²⁹

A történelem iróniáját mi sem jellemzi jobban, mint az a körülmény, hogy míg Darlan fent idézett proklamációját e szavakkal fejezte be: „Éljen a marsall, éljen Franciaország”, november 17-én Pétain – feltehetően Laval és a németek nyomására – az alábbi nyilatkozatot tette közzé:

„Mind a mai napig vonakodtam elhinni, hogy Darlan árulást követett el. Az admirális legutóbbi felhívása, amelyben nevemmel és bizalmammal visszaélt, részemről árulásnak minősítendő. Azzal a cselekményével, hogy együttműködik a rebellis és áruló Giraud tábornokkal és ezáltal az ellenség szolgálatába állt, kivált a francia nemzet közösségéből. Valamennyi politikai és katonai tisztsége alól felmentem. Philippe Pétain.”³⁰

E közleményt a francia rádióállomások többször megismételték, s nem volt minden hatás nélkül a marsall észak-afrikai híveire.

Darlan kormányzása Észak-Afrikában

Darlan az amerikaiakkal kötött megállapodással óta Francia-Afrika főkomisszársjaként (magyarosabban főkormányzójaként) lépett fel. Megtartotta magának az összes észak-afrikai fegyveres erők fölötti parancsnokságot is. Helyettesévé egykori vichyi vezérkari főnökét, Bergeret tábornokot tette meg. Azáltal, hogy Darlan egész Afrika főkormányzója és a fegyveres erők legfőbb parancsnoka lett, pozíciója látszólag erősnek bizonyult. Iránta feltétlen lojalitással bíró emberek voltak: helyettese, Bergeret tábornok, Juin tábornok és Michelier tengernagy. Giraud – bár eredeti vágyai nem teljesültek – lojalításában szintén nem kellett kételkednie. Érdekesnek tűnt, hogy Darlan az „ötös csoport” három tagját is bevette kormányába: Tarbé de Saint-

Hardouint, Jean Rigault-t és Henri d'Astier de la Vigerie-t, aki bár nem volt kifejezetten gaulle-ista, de az egykori összeesküvőkkel töltötte fel a rendőrséget. Ez Darlan bizonyos mértékű naivitásáról tesz tanúbizonyságot. Az átszervezett közigazgatás alsó fokon tele volt egykori összeesküvőkkel, úgyhogy nem lehet csodálkozni, hogy mihelyt az admirális csillaga hanyatlani kezdett, a kormányzat egy újabb összeesküvés melegágya lett. Számos royalista – Párizs grófjának a hívei – foglalt helyet az új kormányzatban, és a monarchista tábor a későbbiek folyamán egy újabb összeesküvő csoporttá szélesedett ki.

Darlan helyzete ugyanis a látszat ellenére nem volt erős. Észak-Afrikában számos híve volt Pétainnek (talán több, mint az anyaországban) s az ő szemükben Darlan áru-ló volt. Kommunista csoportok is szervezkedni kezdtek, s a zsidó lakosság kifogásolta, hogy Darlan eleinte nem helyezte hatályon kívül a vichyi kormány zsidóellenes intézkedéseit. A rend helyreállítása érdekében kibocsátott utasítások elhomályosították a partraszállást követő első napokban a „libération” fölötti örömet. A lakosság számottevő része úgy érezte, hogy az 1941. júniusi fegyverszünet és a partraszállás között eltelt két év során nagyobb szabadságot élveztek, mint az anyaországban, s most Darlan szigorú rendeletei és a mögöttük sejtett amerikai befolyás korlátozták az eddig élvezett viszonylagos szabadságot.³¹

Baloldali kampány a Darlan-alku ellen

Nehezítette Darlan helyzetét az az ellenséges fogadtatás, amellyel az angol és amerikai közvélemény a vele kötött megállapodást fogadta. Eisenhower november 9-i, Gibraltárból kisugárzott rádióüzenete alapján a két angolszász országban úgy vélték, Giraud tábornok, a Königstein várából szabadult hős lesz Észak-Afrika legfőbb parancsnoka.

Annál nagyobb volt az Algírba delegált újságírók csodálkozása, amikor megtudták, hogy Murphy, Clark és Eisenhower Pétain helyettesével, Vichy második emberével, az addig kollaboránsnak vélt Darlan admirálissal kötötték meg a megállapodást. Mint már említettük, az angol sajtóban felháborodott támadásokkal fogadták e hírt, de a felháborodás vihara átcsapott az amerikai sajtóra is, annál is inkább, mert az Algírba küldött tudósítók többnyire a „liberal” világnézetűtől átítatott OWI (Office of War Information = Háborús Információs Hivatal) munkatársai, a New Deal lelkes hívei voltak. Ezek az újságírók, vagyis az amerikai baloldalhoz tartozók, akik a leglelkesebb tudósításokat írták a tömeggyilkos Sztálinról és a vörös hadseregről, nem tudták elviselni, hogy a francia vereség után Pétain hívévé vált és a németekkel kényszerűségből együttműködő Darlan tette lehetővé Észak-Afrika átállását a szövetségesek oldalára. Az sem csilapította őket, hogy az átállás következtében a tengelyhatalmak Sztálingráddal szinte egyidejűleg elszenvedték a második világháborúban eddigi legnagyobb vereségeiket, még ha számításba is vesszük, hogy a Szicíliaval szemben elterülő Tunéziát német és olasz csapatoknak sikerült ideiglenesen elfoglalni.

A támadások nemcsak Darlan személye ellen irányultak. Az angol–amerikai baloldali lapok többsége „fasisztaként” bélyegezte meg Robert Murphyt, Mark Clarkot, sőt az angol–amerikai erők főparancsnokát, Eisenhower tábornokot is.³² A Darlan-ellenes hangulatkeltés arra készítette Eisenhower tábornokot, hogy részletes jelentést küldjön az amerikai Egyesült Vezérkarnak (Combined Chiefs of Staff). Ebben rámutatott arra, hogy Francia-Észak-Afrikában Pétain marsall tisztelete töretlen. A legfelsőbb tisztséget viselő magas rangú hivatalnokoktól kezdve az egyszerű köznépig Pétaint tekintik törvényes államfőnek, s Darlant, aki mint az államfő helyettese az ő nevében gyakorolja a főhatalmat, az óriási többség szintén elismeri. Az angol és ameri-

kai sajtó támadásai a helyzet teljes félreismerésén alapulnak. Eisenhower végzetes következményektől félt abban az esetben, ha Darlant félreállítanák és amerikai közigazgatást erőltetnének a francia gyarmatbirodalomra. Egy ilyen lépés a „Torch” hadművelet sikerét veszélyeztetné. Az angol Cunningham tengernagy, aki Eisenhowert Algírba kísérte, hasonló jelentést küldött Londonba és hangsúlyozta: Darlan admirális az egyetlen, akinek a francia hadsereg és közigazgatás engedelmeskedik, és eltávolítása beláthatatlan következményekkel járna.³³

Nehezítette az észak-afrikai helyzetet Rooseveltt bombaként ható november 17-i rádiónyilatkozata („Bombshell-Message”). E nyilatkozatában – amelyet egy sajtókonferencián is megismételt – az elnök kifejezetten hangsúlyozta, hogy az adott katonai helyzetre való tekintettel elfogadta Eisenhower *ideiglenes* megállapodását Darlannal. Az Egyesült Államok azonban az elmúlt két év során játszott szerepe miatt nem hajlandó állandó jellegű megállapodást kötni Darlannal. Az Egyesült Nemzetek népei nem értenék és nem fogadnák el a vichyi rendszer fenntartását vagy helyreállítását Franciaországban vagy bármely más francia területen. A jövő francia kormányát kizárólag a francia népnek áll jogában megválasztani, miután az Egyesült Nemzetek győzelme visszaadta a francia nép szabadságát. A jelenlegi észak-afrikai megállapodás ideiglenes jellegű és csak a hadi események indokolták.³⁴

Roosevelt – baloldali nyomásra tett – nyilatkozata valóban bombaként hatott. Nemcsak Darlan érezte sértve magát, de a francia tisztek többsége, sőt Clark tábornok és Robert Murphy is úgy látták, szívós munkájuk eredményét veszélyeztetheti a Roosevelt-nyilatkozat. De még De Gaulle környezetében is megrökönyödést váltott ki az elnöki nyilatkozat, amelyet úgy is lehetett értelmezni, hogy az elnök a Szabad Franciák Mozgalmát is semmibe veszi. Clark és Murphy különösen azért voltak kétségbe esve,

mert éppen elő akarták készíteni a Boisson tábornok parancsnoksága alatt álló Dakar és Nyugat-Afrika csatlakozását a szövetségesekhez, és tudták, hogy ezt Darlan segítségével nélkül nem tudják elérni.

Az elképedt Eisenhower november 20-án erélyes hangú táviratot küldött Washingtonba, amelyben közölte, hogy a francia közigazgatás, a hadsereg és a tengeri erők együttműködése nélkül az amerikai és angol erők nehéz helyzetbe kerülnének. A dél-afrikai Smuts tábornok, aki Londonból hazarepült Dél-Afrikába, az alábbi táviratot küldte Churchillnek: „Ami Darlant illeti, a kibocsátott nyilatkozat nyomásztó hatással volt az itteni francia vezető személyiségekre, és veszélyes lenne ezt a vonalat követni. Noguès tábornok máris lemondással fenyegetőzött, és mivel ő kormányozza Marokkó lakosságát, lemondása mindnyájunkra nézve beláthatatlan következményekkel járna.³⁵ Darlan maga keserű hangú levelet küldött Clark tábornoknak, amelyben panaszkodott, hogy az amerikaiak úgy kezelik őt, mint egy kifacsart citromot, amelyet bármikor el lehet dobni. Hozátette, ha Roosevelttel üzenetét úgy kell érteni, hogy az ideiglenes jelleg a háború időtartamára vonatkozik, azzal ő is egyetért, hiszen a háború után Franciaország szabadon választhatja majd meg kormányát, és ő – Darlan – vissza akar vonulni a magánéletbe. De az adott körülmények között bármilyen változás a nehezen létrejött észak-afrikai francia katonai és polgári koalícióban súlyos hatással lenne a szövetségesek közös ügyére.³⁶

Az újabb Darlan–Clark egyezmény és Nyugat-Afrika csatlakozása a szövetségesekhez

Miután az ideiglenes jellegű tűzszüneti megállapodás után Darlan legfőbb célja a fennálló helyzet véglegesítése volt, érthető, hogy mélyen sértette őt a Roosevelttel nyilatkozat.

Két adu volt a kezében, amelyek segítségével az amerikaiakra nyomást gyakorolhatott, a Toulonban állomásozó flotta és Nyugat-Afrika csatlakozása. Ami a flottát illeti, Darlanak nem voltak illúziói. Tudta azonban azt, hogy Dakar és Nyugat-Afrika csatlakozása nagy előnyöket jelent a szövetségeseknek és azt is tudta, hogy egyedül ő bírhatja rá Boisson tábornokot az angol–amerikai blokkhoz való csatlakozásra. Dakarnak és Nyugat-Afrikának nagy volt a stratégiai jelentősége, itt állomásozott a Richelieu csatahajó, több cirkáló és tengeralattjáró. Dakar légierije is jelentős volt. Az algíri megállapodás után Darlan Bergeret tábornokot Dakarba küldte, hogy Boissont rávegye a csatlakozásra, de utóbbi a döntést attól tette függővé, milyen helyzetet garantálnak az amerikaiak az észak-afrikai polgári és katonai közgazgatásnak.

Boisson ragaszkodott ahhoz, hogy minden megállapodást Pétain marsall nevében kössenek meg. 1942. november 17-én eljuttatta feltételeit Murphyhoz. Kikötötte, hogy idegen hajók nem állomásozhatnak Dakarban, továbbá, hogy De Gaulle és hívei nem léphetnek Nyugat-Afrika területére. Washington egyetértett e feltételekkel. Murphy azonban annak is tudatában volt, hogy Boisson csatlakozása Darlan egyetértésétől is függ. Az USA-ban és Angliában Darlan személye ellen napról napra erősödő sajtókampány azonban arra készítette, hogy mielőbb aláírjon Darlannal egy egyezményt, amelyet visszavonni többé nem lehet. Az egyezmény szövegezésével Darlan Saint-Hardouin külügyi kommisszárt bízta meg. Az egyezmény preambuluma tartalmazta Darlan főkormányzói tisztségének elismerését, bár ellentétben állt Roosevelttel említett és sok zűrzavart kiváltó rádiónyilatkozatával. A preambulum hangsúlyozta még, hogy az amerikai és velük szövetséges csapatok Észak-Afrika és Franciaország teljes felszabadítása, valamint a tengelyhatalmak teljes legyőzése érdekében szálltak partra. A főkormányzó

parancsnoksága alatt álló francia csapatok ehhez minden segítséget megadnak.

A jegyzőkönyv lényege azonban abban állott, hogy míg a november 11-i Clark–Darlan megállapodás amerikai diktátum volt, addig az 1942. november 22-én aláírt Clark–Darlan jegyzőkönyv már egyenrangú felek megállapodása volt. Az amerikaiak csak annyi elsőbbséget élveztek, hogy a franciák rendelkezésükre bocsátottak minden berendezést, ami szükséges volt a hadműveletek eredményes lebonyolítása érdekében. Az egyezmény garantálta továbbá a francia szuverenitást mind a gyarmatbirodalom, mind a felszabadítandó francia anyaország területén. Az egyezmény legfontosabb pontjai katonai vonatkozásúak voltak. Az Egyesült Államok masszív katonai segítséget ígért a franciáknak a háború időtartama. Teljes felszerelést ígértek nyolc francia hadosztály számára, továbbá 1400 harci repülőgépet, 30 ezer gépfegyvert, ötezer tankot. E nagyszabású segítség kétségen kívül Darlan szívós tárgyalási taktikájának volt köszönhető.³⁷

De a legnagyobb eredménynek Nyugat-Afrika integrációja bizonyult. A még mindig Pétain marsall nevében kormányzó Darlan kérésére Boisson tábornok Algírba repült és 1942 decemberében Eisenhower, Darlan és Boisson aláírtak egy egyezményt, amelynek értelmében Boisson Északnyugat-Afrikát és Togót csatolta a Darlan főkormányzósága alatt álló marokkói és algériai területekhez.

E megállapodás értelmében Darlan a De Gaulle mozgalmához csatlakozott Gabon és Kamerun, valamint a németek által megszállt Tunézia kivételével az egész észak-afrikai francia gyarmatbirodalom kormányzója lett. Az egyezmény aláírásához Eisenhower megkapta Roosevelt elnök felhatalmazását. Az elnök ezáltal némileg jóvátette november 17-i, a Darlan-ellenes sajtó megnyugtatására szánt rádiónyilatkozatát. Boisson viszont megnyitotta

Dakar kikötőjét a Szövetséges haderők számára, amennyiben annak használata a tengely ellen vívandó hadműveletek szempontjából szükségesnek bizonyul.³⁸

(A következő számunkban folytatjuk.)

CZETTLER ANTAL

Jegyzetek

- 1 Murphy, Robert: *Diplomat among Warriors*. London, 1964. 163–171. l., Krautkrämer, Elmar: *Frankreichs Kriegswende 1942*, Bern/Frankfurt 1982, 166–184. l., Cartier, Raymond: *Der Zweite Weltkrieg*, München/Zürich 1977, 550–553. l.
- 2 Krautkrämer, 19–26. l., Cartier, 186–191. l.
- 3 Ciechanowski, Ian: *Vergeblicher Sieg*. Zürich, 448–453. l.
- 4 Krautkrämer, 87–90. l.
- 5 Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945*. Budapest, 1966, 472–473. l.
- 6 Krautkrämer, 26–31. l.
- 7 Hurstfield, Julian G.: *America and the French Nation 1939–1945*. London, 1986, 17–25. l.
- 8 Murphy, 122–123. l., Krautkrämer, 60–61. l.
- 9 Murphy, 110–119. l., Krautkrämer, 59–63. l.
- 10 Murphy, 124–126. l.
- 11 Hurstfield, 80–81. l.
- 12 Murphy, 131. l.
- 13 Giraud, Henri: *Mes évasions*. Párizs, 1946, 141. l., Lotmann, Herbert R.: *Pétain*, Párizs, 1984, 101–107. l., Murphy, 149–150. l.
- 14 Frus (Foreign Relations of the United States – Amerikai külügyi iratok) 1942, II. kötet, 141–142. l.
- 15 Giraud, *Mes évasions*, 141–149. l.
- 16 Langer, William: *Our Vichy Gamble*. New York, 1947, 233. l.
- 17 Langer, 292–296. l.
- 18 Ballande, Henri: *De l'Amirauté á Bikini*. Párizs, 1972, 148. l.
- 19 Murphy, 144. l.
- 20 Krautkrämer, 132. l.
- 21 Murphy, 152. l.
- 22 Krautkrämer, 133. l.
- 23 Clark, Mark, General: *Calculated Risk*. London/Toronto, 84–92. l.
- 24 Krautkrämer, 139–140. l.
- 25 Clark, 99–106. l., Krautkrämer, 192–195. l.
- 26 Giraud, 142–161. l., Murphy, 161–162. l.

- 27 Krautkrämer, 198–199. l.
- 28 Krautkrämer, 204. l.
- 29 Murphy, 172–177. l., Clark, 106–123. l.
- 30 Lotmann: *Pétain*, 448–449. l.
- 31 Krautkrämer, 232–233. l.
- 32 Murphy, 187–194. l., Liddell-Hart, Basil Sir: *The History of the Second World War*. Lonson, 1970, 343–348. l., Clark, 125–126. l., Feis, Herbert: *Churchill–Roosevelt–Stalin. The War they fought, the Peace they sought*. Princeton, New Jersey, 1957, 94–101. l.
- 33 Woodward, L. Sir: *British Foreign Policy in the Second World War*. London, 1970, II. kötet, 366. l.
- 34 Liddel–Hart, 345–346. l.
- 35 Uo.
- 36 Clark, 126–127. l.
- 37 Murphy, 179. l.
- 38 Krautkrämer, 260–261. l.

K: Tuskés Tibor

M: Tanulmány

K: Németh László

K: Veres Péter

Cs

NÉMETH LÁSZLÓ ÉS VERES PÉTER

I gényesebb irodalmi vetélkedő kérdése lehetne: Ki volt az a magyar író, akit Németh László – a huszadik századi magyar szellemi élet egyik legkiválóbb alakja, az értelmiségi származású, egyetemet végzett, életét korán az irodalomnak szentelő, huszonnégy éves korában pályadíjnyertes novellával jelentkező, több idegen nyelvet ismerő, kivételesen nagy műveltségű férfi – is sokra becsült, magához közelállónak mondott? Nos, az az író, aki a paraszti szegénység mély bugyrából jött, szerelemgyerekek született, mindössze négy elemi, népiskolai osztályt végzett, azt is nyolc és tizenkét éves kora között, nyelveket nem beszélt, szépirodalmi művet csak harmincnégy éves korában közölt, és negyvennyolc éves koráig vidéken mezőgazdasági munkát végzett. Veres Péter. A magyarázat életútjuk, írói pályájuk és sorsuk különbözőségében, szöges ellentétében rejlik? Vagy ellenkezőleg: világképük, irodalomelméletük rokonsága kötötte össze őket? Kapcsolatuk történetében mindkét mozzanat föllelhető: vannak közöttük nyilvánvaló nézetkülönbségek, kapcsolatuk a viták és nem az elvtelen barátság története, ugyanakkor sokkal erősebbnek látszanak az összekötő szálak, az erkölcsi komolyság, a tisztesség, a hűség, a magyarságszeretet kiemelt szerepe, a gondolkodás rokonsága, a közös jövőkép, az utópiára hajló életszemlélet. Kapcsolatuk történetét az életrajzi tények, az egymásról alkotott vélemények, publikált írásaik, valamint levelezésük tükrében próbálom megrajzolni.

módszer megvizsgál

A fiatal Veres Péter Balmazújvárosról gyakran belátogatott Debrecenbe. Személyesen talán akkor találkoztak először, amikor, 1931 novemberében, a debreceni Ady Társaság hívására öt pesti író – köztük Németh László – a Déri Múzeum előadótermében rendezett irodalmi esten a közönség elé lépett.

A Válasz indulásánál, 1934-ben már íróként is együtt szerepelnek. A folyóirat első száma – melyet Fülep Lajos, Gulyás Pál és Németh László még együtt jegyeznek – közli Németh László *Egy Hungarológiai Társaság terve* című írását, valamint Pörje Sándor néven két műbírátát, a folyóirat második számában viszont napvilágot lát Veres Péter szociográfiai láttelele: *Egy napszámos az egykéről*. Veres Péter bekapcsolódik a „népi írók” folyóiratának tekintett Válasz munkájába, itt közli két folytatásban *Az Alföld paraszt-sága* részleteit, később a folyóirat szerkesztőbizottságának a tagja lesz, és 1938-ig, a Válasz történetének első korszakában további öt írása jelenik meg a lapban.

Még nem indul el a Válasz, amikor Németh László 1932-ben útjára bocsátja egyszemélyes folyóiratát, a *Tanút*. Itt, a lap 1936. évi összevont 1–2. számában publikálja *Emberrek a nemzet alatt* címmel „fölfedező” írását, melyben három országrész „hírhozájáról” szól, és Tamási Áron *Jégtörő Mátyása*, Illyés *Puszták népe* című könyve mellett Veres Péter első önálló munkáját, *Az Alföld parasztságát* méltatja. Kiemeli az író erkölcsi igényességét és azt az emberi többletet, amivel az irodalomba lépett: „Veres Péter ebben a könyvében bölcsességet mond s nem a szociográfiát műveli. S én nem az eszközeit bámulom, hanem a szilárdságát. Nem nagy tehetség, nagy készültség, hanem a nagy erkölcs a lenyűgöző benne.”

Hamarosan – még ugyanabban az évben – Veres Péternek is alkalma lesz arra, hogy véleményt mondjon, „néhány őszinte szót szóljon” Németh Lászlóról, akit indulása óta – ezt Veres Péter is jól tudja – különféle támadások

érnek. Ez még a fiatal Veres Péter jobbára ideologikus tartalmú véleménye a nála is fiatalabb, ekkor még szépírói pályája kezdetén álló és inkább bírálataival nemzedéket szervező Németh Lászlóról. (*Levél Németh Lászlóhoz*. Gondolat, 1936. 8. sz.) Veres Péter a marxista világnézet alapján kéri számon az író kötelességét: „felelősséget vállalni, hirdetni és dokumentálni”. A Némethet bíráló írásban, az „esztéta-lelkek” és a „baloldaltól támadók” szempontjait elemzi, az író „harmadik út” teóriáját bírálja, és Németh becsületére és őszinteségére hivatkozva szeretné őt az eszmeileg hozzá közelebb állók táborába vonzani. Nem kétséges, hogy elismerése őszinte: „Ön nagyigényű ember, eddigi írásaiból és cselekedeteiből látom, hogy a legnagyobbra tör, amire író, ember és magyar törhet: az igazságra.”

1937-ben megjelenik a Tanú utolsó száma, a következő évben véget ér a Válasz első korszaka. 1939-ben Móricz Zsigmond átveszi a Kelet Népet, és ettől kezdve ez a lap lesz a „népi írók”, többek között Németh László és Veres Péter közös otthona. Németh László Móricz „adjunktusaként” támogatja a folyóiratot, cikkeket ír a lapba, Veres Péter pedig verset és számos publicisztikai írást közöl a Kelet Népeben. Közös ügyük Móricz tervének, a népfőiskolamozgalomnak a támogatása, a fiatal paraszt tehetségek kibontakozásának a segítése. Móricz 1941-ben, amikor már eléggé magára maradt a lappal, a Kelet Népe két leghűségesebb, „megmaradt” munkatársának Németh Lászlót és Veres Pétert nevezi.

1940-ben jelenik meg Veres Péter nagy hatású munkája, a levél formában írt *Mit ér az ember, ha magyar*. A szerző az egyik levélben a „Habsburg-kérdés” ürügyén Németh Lászlót bírálja, majd élőszóban is vitatkoznak. De amikor Illyés Gyula 1941-ben a Nyugatban a levelek miatt elmarasztalja Veres Pétert, és „népvezéri hajlandóságot” tulajdonít neki, Németh László Veres Péter mellé áll. (*Egy műfaj haldoklása*. Magyar Élet, 1941. április 10.) „A féltő ba-

rát mezében” jelentkező kritikussal szemben megvédi író-társát: „Veres Péter gondolkodó agy; mégpedig a hűbbek és makacsabbak közül. Botlásainak nagy része is onnan ered, hogy hű akar maradni magához, helyéhez, osztályához, s gyermekes módot választ a visszautasításra és fölülkerekedésre. Azon a határon, ahol mások megsemmisülnek vagy átvedlenek, egy ember megáll és megpróbál magának s másoknak öntudatot csinálni.”

1941 végén Veres Péter előadást tart Németh Lászlóról. Három fő kifogása van: író-társa minőség-szocializmust, kert-Magyarországot és harmadik oldalt „prédikál”. Az előadás szövege nyomtatásban is megjelenik, erre válaszol Németh László a Magyar Útban. (*Az értelmiség önérzete*. 1942. március 26.) Nem kívánja, hogy csak méltassák és bámulják, helye van annak is, hogy munkásságát bírálják, ugyanakkor nem hallgatja el szomorúságát. Nem az a baj – írja –, hogy Veres Péternek „az arckép elkészítéséhez nincs érzéke vagy énhozzám hajlama – akkor elő sem hoznám –, az értelmiségi ember lelkébe nem tud belehelyezkedni”. Németh László roppant érzékeny alkatú ember volt, de Veres Péterrel szemben sosem élt benne sértődöttség. Ugyanakkor – amikor alkalma volt – mindig rámutatott, hogy az elmélkedő, a politizáló, a mozgalmi embernél, a „káté-marxista” elveket hangoztató publicistánál többre becsüli a szépíró-t. A *Falusi krónika* (1941) megjelenésekor is arra biztatja a Hídban: „regényben teremtsen szabad vegetációt... hinni lehet, hogy miután mágikus társadalomtudományi igéivel már hatalmába ejtette a világot, érzékeivel és ábrázoló erejével is egyre többet emészt meg belőle”. (*Népi író*. 1942. január 27.)

Az író hivatását, a magyarság helyzetét és jövőjét érintő gondolataik különbözősége az 1943-as szárszói találkozón mutatkozott meg a legélesebben. Németh László ekkor már csaknem tizenöt éve értelmiségi emberként „jobboldal” és „baloldal” helyett azt hirdette: „az ideális egy harma-

dik, magyar oldal volna”. 1943-ban, a háborús összeomlás előestéjén még világosabbá vált számára, hogy „az átvészelés korát éljük”, és híres szárszói előadásának szövegébe is azt szúrta bele: „Nem lehetne Új-Guinea a pápuáké? – Ez a harmadik oldal.” Veres Péter azonnal néhány megjegyzést, „kiegészítést” fűz Németh László „szellemes, szép és tiszta hangú” beszédéhez: „Harmadik oldal mindig és mindenhol van, de sohasem történelemcsináló tényező” – mondja a vitában.

Budapest ostroma, a politikai és társadalmi összeomlás, a szovjet hadsereg bevonulása, a történelmi fordulat, az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulása más-más élethelyzetben, más-más helyszínen találja a két író. Németh László a romos fővárosból vidékre menekül, „elbujdosik”, Békésen és Hódmezővásárhelyen él, az öngyilkosság gondolatával foglalkozik, Veres Péter politikai szerepet vállal, országgyűlési képviselő, a Nemzeti Parasztpárt elnöke lesz, Debrecenbe, majd Budapestre költözik, az új választások után az újjáépítési, majd a honvédelmi miniszteri tárcát kapja.

A barát bajban ismerszik meg igazán – tartja a magyar mondás. 1945. március 15-én Németh Lászlót beidézik a békési rendőrségre, és egy napig fogva tartják. Másnap az akkori belügyminiszter, Erdei Ferenc és Veres Péter parasztpárti gyűlést tartanak a városban. Németh már korábban Erdeihez fordult levélben, és segítséget kérte. Erdei nem válaszolt, s most, amikor ugyanabban a városban tartózkodik, ahol Németh él, elkerüli, nem megy el hozzá. Fölkeresi viszont az aggódó író Veres Péter, aki évek múlva így emlékezik vissza: „Nyilván jólesett neki ez a kis látogatás, mert üldözöttnek hitte és érezte magát...” Békési látogatását Németh sem felejtette el, és egy 1957. február 13-án kelt levelében ezt írja Veres Péternek: „énvelem Illés Endrét kivéve egy kortársam sem volt olyan tisztességes, mint te; békési látogatásodat s amit a *Karenina Anna* megjelenéséért

Utamaro: ANYA LÁNYÁVAL

tettél, sosem felejttem el." A Tolsztoj-fordítás megjelenése és 1957 azonban még messze van... A naptár egyelőre az 1945-ös és az 1946-os éveket mutatja. Ebben az időben Németh László több levelet ír Veres Péternek. Egy valószínű 1945 decemberében keletkezett, de el nem küldött, tíz nyomtatott oldal terjedelmű levélfogalmazványa megjelent a *Németh László élete levelekben 1914–1948* című kötetben. (Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1933. 523. levél. A következő levélidézetek ebből a kötetből valók.) Továbbá született két, ceruzával írt, Veres Péter hagyatékában fennmaradt, tehát elküldött, de eddig publikálatlan levél is. Ezek a levelek, valamint Veres Péter 1946. március 20-án kelt válasza jól mutatják ekkori gondolkodásuk és helyzetmegítélésük különbözőségét. Azt az erjedést, azokat az eseményeket, amelyeket Németh László Békésen anarchiának, lumpen elemek pogromjának, pártutasításra fölbérelt emberek „népítéletének” érzékel és nevez meg, Veres Péter szükségszerű és progresszív átalakulásnak, magyar forradalomnak lát. Bár Zsolt Béla a Haladásban Németh Lászlót és Veres Pétert egyaránt támadja, Veres Péter „lélekben való bátorságot”, csakazértis kiállást kér társától. „Forradalom van a népben, még akkor is, ha ez külső formákban nem jelentkezik. Innen visszaút nincs” – írja. Ezekben az években Németh Illyéshez közeledik, leveleiben vele osztja meg legbizalmasabb gondolatait. Az Illyés Gyula szerkesztette „második” Válaszban aztán ismét gyakran együtt szerepel a két író. De míg Németh a lapban főként szépirodalmi műveit (például az *Iszonyt* több folytatásban) és kritikai írásait közli, Veres Péter kemény hangú politikai és társadalomkritikai tanulmányokat publikál.

A kommunista párt térnyerése nő, az osztályharc élesedik, s Veres Péternek hamarosan csalódnia kell. 1948-ban megjelent *Paraszi jövődő* című, nagy vihart kavaráó könyvét, melyben a parasztság történelmi szerepét hangsúlyozza, és a magángazdálkodás mellett foglal állást, au-

gusztus 20-án kecskeméti beszédében Rákosi Mátyás súlyos bírálattal illeti. Ekkor fúzi utóiratként Illyés Gyulának írt leveléhez Németh László a kérdést: „Péter még mindig nem látja be, amire már R. [Rákosi] is figyelmezteti?”

A „figyelmeztetés” jókor jött, és Veres Péter belátja, hogy az ország történelme vakvágányra futott. Lemond a miniszterségről, hátat fordít a pártpolitikának, visszavonul alkotószobájába, és újból ír. Már 1948 őszén, a Válaszban közreadott Veres Péter-elbeszélés olvastán azt írja Németh László Sárközi Györgynének: „Veres Péternek is nagyon örülök, meglátja, jó regényt fog írni.” S még ugyanaznap, október 4-én Veres Péterrel is megosztja gondolatát: „Nagyon örülök, hogy megint itt vagy közöttünk az irodalomban... Változatlanul hiszem, hogy kitűnő regényt fogsz írni. Nagyon jó kemény anyagod van. Csak túl nagyra ne szabd a regényed alaprajzát...”

A két író egymásra talál a közös célokban, a közös irodalmi műfajban és a régi közös otthonban, a Válaszban. Ám ez éppen akkorra érik meg, amikor a hatalmi erőszak következtében – a papírhányra való álságos hivatkozással – a folyóiratnak be kell szüntetni működését.

Az 1948 utáni évek eltérő lehetőséget kínálnak a két író számára. A vásárhelyi felekezeti gimnázium államosítása után Németh László tanári állását föladja, Budapestre költözik, de innét is, ha teheti, vidékre menekül. Családi gondok, betegség, megélhetési problémák nehezítik életét. Befejezi az *Égető Eszter* írását, de a regény egyelőre nem jelenik meg. Más írásait sem adják ki. Fordításból él: a fordítás „gályapadjából” igyekszik magának „laboratóriumot” varázsolni. Oroszból és csehből fordít. Lefordítja Tolsztoj *Karenina Annáját*, Vaszilij Groszman *Sztyepan Kolsugin* című regényét, Alekszej Tolsztoj *Nagy Péterét*, Jiri Marek *Falu a föld alatt* című regényét, kiadói lektorokkal hadakozik. A fordítások szünetében drámatervek foglalkoztatják. Megszületik a *Galilei*, a *Petőfi Mezőberényben*, a *II. Jó-*

zsef, de közlésükre, előadásukra évekig nem kerülhet sor. Mindeközben Veres Péternek, ha visszavonult is a politikai szerepvállalástól, nincs oka panaszra. Tekintélyt adó tisztséget tölt be, az Írószövetség elnöke, Békásmegyerről a Pasarétre, a Gárdonyi Géza utcai kertes házba költözik, szépirodalmi és publicisztikai műveit sorra kiadják. 1950-ben megjelenik elbeszélőkötetete, a *Próbatétel*, a regényciklusnak tervezett *Három nemzedék* első kötete, a *Szolgaság*, a következő két évben a második kötete, a *Szegények szerelme*, valamint a *Tél a Gyepsoron* és a *Pályamunkások*, 1953-ban nagy feltűnést kelt egy lóról szóló, jelképes elbeszélése, a *Laci*, 1954-ben napvilágot lát az *Almáskert* és a *Rossz asszony*, továbbá kötetbe gyűlnek útirajzai, az ország dolgáról, az irodalomról szóló közéleti tárgyú írásai az *Ukrajna földjén* című naplójában, valamint *Útközben* és *Közös dolgainkról* című könyveiben.

Ez az az idő, amikor Veres Péter van abban a helyzetben, hogy segíthet Németh Lászlónak, és ő volt az, aki leveleiben alkalmanként vitatkozik íróársával, sőt a kioktató hangot sem mellőzi. Ugyanakkor Németh László jobbára csak munkára biztatja Veres Pétert, és általában nem reflektál íróársa megjegyzéseire, amelyekkel Németh László magatartását vagy gondolatait bírálja.

1951 januárjában Németh László felesége, Ella fölkeresi Veres Pétert, és az író háta mögött segítségét kéri férje fordításainak a megjelenése érdekében, melyeket az államosított könyvkiadás hevertet. Veres Péter megfelelő helyen intervenál, és közbenjárására a fordítások megjelennek, majd a tiszteletpéldány kézhezvétele után levélben még a fordítások nyelvéről részletes véleményt mond Németh Lászlónak. Amikor a pártállami diktatúra némileg enyhül, 1954 nyarán Veres Péter azonnal személyes találkozást kezdeményez Németh Lászlóval, és munkára, írásra biztatja barátját: „tedd félre a fordítást és írd, írd, mert az idő nem vár, de a magyar irodalom, s főleg a gondolkozó magyarság tő-

led sokat vár". (Kettejük 1949 utáni levelezése a *Németh László élete levelekben* című háromkötetes gyűjteményben olvasható. Osiris Kiadó, Bp., 2000.) A találkozás hamarosan létrejön, Németh meglátogatja Veres Pétert, majd levélben fogalmazza meg barátjának, amit személyesen nem mondott el, de a Veres Péter ellen zúgolódók előtt az utóbbi években többször hangoztatott: „Énvelem a napos oldalon lévők közül Veres Péter viselkedett a legemberségesebben... Sosem ígért semmit, de mindig tett valamit...” Veres Péter eljár abban, hogy Németh korai regényét, a *Bűnt* 1954-ben újból kiadják; mint az Írószövetség elnöke Németh vásárhelyi lakásproblémájának megoldásához igazolást ad; és a *Galilei* előadása ügyében is segíteni próbál. „Veres Péteren kívül egész Pesten nem volt egyetlen ember, aki egy jó szót írt vagy üzent volna rólam?” – írja Németh Vekerdi Lászlónak. 1954-ben a *Petőfi Mezőberényben* megjelenik a Népművelés című folyóiratban, majd 1955 januárjában a *Galileit* a Csillag közli. (A darabot 1956. október 20-án mutatja be a budapesti Katona József Színház.) Ezek a publikációk különféle rosszindulatú támadásokat indítanak el az író ellen. A támadások közben megint Veres Péter az, aki Németh László igazságának legavatottabb értője és értelmezője. Elolvassa a *II. Józsefet*, és azonnal levelet ír Némethnek. A levél keltezése: 1956. augusztus 4. (Két és fél hónappal vagyunk a forradalom előtt!) „Az író igazsága, illetve a történelem igazsága: [a következő szavakat aláhúzással nyomatékosítja!] senkit se lehet, se egyes embert, se népet, nemzetet nem lehet boldogítani önmaga ellenére! Nem tudom, ezt akartad-e mondani, de nekem ezt mondja az írás, és ennek a valóban fejedelmi eszű Józsefnek a szavából is ezt értem ki.” További munkára biztatja barátját: „Mi tudjuk, az írók, most már nem csak a barátaid, hogy ott van bened a nagy író, hadd tudja meg az ország és a nép is.”

Rövidesen a történelmi események igazolják a Németh-műből kiolvasott Veres Péter-i gondolatot. Október

23-án Veres Pétert a Bem-szobornál találjuk, Németh pedig pár nap múlva vidékről Pestre siet, és *Emelkedő nemzet* címmel cikket ír az Irodalmi Újság november 2-i számában. A forradalom leverése után az 1945-ös, illetve az 1948-as „fordulatot” követő éveknél is súlyosabb idők következnek a magyar szellemi élet és a java írók számára. 1958-ban megjelenik a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága mellett működő kulturális és elméleti munkaközösség dokumentuma a „népi írókról”. A vitára bocsátott állásfoglalás kemény vádakkal illeti Németh Lászlót, aki természetesen nem hajlandó a szöveggel kapcsolatos észrevételeit papírra vetni, és az állásfoglalásról kezdeményezett nyilvános vitában sem vesz részt. A politikai hatalom most a korábbinál ravaszabban, kritika helyett hízelgéssel, támogatással, külhoni utaztatással, műveik cenzúrázott kiadásával akarja az írókat megnyerni, bírálók kedvüket elvenni, magához édesgetni.

Németh László is, Veres Péter is a munkába temetkezik. Németh László 1957 tavaszától az év nagy részét a Balaton mellett, Sajkódon tölti karthauzi magányban, Veres Péter megszabadul az Írószövetség élén betöltött tisztségétől. Már 1957 februárjában levelet váltanak, és mindketten csaknem ugyanazokkal a szavakkal fogalmazzák meg lét-helyzetüket, életérzésüket. „Nekem most az a legfontosabb, hogy egy-két művemet befejezzem” – írja Németh. (Ebben a levélben találjuk a már idézett mondatot: „énvelem Illés Endrét kivéve egy kortársam sem volt olyan tisztességes, mint te”.) Veres Péter válaszában ezt olvassuk: „Nekem egyetlen menedékem a munka, amíg van illúzióm hozzá, hogy ér is valamit.”

1957-ben Veres Péter betöltötte hatvanadik évét, és Németh László is közel került ehhez a korhoz. Elérkezett az idő, amikor mindketten most már saját munkájukra, életművük tető alá hozására, a még hátralévő idő maximális kihasználására összpontosítsanak. A térbeli távolság

miatt a személyes találkozás megritkul, levelet is ritkábban váltanak.

Veres Péter 1957-ben elküldi Némethnek új regényét, a *János és Julcsát*. Gondolatot cserélnek kéziratokról, megjelent cikkekről, elhangzott nyilatkozatokról. Minden szavuk két egyenrangú fél, két hasonlóan gondolkodó író eszmecseréje. Nem hallgatják el egymás előtt véleményüket. Amikor 1959-ben Némethet rábeszélik a szovjetunióbeli utazásra, s ott elmondott *Pohárköszöntője* miatt különféle nem várt dicséretetek és gáncsok érik, Veres Péter levélben közli: a beszédet „szép, okos, becsületes – és a magyarság érdekében való” [Veres Péter kiemelése] szövegnek tartja. 1961 tavaszán Veres Péter az újságokból értesül arról, hogy Németh László betöltötte hatvanadik évét. Papírt terít asztalán az íráshoz, levélben köszönti író társát, és önmaga is szembe-sül a ténnyel, az idő múlásával: „Ajaj! Mindnyájan össze-öregsünk, az egész nemzedék. És azt hiszem, mindnyájan elégedetlenek is vagyunk: keveset tettünk! Mindenesetre kevesebbet, mint szerettünk volna, s még kevesebbet, mint amennyit valóban akartunk is. És ha ebből a művek s még inkább az emberi magatartás vissza is ad valamit, de nem annyit, amennyivel a különben is telhetetlen írói szív megelégedhetnék.”

Levelezésükben egyre több szó esik az idő múlásáról, tapasztalatot cserélnek a különféle betegségekről, a hipertóniáról, a magas és alacsony vérnyomásról, a fázékonyságról, az időjárásra való érzékenységről, a gyógyítás módozatairól, a gyógyulás fázisairól. Egyre jobban érzik szellemi összetartozásukat is, bár mindegyikük a maga külön írói világát éli, és önállóan írja műveit. 1962 tavaszán a Felvidékről, Szlovákiából látogató érkezik Veres Péter budai, Gárdonyi Géza utcai házába. A vendég Sződy Viktor, tollforgató férfi, nagy tisztelője az írónak, és életében most utazott először Budapestre. Találkozásukra így emlékezik vissza *Mélyszántás* című könyvében (1995): „Beszélgettünk kisebbségi

sorsról, irodalomról, politikáról... Amire határozottan emlékszem: Németh Lászlóról azt mondta, hogy korunk legnagyobb magyar írója... Napokig, hetekig visszaidéztem beszélgetésünket... Volt abban valami megnyugtatóan szép, hogy Németh Lászlót ilyen nagyra tartja... Én azelőtt sosem tapasztaltam (azóta sem), hogy egy író ilyen elismerően szóljon élő (!) pályatársáról." Veres Péter véleménye azért is figyelemreméltó, mert nem a nyilvánosságnak szánta, és az életében először látott emberrel osztotta meg. De Veres Péter előszóban is csak azt közölte, amit írásban is vállalt.

Németh is elküldte munkáit Veres Péternek: a *Változatok egy témára* című könyvét, melyben a Bolyai-témával foglalkozó, más-más műfajú írásait gyűjtötte össze (1961), valamint a *Kísérletező embert* (1963), régebbi és új írásait tartalmazó tanulmánykötetét. Veres Péter „megértéssel” olvassa a könyveket, s ha röviden is, legendás levelezőlapjain elmondja véleményét. Németh folyóiratban, főként a Kortársban megjelent tanulmányai sem kerülnek el figyelmét, s ha kedvére való gondolatokkal találkozik, írásban reagál. Németh viszont Veres Péter könyvét, az *Évek során* cím alatt megjelent naplójegyzeteit (1965) köszöni meg: „Nagy gyönyörűséggel olvastam könyvedet.” Rosszallás, félreértés, gáncsvetés, vita nincs már közöttük. A hatvanas évek közepén teljes nézetazonossággal cserélnek gondolatot a magyarság fogyásáról, az irodalom helyzetéről és jövőjéről, pedagógiai kérdésekről. Arra emlékeznek, ami számukra a legkedvesebb (Németh László például Veres Péter 1945-ös békési látogatására, a *Karenina Anna*-fordítás megjelenése érdekében tett közbenjárására), és mindegyikük a másikban azt keresi, amit a legértékesebbnek tart, amivel azonosulni tud. „Pallérozottabb íróink vannak – írja Németh László Veres Péternek 1965. október 20-án –, de kortársaim közt te vagy az egyetlen, igazi, a maga útján járó agyvelő.” Ugyanebben a levelében azt a tanulmányát, amelyet egy svájci kiadó számára készült elbeszélésgyűjteményhez írt

előszóként, de amelyből Veres Péter írását kihagyták, és Németh előszavát sem engedte ki a Szerzői Jogvédő Hivatal. Némethnek ez az utolsó hosszabb, nyilvánosságnak szánt, a magyar prózairodalomról szóló írása, amelyben Veres Péter munkásságát méltatja. „A második nemzedék nagy egyénisége: Veres Péter... A magyar alföld szépségét, a paraszti munkát senki nem írta le olyan részletes tudással, olyan visszatartott költőiséggel, mint ő. Életrajza, a *Számadás*, a gondolkozó atom útja a társadalom halmazállapot-változásában.”

Személyesen ritkán találkoznak: Németh hiába küldet tiszteletjegyet egy-egy darabjának bemutatójára, Veres Péter nem jár színházba, az olvasott szöveg fontosabb számára, mint a színészi játék. Németh László Sajkódon, Veres Péter Budapesten él, s ha nyáron a Balaton mellett, Akarattyán tartózkodik, akkor is csak a levelek jönnek és mennek közöttük. Németh befejezi *Irgalom* című regényét (1965-ben jelenik meg), és az életében oly sokszor tett fogadalmát az írás abbahagyására, munkássága lezárására most a betegség valóban kikényszeríti. De levelekben még tartja a kapcsolatot a külvilággal. Veres Péter számára is az írás a legfontosabb: ez adja meg élete értelmét. „Kijöttem néhány napra én is Akarattyára... Én is azért jöttem ki, hogy dolgozzak. Nehéz ügy. Tele vagyok, de már csak a nagyon fontosat, a létfontosságút érdemes elmondani úgy a keveseknek, hogy az a sokaké lehessen. Ez a legnehezebb. Íráság ne hagyj el: csak ennek van értelme.” – Ezt írja 1965 őszén az egész életében a közügyekben oly sokat fáradó Veres Péter Németh Lászlónak.

Közeledik 1967. január 6., Veres Péter hetvenedik születésnapja. Ez olyan alkalom, amikor a megszólalás elől a visszavonulásban élő Németh László nem térhet ki. A Kortárs az 1967. januári számban kívánja köszönteni a hetvenéves író. A szerkesztőség Tóbiás Áront küldi el Némethhez, hogy készítsen vele interjút. A magnetofonnal rögzített szö-

veg a riporter lejegyzésében jelenik meg a folyóiratban. A hallgatásból kimozduló író a következőket mondja: „A Veres Pétert üdvözlők közül két okból sem szeretnék kimaradni. Az egyik, hogy a lankadó magyar életakarat elé nemigen lehetne szebb példát állítani, mint a Veres Péter hetven éve. A másik: íróink közt nem tudok senkit, akin, tényleges érdemét az emberekben élő képpel összehasonlítva, annak a hangulatkeltésnek az ereje és sikere, amely legnagyobbjainkat a köztudatban eltorzítani igyekeznek, jobban lemérhető. Becsületbeli kötelességünk tehát, ha alkalom nyílik rá, kimondanunk az igazságot.” Az ünnepelt munkásságának fő érdemét abban látja, hogy Veres Péter – gondolkozó. „S nekem épp azért oly élvezetes az olvasása, mert írásaiban a gondolkozó agy figyelmeztető »csakhogya«-i és »ámde«-jei pöccentik meg a renyhéséget.” Veres Péter levélben köszöni meg Németh írását. „Nagyon fontos volt, mert a te szavad többet ér az »urbánus« sznobok felé is, meg a mezei bizonytalanok számára is, mintha én akármilyen magas, mérges vagy ironikus reflexiókkal próbálom bizonygatni, hogy ki vagyok, mi vagyok.”

Veres Péter elolvassa Németh *Csapda* című, kétrészes Puskin-drámáját – és véleményt mond róla: „Történelmi értelemben is okosabb lettem ezzel.” Elolvassa Némethnek az *Életünk* folyóiratban megjelent *A magyar irodalom jövője* cím alatt összefoglalt *Négy újságcikkét* – és muszájból tollat fog, hogy reflektáljon: „Írjad és mondjad ezt az igazságot, a megmaradásét, beleértve a zsidó példát, akikért én most, íme, tiszta szívvel drukkolok: joguk van hozzá, hogy hazájuk legyen! Nekünk is!” Ha hosszabb ideje nem hall hírt barátja felől – levelezőlapot vesz a kezébe, és megkéri: „Írj pár sort, ha teheted.” És Németh László azonnal, már másnap válaszol: „Nagyon jólesett, hogy gondoltál rám – s egy Hol vagy Ádámot? kiáltottál felém.” Az írás, a közlés kényszere, a betegségekkel folytatott küzdelem és a nemzet jövőjéért való aggodás most teljesen egymás közelébe

sodorja a két idős író. Gondolataik csaknem fölcserélhetőek a levelekben: a levél aláírójának a nevét akár letakarhatnánk. Veres Péter írja: „Mindenesetre úgy érzem: elmondani mindent, amit lehet, és amíg lehet, mert az utánunk jövőkre nemigen számíthatunk.” Németh László válasza: „Az írás persze – bár nehezen megy – nekem is életszükségletem maradt, akár a légzés... Halálom után majd elátkozhatják ősz fejemet, én így is épp elég leköpésnek tettem ki.” Vagy fordítva mondják? Az első idézet a Németh Lászlóé, és az utóbbit Veres Péter írta?

Németh László elküldi a *Kiadatlan tanulmányok* két vaskos kötetét. „Egyelőre csak megköszönöm a könyvet, s azt is, hogy azonnal elküldted – írja Veres Péter 1968 nyarán. – Most látom, hogy mennyi mindent nem olvashattam a kezdő éveimben tőled. S még azt is, hogy mennyi gondolatot vettem át tőled úgy, hogy magát a gondolatot nem olvastam ugyan, de – hogy is mondjam? – a mindnyájunkra ható Németh László-i életérzésből és »sorsgondolkozásból« következett.”

Veres Péternek Németh Lászlóhoz írt utolsó levele 1970. január 24-én kelt. Jellemző Veres Péter-i megnyilatkozás. A vajdasági Képes Újságban kezébe kerül Némethnek egy korai írása Leninről, amely még az 1934-es Tanúban jelent meg. Veres Péter eddig nem ismerte ezt a szöveget. Azonnal jelentkezik: ő éppen most írt életében először Leninről: „körülbelül ugyanazt mondom, amit Te akkor mondtál”. Sorait ezzel zárja: „Ennyi az egész. E hajnali órán muszáj most ezt elmondani. A sejtjeim tótágast állnak, nyüzsögnek és kavarognak: jön a pálfordulás!”

Veres Péter még két és fél hónapot élt. 1970. április 16-án hunyt el, életének hetvenharmadik évében. Amikor halála után, október 10-én először Vácott emlékestet rendeztek, Németh László is jelen volt, és a hallgatósághoz szólt. Az *Utolsó széttekintésben* (1980) találunk egy írást, a kötetben közölt cikkek közül a legutolsót, amelynek a címe: *Gondola-*

tok Veres Péter halálára. A magyar irodalom múltján, három katasztrófáján (1795, 1849, 1919) végigtekintő, befejezetlen, három ponttal véget érő írás csupán néhány sorban foglalkozik Veres Péterrel. Szabó Lőrinc, Tamási, Kodolányi távozása után ő is elment. „Veres Péter halála különösen fájdalmasan juttatja eszünkbe ezt az elmúlást. Szívósságát, fáradhatatlan járás-kelését nézve azt hittük, ő lesz az utolsó köztünk, aki a magyarság problémáival megszűnik foglalkozni. Egy influenza következményei öt hét alatt elvitték. Az ő halála emlékeztet rá, hogy a mi nemzedékünk, ha van is egy-két szívós tagja, voltaképp kimúlt az irodalomból – mindazt, amit mi tartottunk fenn az irodalomban, a Nagy László, Juhász Ferenc, Sánta Ferenc nemzedékének kell folytatnia. Az új darabom, *Az írás ördöge* is inkább csak bizonyítéka a halálnak, mint lázadás ellene...”

Németh László öt évvel élte túl barátját. 1975. március 3-án hunyt el, hetvennégy éves korában. Élete utolsó éveiben, amikor a rátörő betegség környezetét egyre nagyobb aggodalommal tölti el, orvosa, Juhász Pál professzor tanácsára naponta írásgyakorlatokat végez: egy füzetbe jegyzi le gondolatait. A közelmúltban rokona, dr. Lakatos István megmutatta nekem ezeket a gyakorlófüzeteket. A végtelesen apró, összezsugorított betűkkel írt, csak nagyító segítségével olvasható, de megdöbbentő stíláris biztonsággal fogalmazott szövegekben Veres Péterről véleményét több alkalommal rögzíti. Lakatos István lemásolta és olvashatóvá tette ezeket a szövegeket. Minden bizonnyal ezek a dokumentumok Németh Lászlónak íróársával és barátjával foglalkozó legutolsó sorai. 1974. március 8-án ezt írta: „Veres Péter és köztem a kapcsolat az volt, hogy a magyarság sorsáról egyformán gondolkoztunk... Nagy megerősítés és vigasztalás volt számomra, hogy akik származásban annyira távol estünk egymástól, eredményeinkben annyira közel álltunk.”

TÜSKÉS TIBOR

A tanulmánykötet ismételt 809

Cml

SZELLEM ÉS POLITIKA

Milyen szerepet játszhat a szellem a politika alakításában? Erre az újra és újra feltett, de végérvényesen sohasem megválaszolható kérdésre Szőke Domonkos idén publikált tanulmánykötete (Szőke Domonkos: Szellem és politika. Elemzések és elmékedések a két világháború közötti Magyarország történelméről, Ethnica, Debrecen, 2002) az 1918 és 1945 közötti Magyarország történetének kontextusában keresi a feleletet. Az eszméknek a történeti valósággal való szembesítése mindig izgalmas feladat – s ez különösen igaz történelmünk azon negyedszázadának a tekintetében, amikor a külső körülmények által új utakra kényszerített nemzetépítés új eszmei alapok után volt kénytelen tapogatózni. Tudjuk jól: a húszas években egész Európában markáns válsághangulat uralkodott el; ennek félreismerhetetlen jeleként fogalmazódott meg – és talált széles körű visszhangra – a „Nyugat alkonyának” spengleri gondolata. A „tömegek forradalma”, amelyet Ortega y Gasset oly remekül elemzett, a perspektivikusan gondolkodók számára előrevetítette a hagyományos erkölcsi rend eróziójának és a totalitárius rendszerek kialakulásának veszélyeit. Az Európa-szerte felmerülő dilemmák még súlyosabb formában jelentkeztek hazánkban az évszázados birodalmi keretből való kiszakadás, az ország feldarabolása és a szerves fejlődést megakasztó forradalmak „piszkos-rőt lángjának” fényében. E drámai kihívások a szellemi tájékozódás „új égtájainak” a kijelölésére kényszerítették írástudóinkat.

Az útmutatásra annál is inkább szükség volt, mert a magyar politikai elitet talán semmilyen téren sem érte olyan készületlenül 1918–1919 kataklizmája, mint épp eszmei vonatkozásban. A húszas évek elején még korántsem állt készen az a konzervatív eszmerendszer, amely azután kétségtelenül rányomta bélyegét a két világháború közötti időszak szellemi életére, s amely a „keresztény-nemzetiként” jellemzett kormányzati politikának is mögöttes alapjává vált. Az új ideológia ugyanis nem lehetett az 1914 előtti egyszerű folytatása; a kortársak számára is nyilvánvaló volt, hogy a politikát nem lehet ott folytatni, ahol a tízes években abbamaradt. A kötet különböző időpontokban készített tanulmányainak vezérfonalát két olyan gondolkodó írásaival kapcsolatos reflexiók alkotják, akik e korszakban talán mindenki másnál erőteljesebben határozták meg az értelmiség politikai diskurzusának tematikáját és jelölték ki az útkeresés alternatíváit: Szekfű Gyuláé és Németh Lászlóé.

A kötet elsőként elkészült s egyúttal legterjedelmesebb írása a Szekfű által 1924-ben publikált *Történetpolitikai tanulmányok* elemzésével foglalkozik. E kevésbé ismert, a Napkeletben és a Keresztény Politikában közreadott cikkekből összeállított művében Szekfű bizonyos értelemben ugyanazt a célt tűzte maga elé, mint az 1920-ban megjelentett, történelmünket gyökeresen újraértékelő *Három nemzetdekben*: egy új magyarságszemlélet kidolgozását. Hogy milyen tényezők tették szükségessé a magyar nemzet tudat tartalmának átalakítását? Szőke két szempontot emel ki. Egyrészt azt, hogy a „hivatalos magyar nacionalizmusnak” 1919-et megelőzően nem volt önálló nemzetállami programja, mert a kiegyezés megkötésével 1867-ben épp a teljes állami szuverenitásról mondott le, másrészt pedig azt, hogy a nemzetiségekkel szemben hangoztatott szupremácia helyett a trianoni revízió jogosságának a hangsúlyozása vált elsődlegessé. A hagyományos „államnemzeti”

koncepció az ezeréves államkeret szétropppanása után elvesztette funkcióját, s ezt felismerve Szekfűben tudatosodott: a nemzettudat új kategóriáit kell kidolgozni. Ez magyarázza, hogy – Szóke szavaival – „a *Három nemzedék* és a *Történetpolitikai tanulmányok* egy új nemzet- és népfogalom kialakítására tett kísérletek dokumentumaiként foghatók fel”.

A *Történetpolitikai tanulmányok* középpontjába Szekfű azt a kérdést állította, hogy vajon a magyarság mint kollektivitás faji-biológiai vagy pedig történeti közösségként értelmezendő-e. (Ne felejtjük: e tekintetben az akkori vélemények szélsőségesen megoszlottak, és sokan a „nemzeti egység” és a „faji egység” fogalmait szinonimaként használták. Kétségtelenül elmondható: e fogalmak értelmezése egyúttal politikai programot is kifejezett.) Hogyan viszonyult a neves történész e kategóriákhoz? Álláspontját tulajdonképpen már a *Három nemzedék* „nagymagyar” alapkoncepciója kijelölte: a biológiai alapú etnocentrikus felfogást egyértelműen elvetette. A *Történetpolitikai tanulmányokban* Szekfű – Szóké idézve – „a fajvédők elleni ideológiai harc eszmei fegyvereit vonultatja fel”.

Az új kategóriák között megkülönböztetett szerepet kapott a „történeti népfaj”, amely Szekfű számára azok közösségét jelentette, akiknek azonos a történelmi tudatuk, és akiket emocionális kötelékek fűznek össze. Joggal állapította meg tehát a szerző, hogy Szekfű éppúgy szembe fordult a „vérségi fajiság” német eredetű koncepciójával, mint a nacionalizmus liberális gyökerű francia felfogásával. A biológiai származást előtérbe állító német népfogalom a „tisza fajiságban” jelölte meg a néphez-nemzethez tartozás legfőbb kritériumát, s ezzel kizárta az asszimiláció lehetőségét. A francia megközelítés viszont a különféle etnikumú népek állami összefogását igyekezett megvalósítani és „a nemzettéválás folyamatának liberális megoldásával a történeti tényezők folyamatosságát elvágta”.

Utamaro: A FUVOLAÓRA

Szekfű abból indult ki, hogy a magyarság számára mindkét elképzelés elfogadhatatlan. Egyrészt kétségtelen, hogy a Kárpát-medencében lezajlott történelmi események nem tették lehetővé a honfoglalás kori magyar etnikum tiszta fennmaradását, a német koncepció így nem alkalmazható. Másrészt azonban – konzervatív gondolkodóként – elvetette a klasszikus liberalizmus álláspontját is, mivel az „vertikálisan és horizontálisan egyenlősítette az embereket és ezáltal felhívította az etnikumot, így a nemzet kollektív lelkiségét kiszakította a történelmi múlt determinációjától”. A „faj” fogalmának szekfűi értelmezése kulcsot ad magyarságtudatának a megértéséhez is: a fajt nem szabad összetéveszteni a néppel vagy a nemzettel. „A nyugatra tört magyarságnak faji jellege elvesztésével kellett megfizetnie, hogy a nyugati népek közé felvétetett”, hiszen „a kereszténység felvételével európai népfajjává váltunk”.

Az egyoldalú biológiai közelítés Szekfű szerint a „nemzettest” leapasztásához vezetne, ő pedig ennek épp az ellenkezőjét kívánta, a „nemzettest” alapjait a lehető legnagyobb mértékben kiszélesíteni. A „történelmi népfaj” tehát a *Történetpolitikai tanulmányokban* „szellemi fajfogalomként” jelenik meg, amihez Szőke hozzáfűzi: a történetíró ezzel a történelmi magyar nemzetfogalom újjáteremtésére tesz kísérletet. Így ugyanis igazolható lesz az a törekvés, hogy a megcsontított országterületet egészen addig terjesszék ki, amíg az nem fogja át a történelmi népfaji egység egészét.

Érdemes arra is utalni, hogy a népfogalom helyes alkalmazása Szekfű szerint a nemzetépítés fontos eszköze lehet. A történész a népben a nemzet kialakulását megelőző, annál alacsonyabb szintű öntudattal rendelkező közösséget látott, amelyből még hiányzik az az osztály, amely az állami és nemzeti kontinuitás tudatos hordozójaként képes tevékenykedni. Melyik ez az osztály? A *Történetpolitikai tanulmányok* szerzője szerint a „keresztény intelligencia”,

amely érzi és tudja: „nekünk elődeink vannak, évszázadok elhalt, elmúlt magyarjai, kikkel minket érzéseknek, viszonyoknak, feladatoknak egyazonossága köt össze”. Ennek az értelmiségnek a feladata, hogy „a nép minden rétegét nemzetileg tudatosítsa”, hiszen a nép csak akkor válhat nemzetté, ha azonosul az egész ezeréves magyar múlttal. (Álláspontja nagymértékben összecseng Klebelsberg meggyőződésével, melyet a *Küzdelmek könyvében* fejtett ki: a népet a nemzettel össze kell forrasztani, mert „a nemzeti egy magasabb formája a népnek”.)

A *Történetpolitikai tanulmányok* elemzésének összegzésében Szőke azt a goethei gondolatot idézi, amely szerint a történelem újraírására nemcsak új tények feltárása készíthető, hanem az események és folyamatok szemléletének megváltozott módja is. A szemléleti újdonság Szekfűnél mindenekelőtt abban állt, hogy – felismerve a politikai államnemzet koncepciójának időszerűtlenné válását – a kultúrnemzet eszméjét dolgozta ki, amely alkalmasnak bizonyult mind a liberális, mind a fajbiológiai alapozottságú nemzetfelfogás felváltására. Az új koncepció kétségtelenül segítette a magyarság kárpát-medencei összetartozásának és a területi revízió szándékának az igazolásában, ám egy olyan formátumú gondolkodóról, mint Szekfű, méltánytalan dolog lenne azt állítani – amiként sokan és sokszor megtették –, hogy ezzel az éppen regnáló hatalom igényeit igyekezett kielégíteni. Nem állítja ezt Szőke sem, de a recenzió szerint még az olyan sommás és leegyszerűsített ítéletet is kerülni kellene (különösen egy ilyen alapos elemzés végén), mint a következő: „Mivel a történelmi célkitűzés, a trianoni revízió irreális volt, így ezen célkitűzésnek a kiszolgálására konstruált szekfűi történelmi kategóriáknak is szükségképpen hamis érzés-és ideológiai elemeket kellett tartalmazniuk.” Talán még a (részleges) revízió lehetőségét sem lehetne teljesen irreálisnak nevezni a két világháború közötti időszak nemzetközi kontextusában, az pedig bizo-

nyos, hogy a Szekfű által a húszas években választott kategóriák értékalapja semmiképp sem volt levezethető pusztán aktuálpolitikai megfontolásokból.

Aligha eshetne szó a két világháború közti Magyarország szellemi útkereséséről Németh László tevékenységének legalább néhány aspektusra kiterjedő elemzése nélkül – s a kötet nem is marad adós a jeles író társadalompolitikai felfogásának a vizsgálatával. Az egyik tanulmány egy sajátos Németh László-i kategóriát, az „új nemesség” fogalmát állítja középpontba, a másik pedig az írónak a bethleni konszolidációhoz fűződő kritikus viszonyát és a Gömbös fellépésével kapcsolatos illúziókat (és csalódásokat) taglalja.

Az író szellemi hagyatékának mindmáig talán legtöbbet vitatott és legizgalmasabb eleme a „harmadik út” gondolata. Szőke elsőként említett tanulmánya azzal az időszakkal, a válságos 1932–33-as évekkel foglalkozik, amikor Németh elindítja a *Tanú* című folyóiratot és amikor megérelődnek benne a sajátos útválasztás alapjául szolgáló eszmék. Ezek között fontos helye volt annak a meggyőződésnek is, hogy a régóta esedékes társadalmi átalakulás elképzelhetetlen egy új értékteremtő elit, egy „új nemesség” kialakítása és uralmi pozícióba juttatása nélkül.

1932 a világgazdasági válság mélypontját jelentette, s e helyzetet Németh úgy értékelte, hogy a klasszikus kapitalizmusnak immár végleg befellegzett. Megerősítette őt ebben egy kortárs német szerző, a mára jobbra már elfeledett Ferdinand Fried műve (*A kapitalizmus vége*), melyet – mint azt Szőkétől megtudjuk – egy vasutas rokon talált a berlini gyors másodosztályán, s ő juttatta el a minden iránt érdeklődő írónak. (Csak az érdekesség kedvéért tegyük hozzá: 1931-ben gr. Károly Imre is írt egy hasonló című könyvet *A kapitalista világrend válsága*.) Németh – felismerve a fasizmus és a szovjet típusú szocializmus barbár vonásait – abból indult ki, hogy a válság megoldására egy-

előre nem találni alkalmas politikai erőt, így a Tanú korai időszakának értékrendjét az az igyekezet határozta meg, hogy a számára leginkább elfogadhatónak látszó szocializmus eszméjét miként lehetne a minőség elvével ötvözni és megjavítani – s ezzel tulajdonképpen a „harmadik utat” kikövezni.

A társadalomban Németh szerint mindig is kétféle forradalom megy végbe, anyagi és szellemi, s mindkettő jogoságát csak a minőség igazolhatja. A minőség elve által áthathott társadalom pedig feltételezi egy „új nemesség” irányító szerepét – erről részletesen szól a Tanú második számában közölt „Új nemesség” című esszé. Hogy kik tartoznak az „új nemesek” közé? Azok, akik elfogadják az eredeti hűbéri értelmezésben megszabott szerepek felcserélődését: nemes nem az, aki másokat kötelez, hanem az, aki magát képes kötelezni. A kérdéskör mélyebb megértését segítő Szőke felhívja olvasóinak a figyelmét egy igen érdekes gondolatra, melyet Németh Ortega y Gasset híres könyvének (*A tömegek lázadása*) a recenziójában fogalmazott meg a *Tanú* első számában: „A történelem többféle elit közül válogat, s a győztes sokszor úgy válik utánzásra méltóvá, hogy az utánzásra méltóbbakat elpusztítja.” A *Tanú* második számában visszatér arra a kihívásra, amelyet a spanyol gondolkodó által diagnosztizált veszély jelent Európára nézve: „Ha Európa egy új nemesség szolgálatára nem tudja szorítani azt a friss barbár erőt, melyet a tömegek felkelése hoz, az európai kultúrának vége, ami annál nagyobb baj, mert örököse sem nyugaton, sem keleten nincs.” Ennek az „új nemességnek” a küldetését Németh abban látta, hogy az anyagi és a szellemi forradalmat a minőségelv jegyében egyesítse.

Az persze erősen vitatható – s erre a tanulmány szerzője is jogosan hívja fel a figyelmet –, hogy a harmincas évek magyarországi válságának a megoldására a szocializmus eszmeisége kínálta-e a legjobb megoldást, az viszont

vitathatatlan tény, hogy a doktriner marxista történetírás következetesen hamisan értékelte Németh László elitfelfogását és minőségelvét.

Egy másik tanulmány arra tesz kísérletet, hogy az író szemszögéből értelmezze azokat a válaszokat, amelyeket a magyar politika a harmincas évek első felében a válság megoldására felkínált. A dilemma lényegét az írás címe is érzékelteti: *Bethlen és/vagy Gömbös?* A bevezetésben a szerző rögzíti: nincs adatunk arra, hogy Németh valaha is találkozott volna Bethlennel, Gömbössel viszont – igaz, csak egyetlen alkalommal – módja volt beszélni: 1935 áprilisában, a Zilahy Lajos által szervezett, Új Szellemi Front néven elhíresült találkozó keretében. Németh politikai meggyőződésének a kialakulásában ez az epizód természetesen nem játszott szerepet. Ő kezdettől fogva szemben állt a Bethlen nevével fémjelzett, általa „tekintélyuralminak” és „habsburgianus légkörűnek” tartott kurzussal, amely önmagát a konszolidáció egyedüli letéteményesének minősítette. Röviden: Németh számára Bethlen képviselte a meghaladásra érett „régí rendet”, míg az ország megújulásának lehetőségét az új csillagtól, Gömbös Gyulától remélte, akinek a politikai karrierje bizonyos értelemben együtt indult az övével: a *Tanú* 1932 szeptemberében jelent meg először, s Gömbös októberben fogalmazta meg 95 pontos Nemzeti Munkatervét. Mint köztudott, az új miniszterelnök ebben nemzeti összefogást sürgetett, és mindenkit meghívott – „osztályra és felekezetre való tekintet nélkül” –, aki az új magyar társadalom felépítéséből részt kívánt vállalni. Ahogy a legújabb Gömbös-életrajz szerzője, Gergely Jenő is hangsúlyozza: az új kormányfő elsősorban a középosztály azon csoportjaira kívánt támaszkodni, amelyek a bethleni érában a tradicionális elit uralmi pozíciói miatt nem tudtak érvényesülni. E kisebbfajta belpolitikai fordulat magyarázza, hogy Szőke szavaival: „1934–35 környékén a reform jelszava szólt a leghangosabban”.

Hogy mit várt Németh az új magyar vezetéstől? Ezt először 1933 húsvétjára foglalta össze a *Kecskeméti Hírlap* hasábjain. Az író kiindulópontja az volt, hogy a 19. század „uralkodó eszméi”, a demokrácia és a tömegtermelésre vállalkozó kapitalizmus csődöt mondtak, az új politikának „rá kell találnia a kor jó hajlamaira”. Ezt követően pontokba szedte az általa szükségesnek tartott lépéseket. Most csak egyet emeljük ki közülük: a kapitalizmust korlátok közé kell szorítani, és a szentséggként tisztelt magántulajdonnal szemben előnyben kellene részesíteni a tulajdon „munkabizományi” formáját. A „minőség-szocializmus” eszméjének a magja már e cikkben körvonalazódott!

Szőke szerint 1935 tavasza Németh számára a „reformláz” ideje: elképzeléseit a legrészletesebben a *Tanú* 1935-ös „reformszáma” tartalmazza. Németh úgy véli, nem pusztán gazdasági reformokra van szükség: nem elégséges még a nagybirtokrendszer régóta várt átalakítása, a „telepítések” végrehajtása sem: ennél is többre, „a lelkek megújulására” van szükség. Itt ismét megjelenik az előző tanulmányban már elemzett „új nemesség” fogalma, azé az értelmiségié, aki nemcsak „a hagyomány gazdagságát képviseli a sivárságban”, hanem az eszme érdekében a hatalommal járó felelősséget is kész vállalni. Mi lehet a kis népek feladata? Az, hogy „példanéppé” váljanak. „Harmincmillióan mi magyarok sosem tudunk lenni, tízmilliónak kell harmincat érnie” – idézi Szőke.

Bethlen vagy Gömbös? Németh számára az előbbi a veszélyesebb – keményebb és ravaszabb – ellenfél. A grófot teszi felelőssé azért, hogy a „neobarokk” társadalmat fenntartó rendszere befelé gipszágy volt mindennek, „ami mozdulat, gondolat, reform”. De 1936-ra már a Gömbös iránt táplált illúzióit is elveszítette: a *Tanú*ban megjelent *Messziről* című írásában már nemcsak a „korhóssá ütött Bethlen” részesül lesújtó bírálatban, hanem az utóbbi is megkapja a magáét. Gömbös számára a „reform” csak kortesjelszó

volt; a politikus megpróbált tőkét kovácsolni a reformhangulatból, de valójában nem sokat tett a sorskérdések megoldása érdekében. Tevékenysége csak egy „reform-loccsanás” történelmünkben, aminek a legsúlyosabb következménye szerinte az volt, hogy Bethlen irányvonala ismét megerősödhetett.

Jogos és méltányos-e vajon ez az ítélet Bethlenről? Szőke maga is felhívja a figyelmet, hogy ma már nem egészen így látjuk ezt, de a recenzens még markánsabban fogalmazna: a Bethlennek címzett Németh László-i bírálóat egyes tekintetekben túlzott, más vonatkozásokban pedig alaptalan. Különösebb konzervatív elfogultság nélkül is nehéz lenne vitatni: Bethlen nem pusztán konszolidálta a háború végén katasztrofális helyzetbe jutott országot, hanem az általa kialakított rendszer egy olyan modernizációs kísérletként is felfogható, amelyet – s ebben teljes az egyetértés Szőkével – „nem kísért ugyan teljes siker, a korabeli viszonyok adta lehetőség mértékéig mégis beillesztette Magyarországot az európai rendbe”. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a továbblépésnek, a reformok politikájának több útja is elképzelhetőnek látszott. Németh *Tanújával* e tekintetben párhuzamba állítható a Bethlen „szellemi holdudvárához” tartozó *Magyar Szemle*. S ennek kapcsán talán nem haszontalan röviden érintenünk a magyar eszmetörténet egy izgalmas fejezetét, Némethnek a „Bethlen famulusaként” aposztrofált Szekfűvel folytatott vitáját is, bár Szőke nem foglalkozik vele érdemben. (Ez persze nem hibaként említetik...) Kettejük nézetkülönbségei ugyanis már a harmincas évek közepére, vagyis a tanulmány által vizsgált időszakban is markánsan kirajzolódtak, s kibontásuk a recenzens szerint Németh álláspontjának a jobb megértését is segítheti.

Az író első ízben 1932-ben bírálta Szekfűt, mégpedig azért, mert a *Magyar Történet* sorozatban szerinte túlságosan pozitív képet festett a magyar barokk századáról, a 18.

századról. „Ez a barokk-kép alighanem azt a mai barokkot védi, melyben a lélek és a nyelv között a tolmács is elpirul” – e szavakkal foglalta össze kritikáját. A *Három nemzedék* új, 1934-es kiadásának sokat emlegetett bővítésében (Trianon óta) a történész maga is élesen bírálta kora társadalmát, a problémák megközelítése azonban eltérő maradt. Hol húzódtak közöttük a törésvonalak? Az egyik a kibontakozás külső és belső feltételeinek a megítéléséhez kapcsolódik. Szekfű világosan megfogalmazza ezt: „abban mindnyájan megegyezünk, hogy nemzeti céljaink között legelső helyen áll Trianon eltüntetése, s területi épségünknek valami módon helyreállítása” – ő tehát az „államrezonnak”, a történeti Magyarország helyreállításának ad elsőbbséget. Némethnél mások a prioritások: a belső szociális és kulturális reformok megelőznek bármiféle külső revanstörekvést. „Az igazi revízió, ha határainkat befolyásunkkal tágítjuk ki” – írja a *Debreceni Kátéban*, a *Válasz* hasábjain pedig kifejti: a nemzeti kérdést egy nagyobb államkeretben, valami féle – pontosan nem körvonalazott – közép-európai államszövetségben kellene rendezni.

A másik fő törésvonal – amely természetesen nem választható el az előbbtől – a kívánatos reformok jellegéhez és a Bethlenhez való viszonyhoz kapcsolódik. Szekfű meg volt győződve arról, hogy érdemi reformok kizárólag Bethlennek és körének a támogatásával valósíthatók meg, ezért hangsúlyozta a *Magyar Szemlében*, hogy az állam megmentése Bethlen érdeme, állam nélkül pedig társadalmi haladásról sem lehetne beszélni. Az általa felkarolt – az érzelmi és sérelmi politizálásba, „kuruckodásba” torkolló „kismagyar” úttal szembeállított – „nagy magyar” út az óvatos konzervatív reformokra alapozódott, amelytől idegen volt a radikális változtatások vágya. („A nagy magyar út a mélybe hatoló reformoknak, de egyúttal a konzervativizmusnak az útja, mélyen beágyazva a nemzeti hagyományokba” – írja a *Három nemzedék* utóiratá-

ban.) Ahogy már említettük, Németh számára viszont ez az út egyet jelentett a régi rend restaurációjával, a „habsburgtalan Magyarország” habsburgiánus szellemű újjáépítésével. Mintha továbbra is a már megszűnt Monarchiában élnénk... Szekfű érveire Némethnek az a válasza a fentebb már említett *Messziről* című cikkében, hogy a historikus mindig is nagyfokú bizalmatlanságot tanusított „a merész álmok, a heroizmus” iránt, és „állandó félelme az árvíz”, vagyis tart a drasztikus változásoktól, pedig épp ezekre lenne szükség. A népi mozgalom történetéről írott könyvében Borbándi Gyula így fogalmaz: „A szekfűi alternatívával – egyik oldalon az ábrándos, elkülönülő” kis magyar úttal”, a másikon a történelmi magyar nemzetre, a népek feletti egységre építő „nagy magyar úttal” – szemben a még magyarabb utat, az európaiat ajánlja, vagyis „európai problémává duzzasztani a magunkét s szorultságunkból úgy verekedni ki magunkat, hogy a kultúrának, melytől idáig csak megoldásokat kaptunk, mi adjunk új megoldást.” (Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom*)

Szekfű Gyula „pálfordulásai” nemcsak a kortársakat lepték, sőt döbbsentették meg, hanem az utókor kutatóit is parázs vitákra és különféle magyarázatokra készítették. (Az egyik legújabb, bár elfogult interpretációt a liberális eszmetörténész, Dénes Iván Zoltán írása kínálja: *Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság.*) A tanulmánykötet egyik legérdekesebb írása a történésznek a II. világháborút követően bekövetkezett fordulatával foglalkozik, figyelmének középpontjába Szekfű 1945-ös demokráciafelfogását állítva.

Valószínűleg igaza van Szőkének: nehéz lenne azt a pillanatot meghatározni, amikor Szekfűben végleg tudatosodott, hogy „a magyarság új helyzetbe került”. A *Magyar Nemzetben* 1940 tavaszán publikált cikkei, amelyek Gömböst hibáztatják a rossz irány kijelöléséért, és szigorú

ítéletet mondanak a feladatának teljesítésére alkalmatlannak bizonyuló középosztályról, már világosan jelezték kritikai attitűdjének erősödését. (Ez a bíráló természetesen konzervatív nézőpontból is vállalható volt.) Ennek az új orientációnak a dokumentumaként fogható fel a *Népszava* 1941-es karácsonyi számának adott cikk is, amellyel kapcsolatban Szőke egy érdekes megjegyzést tesz: a cikket „ma már másképp kell olvasnunk”, vagyis nem egyszerűen a sokáig túlhangsúlyozott „népfrontos” törekvést kell látnunk benne, hanem abban a „keresztény-etikai keretben” kell értelmeznünk, „amelyben Szekfű Gyula gondolkodása mindvégig mozgott”. 1943 őszén indította el Szekfű a *Magyar Nemzetben* a sokat emlegetett *Valahol utat veszítettünk* cikksorozatát, de a *Magyar Szemlében* is azt fejtegette, egyre radikálisabb hangot ütve meg, hogy a parlamentarizmus önmagában még nem feltétlenül biztosítja a társadalom demokratikus berendezkedését. (*Magyar Szemle, Ma és száz év előtt*, 1943. szept.) Szőke szerint „ekortól válik a szekfűi politikai gondolkodásban kulcsfogalom a demokrácia kifejezés”.

A Horthy-rendszer „hivatalos” történetírójának tartott Szekfű a sorsfordító 1945-ös esztendőre tehát már elég messzire került egykori önmagától, de szellemi pozíciójának megváltozása, a konzervativizmustól való eltávolodása még így sem predesztinálta arra a politikai szerepre, amelyet a negyvenes évek második felében végül – akarva, akaratlanul? – betöltött. Élete utolsó évtizedének elfogulatlan elemzése még várat magára, de semmit sem von le a recenzált tanulmány értékéből, hogy az „csak” a történész 1945-ös tevékenységére összpontosította figyelmét. Milyen fontosabb mozzanatokat emelt ki Szőke?

Mindenekelőtt azt, hogy a hatalom monopolizálására törekvő kommunista párt stratégiájának kezdettől fogva kiemelt jelentőségű eleme volt szövetségesek keresése

a „szellem” embereinek körében. És lehetőleg minél „értékesebbek” keresése... 1945 áprilisában Szekfű a Pedagógusok Szakszervezetében tartott egy előadást, amelyben a történelmi középosztály bűneit ostorozta. Ezt meghallgatta a kommunisták főideológusa, Révai József is, aki az esemény kapcsán cikket írt a *Szabad Népbe Szekfű Gyula útja* címmel. A kifinomult bizánci taktikai érzékkel rendelkező kultúrpolitikus – figyelembe véve azt a tény is, hogy a legtekintélyesebb magyar történészről van szó – cikkét az „egyrészt-másrészt formulára” építette. Egyfelől határozottan érzékeltette, hogy a „konokul reakciós” értelmiséggel nem lehet és nem is szabad együtt haladni, másfelől viszont jelezte: a „becsületes megtérteknek”, köztük Szekfűnek is helye lehet az útítársak körében... A párt tehát késznek mutatkozott az egykori ellenség fogadására – némi problémát csak a Szekfű és a „népiek” közti hagyományos ellentét okozott, mivel – ezt Illyés Gyula naplójegyzetei is megerősítik (Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945*) – Révai és Lukács ragaszkodott a népi írók megnyeréséhez.

Szekfű „felértékelődött” szerepe abban a polémiában is megnyilvánult, amely 1945 áprilisában és májusában bontakozott ki az „Új Szellemi Front” kialakítása ürügyén. A mozgalmat kezdeményező Darvas József hangsúlyozta: ha Szekfű önbírálatot gyakorol korábbi tudományos munkásságával szemben, még a baloldal szövetségese is lehet. És Szekfű kétségtelenül – a legóvatosabb fogalmazással is – „hajlékonynak” bizonyult; ezt tükrözi saját megszólalása az Új Szellemi Front vitájában. Új front – régi út című írásában egyrészt saját korábbi álláspontját magyarázza, másrészt pedig élesen támadja a népieket. Az utóbbiak szerint „mint zárt csoport inkább a jobboldali mozgalomnak nyújtottak kísérő zenét, nem a baloldalnak. Attól kezdve, hogy Gömbössel poharaztak, egész a különböző lillafüredi és egyéb találkozókig, mik tudtommal mind a fasizáló kormányok védnöksége alatt jöttek létre” – írta epésen.

A cikkben ugyanakkor az is benne van – emeli ki Szőke –, hogy az új szellemi mozgalomban részt vevő erőknél be kell tartaniuk a korrekt együttműködés szabályait.

Ez a szándék persze távol állt a hatalmuk növeléséért mindenre kész kommunistáktól, de azért ne felejtjük el, hogy az 1945-ös fordulat „lényegét és a várható mozgástendenciák irányát ekkor még elég kockázatos volt megjósolni”. 1945 nyarán időszerűnek látszott a demokrácia témaköréről vitatkozni; június végén, július elején erről nyilvános diskurzust tartottak a Pázmány egyetemen. A rendezvényen elsősorban politikusok szólaltak meg, Szekfű nem volt jelen, mert egy szovjetunióbeli körúton vett részt. (Aligha véletlen, hogy ő is bekerült a kiválasztott csoportba...) Hazatérése után a történész úgy érezte, hogy a demokrácia kérdésében neki is meg kell szólalnia: a polgári-liberális irányzatú *Világban* hatrészes cikksorozatban fejtette ki a véleményét.

Már az első cikkben egyértelműen rögzítette: Magyarországon a „klasszikus demokrácia” nem teremthető meg, s elsősorban azért nem, mert az az „ép és egészséges társadalmat, s ennek zökkenés és súrlódás nélküli funkcionálását kívánja”. A magyar társadalom azonban beteg, s e tényről csak azok hallgathatnak, akik a közéletet tudatosan félre akarják vezetni. A további, aktuálpolitikai utalásokban is bővelkedő cikkek azt a kérdést vetik fel, hogy a nagy történelmi kataklizma után milyenfajta demokrácia lehet esélyes a sikerre Magyarországon. Szekfű szerint a „polgári” és a „népi” demokrácia egyszerre lett aktuális, az előbbi megvalósítása azonban olyan távoli vágyálom, „mint a falusi kávéház és a paraszti szmoking”. A két demokráciafelfogás közti törésvonal ott húzódik, hogy a polgári demokrácia hívei a szabadságnak adnak prioritást, míg a másik oldal az egyenlőségnek. Szekfű ekkor még úgy látja, hogy egyelőre „a két demokráciának egymás mellett kellene élnie”. Arra az álláspontra helyezkedik („mintegy átvéve

a szociáldemokrata érvelést” – fűzi hozzá Szőke), hogy előbb kell a demokrácia, s majd csak utána, később a szocializmus. De Szekfű annál élesebben látó gondolkodó, hogy ne vegye észre: a magyar demokrácia megteremtésében a rendőrségnek is sajátos szerep jut. És félreérthetetlenül sejteti: a küzdelemben a demokrácia baloldali értelmezői fognak felülkerekedni. S ez, mint tudjuk, ha még 1945 novemberében nem is, de beigazolódott.

Értékelésében Szőke megállapítja: a Szekfű által 1945-ben képviselt demokráciafelfogás „többféle, de meglehetősen ingatag pilléren nyugodott”. Mindenekelőtt egy igen erős középosztály-kritikára építette koncepcióját, de az a feltevés is szerepet kapott benne, hogy a politikai tapasztalatokkal nem rendelkező tömegek számára nehéz lesz megfelelő demokráciaformát találni. S amit különösen hangsúlyoz Szőke: Szekfű észlelte, hogy „a demokrácia nem kerete és formája lesz a társadalmi élet stabilizálásának, hanem a politikai erők olyan eszköze, amely a hatalom újraosztását tekinti elsődleges feladatának”. Valóban igaz: a demokrácia fogalmának értelmezése 1945-1946-ban elválaszthatatlan volt a kormányzati hatalom megszerzéséért küzdő pártok jövőképétől és törekvéseitől.

A kötet nem ad átfogó képet szellem és politika kapcsolatáról a vizsgált időszakban, de szerzője nem is törekedett erre. Az viszont elmondható: a tanulmányok többsége (néhány rövidebb írásra nem tért ki a recenzió) a magyar történelmi tudat alapkérdéseit érinti, s megpróbálja körbejárni azt, hogy a szellem embereinek mit jelenthetett akkor magyarnak lenni. Ezért pedig joggal tarthat számot az olvasók érdeklődésére. Az írások szakmai és stiláris kidolgozottságának színvonala – bizonyára nem függetlenül keletkezésük körülményeitől – nem teljesen egységes, egyértelmű pozitívumuk viszont, hogy máig időszerű kérdéseknek a középpontba állításával kínálnak betekintést a 20. század első felének eszmetörténeti problémáiba. Az írások nem rej-

tik véka alá az elemzett gondolkodók műveiben jelentkező belső ellentmondásokat, és nem kívánnak lezárt válaszokat sem sugallni – az olvasó maga is mérlegelheti, hogy a szellem emberei a történelem szolgálóivá avagy alakítóivá váltak.

EGEDY GERGELY

K: Balba Bálint

Köl: Szabó Gy. A

Cs

A HÁRMAS SZÁM VARÁZSA A SZOCIOLÓGIÁBAN*

A hármasszám szociológiai szerepe igen nagy. A következőkben az e szám által képzett alakzatok szociológiai jelentőségét kívánjuk vizsgálni, ehhez azonban figyelembe kell vennünk e tudomány fiatal voltát: a szociológia hivatalosan *alig kétszáz éves* tudomány. Emiatt feltételeznünk kell, hogy e szám szociológiai jelentőségének régibb, fontos kultúrtörténeti okai vannak, és kérdésünket ezért csak ezekre az előzményekre vetett pillantással érdemes feltennünk. A foglalkozás a „hármasszám struktúrák” szociológiát megelőző jelentőségével ugyan kerülő jelet, viszont feltehetőleg megtudunk valamit a szociológia előtti és a szociológiát jellemző hármasszám struktúrák közötti *eltérésekről* és talán e struktúrák *szociológián belüli* specifikus formáiról és jelentőségéről is. Ennek az írásnak tehát az a remélt értelme, hogy többet tudunk majd nemcsak a hármasszám – racionálisan vagy empirikusan – értelmezhető szociológiai fontosságáról, hanem arról is: jelent-e a szociológia számára valamit, hogy e tudománynak elődei és ezzel saját hármasszám struktúráinak előfutárai voltak? És vajon e struktúrák magukon viselik-e az öröklés jeleit?

* Ez az írás tömörített változata annak a tanulmánynak, mely a Magyar Szemle Könyvek sorozatában a közeljövőben kiadásra kerülő kötetben is olvasható lesz.

A szociológia keletkezése előtt

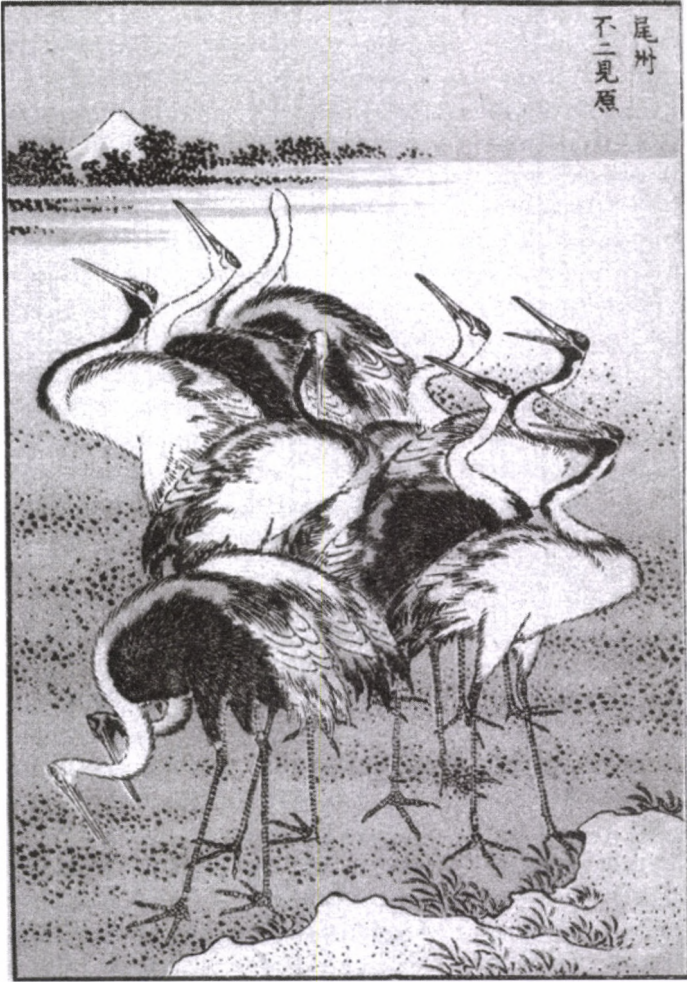
A kérdés történeti fejlődését tekintve a szociológia a maga hivatalos kétszáz évével jelentős hátránnyal indul. Ez a hátrány még akkor is nagy, ha figyelembe vesszük, hogy van, aki korábbra teszi a szociológia keletkezését. E felfogás szerint *már Comte előtt több mint két évezreddel* – a klasszikus görög társadalombölcseletig visszamenően – beszélhetünk szociológiai, vagy legalábbis protoszociológiai gondolkozásról, de a szociológia még akkor is fiatalnak számít, ha a keleti vallási és bölcseleti rendszerek háttérében és folytatásaként helyezük el. A hármas szám „uralma” az emberiség történetében ugyanis nagyon hosszú, a szociológiát messze megelőző időre nyúlik vissza. Mitikus, vallási-bölcseleti, spirituális rendszerekben fordul leginkább elő, azaz nyilvánvaló, közvetlen társadalmi – anakronisztikusan kifejezve: szociológiai – jelentőséggel nem bír.

Hosszú időn keresztül nem a hármas szám a társas valóság fő rendező tényezője, mert ez a szám – más számokra épülő rendszerekkel ellentétben – nem szolgáltat alapot arra, hogy rendszer épüljön rá. Az ötös, a tízes és a húszas rendszert jelentős praktikus-empirikus okok (kezek és lábak ujjainak száma) tették, teszik számítási rendszerek alapjává. – Annál feltűnőbb, mennyi vallási és bölcseleti rendszerben találkozunk a hármas szám igen jelentős szerepével. Sőt már ősmítoszokban és ősvallásokban is kulcsjelentőséggel szerepel a hármas szám. A „három” az időt jelzi, de annak realitása – múlt, jelen, jövő – helyett az embert érintő három mitikus szakaszát jelöli: Eszerint az ember a paradicsomban élt – de vagy a bűnbeesés vagy általános romlás következtében a jelen, valóságos élet bajait kell elszenvednie –, a jövőt illetően azonban bízik, hisz a boldogsághoz, a megváltáshoz vezető felemelkedésben. E mítosznak van olyan változata is, amely szerint maga az istenség lesz emberré és megy át

e háromfázisú létpályán. Max Weber is utal e mitikus-val-lásos triadikus téma időtálló jelentőségére, anélkül azon-ban, hogy Jézust és a kereszténységet említene.

Míg e hármas modellek közös vonása az, hogy a kö-zépső, második szakaszok visszaesést, sőt zuhanást jelez-nek és ezzel kimondatlanul is a lejjebb tárgyalandó *dialekti-kus hármasság* körébe tartoznak, a második lépcsőbeli esés nélkül viszont e három „állapotból” álló (kvázi-)időbeli folya-mat állomásai egybeesnek az időbeli folyamatok három szokásos szakaszával: múlt, jelen, jövő vagy kezdet, kö-zép és vég, és ezzel egy még ugyancsak tárgyalandó *másik hármas alapmintát* foglalnak magukban.

De van a hármas számnak egy az *időfolyamattól függet-len további alapvető struktúráképző változata* is. Ennél nem az időlefolyás oszlik három nagy szakaszra, hanem a hármas szám a *világot kormányzó istenség* – vagy ha úgy tetszik, a lét-princípiumok – *uralmának a foglalata*. Ezzel találkozunk pél-dául a hindu vallásban (Bráhma, Visnu, Siva). A hinduiz-musban egyébként nemcsak az istenségnek van hármas alakja, hanem három őstulajdonságot, három világot és három időfokozatot is megkülönböztetnek. Az igen gazdag és differenciált óegyiptomi vallásban regionális alapon és korszakok szerint módosulva több istenségi hármas rend-szerrel is találkozunk. Az egyik legfontosabb a napisten, Ré körül csoportosuló hold- és földisten, a másik talán még fon-tosabb hármasság Ozirisz, Ízisz és Horusz istencsaládja, de a szakirodalom – így például Kákosy László – szól „Három hármasságról” is. Közismert a kereszténység szenthárom-ság-tana. – Érdemes megemlíteni, hogy a hármas számnak az asztrológiában is van – a négyes szám mellett – struktúra-képző, stratégiai szerepe. A tizenkét állatövi jegy három úgynevezett elemi, alapvető minőség (kardinális, fix, labi-lis) szerint csoportosítható négy-négy hasonló tulajdonsá-gú jegyre.

Hokusai: A FUDZSIJAMA DARVAKKAL

Az európai kultúrkörhöz érve elsősorban *Püthagoraszt* kell említenünk, mégpedig két általános okból is. Az egyik az, hogy annak ellenére, hogy nem túl sokat tudunk róla, azt sejtjük, hogy a nyugati gondolkodás egyik kiemelkedő alakja volt. Így Bertrand Russell filozófiatörténetében nyomatékosan és ismételten megállapítja, hogy Püthagorasz a valaha élt értelmiségiek egyik legfontosabbika volt. Szerinte az, amit platonizmusnak tartunk, az lényegében pithagoreizmus. Nos – és ez a másik ok –, Püthagoraszt a matematika egyik megalapítójának is tartják. Tanítását sommásan így lehet összefoglalni: A világot egy számszerűsége alapuló törvényes rend tartja össze és foglalja harmóniába. Ebben a hármas számnak kulcsszerepe van. A legáltalánosabban ismert a filozófusunkról elnevezett Pitagorasz-tétel, mely a derékszögű háromszög három oldalának egymáshoz való viszonyát határozza meg. (Bár Russell-lal ellentétben egyesek nem őt tartják a szerzőnek.)

A hármas számnak a klasszikus ókorbeli kiemelkedő jelentősége azonban a *dialektikának* tulajdonítható. A hármas számra alapozódó dialektikának több jelentősége is van, mindegyikben három lépésről, vagy lépcsőről van szó. A fogalom eredeti jelentősége: az értekezés (vagy tárgyalás) művészete. A társadalomhoz vagy a társadalomtudományokhoz a legfontosabb, első két változatnak nincsen köze. Az *első változat* szerint először az egyik tárgyaló, vitatkozó fél fejti ki álláspontját, majd ezt a másik cáfolja, s ezek egyeztetése a harmadik lépcső. A *második változat* szerint a dialektika az igazi tudás megszerzésének művészete: Az első lépés, a tézis, valamely vélemény helyességéről való meggyőződés. A második, az antitézis, az ellenkező vélemény megalapozottságának elismerése és a harmadik lépés, a szintézis, a teljes igazság megismerése. Csak a *harmadik variánsnak* van köze a társadalomhoz, de ez csak később, szinte a szociológiával egyidejűleg

keletkezik, és ott lesz majd szó róla. A második változat az, amelyiknek a filozófiában kiemelkedő szerepe van, mert Herakleitosztól kezdve Cusanuson át (*coincidentia oppositorum*) Kantig sokan alkalmazták. Egyik legjelesebb művelője Platón. Szerinte a dialektika az ideák megismerésének módja és a legfőbb tudomány. A dialektika módszerét Lao-ce és Kung Fu-ce is művelte.

A dialektika hármasságának már a fent említett mitikus időfolyamokkal kapcsolatban jelzett alapjellemzője: *az indulás fázisát (a tézist) követően a középső fázisban (antitézis) megtörik a mozgás (illetve tagadás áll be), majd a szintézisben ismét fellendül.* – A dialektikus hármasság gyakori voltának érdekes, eléggé cinikus magyarázatának lehet tekinteni a már a modern kor hajnalán élt *Machiavelli megállapítását*. Szerinte az ember örökké elégedetlen, és emiatt állandóan szidalmazza a jelent (2. szakasz), dicséri a múltat (1. szakasz) és vágyik a jövő után (3. szakasz).

A hármasság szám keresztény bölcseleti alkalmazásának a legfigyelemreméltóbb példája *Gioacchino di Fiore* misztikus tanával kapcsolatos. A tizenkettedik század végén élt szerzetes kutatásai során először az ószövetséget és az újszövetséget egybekapcsoló rejtett összefüggésekre mutatott rá. Ezután teológiai elméletének következő részében egy harmadik evangélium létezését állította és kutatta. Szerinte az első, illetve a második ezredév az ótestamentum, illetve az újtestamentum jegyében áll, a harmadik ezredév pedig a harmadik evangélium uralmát hozza majd. Di Fiore elméletében a hármasságnak központi hely jutott, mert a tőszámoknak (egy, kettő, három) meg a sorszámoknak (első, második, harmadik) egy rendjét alapvető módon egybekapcsolta. A tőszámok szerinte ugyanis a Szentháromság három tagjára – Atya, Fiú, Szentlélek – vonatkoznak, azáltal, hogy egy-egy ezredévet uralnak. A sorszámok pedig Fiorénál sorjában egy-egy évezredet jelentenek: Krisztus utáni első, második,

harmadik évezred. Fiore tétele mármost az volt, hogy minden ezredév a Szentháromság egy-egy tagjának uralma alatt állott. Tehát a Krisztus utáni első ezredév az Atya-, a második a Fiúisten uralmának jegyében telt el („Második Birodalom”), míg az eljövendő harmadik ezredév a Szentlélek uralmát hozná. Ez volna a „Harmadik Birodalom”.

Néhány évszázaddal később a „három birodalom” eszméjének vallásos eredetébe már erősen világi elemek is vegyültek. A „Harmadik Róma” elvéről van szó, mely görögkeleti szerzetesek körében keletkezett. Ez a tan eredetileg az ortodox egyháznak, de ezzel tulajdonképpen e tan állítása szerint az „igazi” kereszténységnek a nagy egyházszakadás utáni uralmi szférájára, annak változásaira utalt, majd a nagyorosz birodalmi ideológia egy fontos történelemteológiai alapelvévé vált. Az „első Róma” volt ezen eszme szerint a kereszténység uralmának első hordozója, a második Róma, Konstantinápoly volt a görögkeleti egyház fejének (és a Keletrómai Birodalomnak) a székhelye, majd a birodalomnak 1453-ban bekövetkezett megszűnése után e tan szerint Moszkva székhellyel az orosz ortodox egyházat kellett Harmadik Rómának, azaz a kereszténység székhelyének tekinteni. E tan nagy népszerűségének egyik fő oka az volt, hogy a „Harmadik Róma”-tan nemcsak vallási-egyházi, hanem nagyon is világi jelentéssel is bírt, amennyiben a nagyorosz, majd szovjet nyugati irányú terjeszkedés kulcsfogalmát is jelentette. – Szinte teljesen világi jelentése volt azután a *Harmadik Birodalom* jelszónak, mely Artur Moeller van den Bruck konzervatív német író *Das Dritte Reich* (1923) című könyve nyomán terjedt el Németországban és a Szent Római Birodalom, majd a bismarcki német birodalom után következő harmadik birodalom eljövételét sugallta.

A hármas szám a szociológiában

A Fiore teljesen transzcendens elméletével való összehasonlításban a Harmadik Róma tanának evilági üzenete az ősi hármas modell nagyon is új, reális – társadalmi vonatkozású – változatát mutatja, és ezzel sejteti, hogy nem járunk messze magának a társadalom tudományának keletkezési időszakától. Köztudott, hogy a tizenhatodik-tizenhetedik századtól kezdve egyre erősödik *szekularizáció és modernizálás* áramlata; az azonban eddig még nem keltett kellő figyelmet, hogy a modern kor *hármas* – közte szociológiai, kvázi-szociológiai – *rendszereknek* is az időszaka. Az pedig még kevésbé volt eddig vizsgálódás tárgya, hogy e hármas mintáknak a vallási, premodern korszakok hármas struktúráival szemben melyek a jellegzetességei.

A 17. és 18. század választóvíz a társadalomtudományok felé vezető úton, és egyúttal figyelemreméltó mezsgye a hármas szám alkalmazását illetően is. Ennek a – nevezük így – még *szociológia nélküli* korszaknak a vége felé felép ugyanis Giovanni Battista Vico, jelentős bölcselő és korai szociológus, akinek alkotó évtizedei a 18. század első felére esnek. Vico elmélete azzal jelzi a „proto- és szociológiai kor” jöttét, hogy már az evilági társadalom problémáira összpontosít, és hogy ebben az elméletben már a hármas számnak is evilági súlypontú kulcsjelentősége van. Vicót a történelembölcsélet első mesterének és egyben a protoszociológia egyik fő képviselőjének, azaz a szociológia egyik előfutárjának tarthatjuk. Elméletének egyik alapja az volt, hogy a népek egymással párhuzamosan fejlődnek és hogy e fejlődésnek három szakasza van: istenek, hősök és emberek korszaka. E modell kettős értelemben is jelzi a társadalom tudományának eljövételét: azzal, hogy mintegy „lefelé”, az emberek felé „lejt” és ezzel jelzi a realitás korának jöttét, meg azzal, hogy a fejlődés kimenetele a valóságos földi lények korszakába vezet.

Mielőtt továbblépnénk a szociológia keletkezésének évtizedeihez és a hármas szám feltehetően ott is változó funkcióihoz, foglaljuk össze, hogy a szociológia előtti korokban a hármas szám által képzett milyen alapmintákat lehetett felfedezni. Összesen négy struktúrát lehet megkülönböztetni. Az első a statikus triász típusa (pl. istenség, háromszög) ahol nincsen vagy nem nyilvánvaló valamilyen fejlődésirány. A másik a processzuális triász, azaz fejlődésre, változásra utaló modell. Ennek összesen három változatát tudtuk megkülönböztetni. Az egyik a lineárisan, törés nélkül előre, fölfelé vezető („Róma”), a másik a lejtést, degradálódást jelző triász (Vico: istenektől emberekhez), végül láttuk a harmadik, a dialektikus hármasság több példáját is. Ennek középső szakasza be- vagy letörést hoz, majd a harmadik szakasz tér vissza az előre, felfelé vezető vonalhoz.

Ezzel elérkeztünk a szociológia keletkezéséhez. A hármas számot illetően a szociológiával kapcsolatban két tételünk van, az egyik a formára, a másik a tartalomra vonatkozik. A formát illetően a szociológia felhasználja – mintegy megörökli – a szociológiát megelőző korban divott hármas struktúrákat, mégpedig valamennyi négy megismert változatában. A szociológia újítása a tartalomra vonatkozik, mert – a kor elvilágiasodásához híven – a hármas struktúrák szekuláris tartalommal, értékekkel és célokkal telítődnek meg. A szociológia a megelőző hosszú szociológiamentes kor után híven szocio-lógia, azaz társadalomtudomány mi-voltához a társadalom állapotát és mozgását igyekszik saját tudománya távlatából vizsgálni, és eközben a hármas szám – és négy strukturális variánsa – által adott kereteket – nem spirituális, társadalmon kívüli hanem társadalmi tartalommal tölti ki.

A hármas struktúramodellnek ezen felhasználásánál azonban ugyancsak nehéz nyilvánvaló rendszert felfedezni, mikor, milyen okból kerül sor a négy említett alváltozat valamelyikének alkalmazására, mint ahogyan a szocioló-

giát megelőző korban is általában felismerhető rendszer nélkül léptek fel a hármas modell alváltozatai.

Kellő óvatossággal azonban állíthatunk egyet: A szociológia kezdetben és még igen sokáig a *haladás* eszméjének volt elkötelezve. Ez azonban azt jelentette, hogy a legfontosabb szociológiai elméletek alkotói a saját korukat problémákkal telt, sőt válságos kornak látták és ezért a haladás útját olyan előremenetelként fogták fel, mely a jelenkorban válságosan megtört. *Ez magyarázza, hogy a szociológia hivatalos kezdete egy a hármasság dialektikus változatának jegyében álló elmélettel kapcsolatos, és hogy más népszerű elméletek is dialektikusak.* Comte ugyanis nemcsak a szociológia megalapítója és névadója volt, hanem tanának egyik sarkalatos része a Három Stádium Törvénye elnevezésű elmélete. Ennek lényege az, hogy az emberiség fejlődésében a szellem előrehaladása a döntő, és a szellem nagy korszakos fejlődésétől függ társadalom és kultúra fejlődése is. Nos, Comte Három Stádium Törvénye értelmében a szellem által meghatározott fejlődés egy világméretű dialektikus lépcsőt képez. Az első ugyanis a teológiai stádium (ennek tartalmát nem kell kommentálni), a második a negatív, kritikus, bomlasztó metafizikai stádium. Ez tehát az antitézis, a Comte életét és a megelőző időszakot jellemző visszaesés. Ezt a második, metafizikai stádiumot Comte szerint válságosnak kell tekinteni, és ez igazolja Comte szemében, hogy a társadalom a Három Stádium Törvénye szerint halad. A harmadik stádium a „pozitív” elnevezésű, mely az igazi tudományosság és vele a szociológia uralmát hozza majd (nem utolsósorban Comte tanítását követve). Comte szerint ez a „törvény” is arról tanúskodik, hogy megérkeztünk – és ezzel a hármas szám strukturálóképessége is megérkezett – a szociológia, a modern társadalomtudományosság korába. Ezt a mozgást Comte szerint a szellem, a kultúra erői irányítják és vezetik. A Három Stádium Törvénynek fontos szociológiai tételei is vannak.

A stádiumok mindegyike ugyanis bizonyos társadalmi rétegek uralma jegyében áll: a teológiai stádiumban papok és katonák, a metafizikai stádiumban metafizikus filozófusok, jogászok és politikusok vannak uralmon, míg a pozitívizmusból tudósok és vállalkozók vezetnek.

Nos, ha kétségen kívül áll is, hogy Comte a szociológia létrehozója, úgy sem az nem annyira köztudott már, hogy volt-e Comte-nak mestere, sem pedig az, hogy korszakot meghirdető profetikus ihlettségű gondolkodását kiével lehetne összehasonlítani. Az első kérdésre nem nehéz a válasz: Comte ifjúkorában a korai szocialisták között számon tartott Saint-Simon titkára volt, és azért vált meg tőle, mert rendszertelen gondolkozásúnak, túl gyakorlatiasnak és elméletellenesnek tartotta. Nekünk azonban azt is jó tudnunk, hogy már Saint-Simon is az egyetemes haladás híve volt, és hogy neki is volt egy a társadalom fejlődésére vonatkozó három-stádium-törvénye. Az egyes stádiumok neve itt imagináció, metafizika és pozitivitás. A haladás Saint-Simonnál is a lét valamennyi területére kiterjed, végpontja pedig az Aranykor. Ez is mutatja, hogy Comte tana nem a semmiből jött, mint ahogy a haladás eszméje is a kor közkinccse volt.

Ezután remélhetőleg könnyebben elfogadható a válasz fenti kérdésünk másik részére. Comte gondolkodása *horribile dictu* nagy ellenlábasaival, Marx Károlyéval hasonlítható össze. Igaz, hogy a szociológia megalapítója szerint a haladás erői „felülről”, az eszmék és a szellem világából hatottak, míg a „tudományos szociológia” atyja arról volt meggyőződve, hogy ezek az erők „alulról”, az „alépítmény” felől működtették természet és társadalom mozgását, és az is igaz, hogy a három korszak itt is, ott is más időszakokat jelölt vagy sejtetett. *Comte-ot és Marxot* azonban egy fontos tény mégis egymás közelébe hozta: a haladás mindkettőjük szerint a *dialektika háromszakaszos elve* szerint működött. Marx – Engelsre is támaszkodva – Comte-nál

még sokkal nyomatékosabban hangsúlyozta, hogy a társadalom a dialektika ugyanazon törvényei szerint működik, mint a természet (lásd: dialektikus és történelmi materializmus, tulajdonképpen: természet és történelem dialektikája). A történelem dialektikájának végső, az emberiség egész útjára vonatkozó hármás lépcsőzetét Marxnál nem csak egy változatban lehet felfedezni. Az egyik szerint az első fázis a kapitalizmus, a második a proletariátus diktatúrája, a szintézis pedig a kommunizmus. Szerintem azonban helyesebb Marx legfőbb osztályozó kategóriáit alapul venni. Ezek szerint az első szakasz az ősközösség. A második az ember munka- és egyéb megosztottsága és a magántulajdon, azaz a történelem, az úgynevezett társadalmi formációk kora annak minden gazdasági és társadalmi megosztottságával és elidegenedettséggel. Magunk egyfajta „szűkösség-kort” látunk benne. Ez az antitézis. Ezt követi a kommunizmus mint szintézis, az ember teljes felszabadulásával és a javak bőségével. A különbségek ellenére a két változat a lényegesben megegyezik egymással: a haladás útja az antitézis visszaesése, válsága után törvényszerű szükségességgel vezet az emberiség boldog végcéljára, a dialektika harmadik fázisa, szintézise felé.

Nem lehet célunk a marxi dialektika továbbvitelét a Marx utáni több mint százéves úton nyomon követni, ami ortodox illetve reformista-revizionista modellek számbavételét és ezzel a hármás struktúra alapelveinek számos megismétlődését vagy variálódását jelentené. Sokkal fontosabb ennél egy mai napig igen nagy hatású szociológus szemrevételezése a dialektika hármás szabályának talán nem is tudatosan, de igen eredetien módosított alkalmazása kapcsán. *Ferdinand Tönniesről van szó*. Máig legnépszerűbb főműve, a *Közösség és társadalom* olvasata általában az, hogy a haladásnak a legújabb korban két fő szakasza van, amelyeket egy inkább hanyatlást jelentő vonal köt össze. A „közösség” mint komplex ideáltípus a paraszti létfor-

mát, az etnikai-vérségi kötelék erejét és számos – megint csak – hármas társas kapcsolódás dominanciáját jelenti (elsősorban: anya–gyermek, férj–feleség, testvérek). Ez a tönniesi értelemben vett közösség jelenti továbbá a közösségképzés egy-egy csíráját (tetszés, megszokás, emlékezet). Maga a közösség pedig lehet a véré, a helyé és a szellemé, melyek mindegyikére egy-egy társas kapcsolatfajta (rokonság, szomszédság, barátság) és egy települési alakzat (ház, falu, város) jellemző. Mindezek a hármas rendszer statikus változatának kiváló példái is, de számunkra most nem ez a fontos. Tönnies második ideáltípusa a „társadalom” lényegében a modern városi-nagyvárosi társadalom, melynek fő jellegzetességeit a mű keletkezésének múlt század végi idején, de azután is sokan negatívan értékelték. Fel kell tételeznünk, hogy maga a vidéki életvitelt kultiváló Tönnies is a hanyatlás momentumait (is) látta az ideáltípus olyan vonásaiban, mint racionalitás, csere- és áru-gazdálkodás, a hitel- és szerződésrendszer uralma, az általános konkurencia, sőt háborúskodás, tőke és világpiac mint uralmi formák, technika és gépi gyártás az ipari gazdálkodásban. – Nos, minden felületi mondanivalója és szokásos értelmezése ellenére, miszerint a *Közösség és társadalom* egy dialektikai hármasság megszakadt első két eleme, melyet elsősorban a hanyatlás számbavételeként lehet, sőt talán kell is olvasni, amelyet Tönnies egy szintézis, egy felfelé mutató harmadik elem *nélkül* ábrázolt, van a műnek – igaz, hogy *látens* – folytatása is. Ez Tönnies optimizmusára utal, mert „közösség” és „társadalom” után szintézisként egy harmadik lépcsőt is felvázol. Igaz, hogy ehhez Tönnies egyéb, a *Közösség és társadalom* után mintegy harminc évvel később íródott öregkori munkáit is figyelembe kell vennünk. Ennek a szintézisnek főbb elemei a nemzetállamokat túlhaladó világállam és világgazdaság, egy világkultúra és egy kifinomult etikai szocializmus. A huszadik században író Tönnies már nem igazán hisz a haladásban, de remény-

kedő optimizmusával szeretné, ha az ő megszakított dialektikája első két stádiumát egy szintézist képző harmadik követné. Ezért írja például az első világháború után: „Még a pusztulásban is lesz a széthulló gyümölcsökben található számtalan csírában majd néhány, amelyik új és termékeny talajra talál a pusztulásban és azon túl.” Nyíltabban beszél az *Új üzenet* című írásában: egy etikai-vallási megalapozottságú jövőkultúráról ír (itt is), melyben az emberi közösség majdnem elpusztított templomát szellemi-erkölcsi újjászületés alapján újjá kell építeni. Tönnies a „közösség” és „társadalom” egy „nem hivatalos” szintézissel lezárandó dialektikus hármasságának tervét tetteivel is alátámasztotta: Egyik alapítója és aktív résztvevője volt a „közösség” újjáélesztését célzó Etikai Kultúra Német Társaságának. Tönnies álomszerű célja a „közösség” és a „társadalom” legjobb értékeinek szintézissé való egybeötvozése volt. Csak sejtethjük, miért nem dolgozta ki a szintézist határozottabban és miért nem kötötte szervesen össze „közösséggel” és „társadalommal”: sem a huszadik század, sem Tönnies időskori borúlátása nem kedvezett ennek.

A szociológiában sokáig uralkodó haladásközpontú dialektikus gondolkodásra még további példákat lehetne felsorolni, törekvésünk azonban nem a teljesség, hanem jellegzetességek ismertetése. Ezen az alapon két szerzőre térünk röviden ki. Az egyikre azért, mert dialektikus mintáját nem mint ilyent mutatja be, a másokra meg azért, mert elméletének dialektikus stádiumai a kor bevett szokásaival ellentétben nem a társadalomnak, mint egésznek haladási állomásai, hanem „alulról”, az egyének útjának három lépőjét ábrázolják. – Az első Mannheim Károly, aki egy viszonylag kései művében 1935-ben gondolkozás és cselekvés három lehetséges formáját tárgyalja: Ezek a találás, a felfedezés és a tervezés. Ezt a sort lineáris, azaz nem-dialektikus fejlődési sornak is lehetne tekinteni, Mannheim azonban a jelent, saját korát konkurencia, harc, anarchia és

szétesés okozta kulturális és társadalmi válságnak tekinti, és ezzel egy dialektikus lépcsőzet második, antitétikus stádiumát jelzi. Ez ellen a kivezető utat – azaz a jövőbeli szintézist – a tervezés társadalmában látja:

„Tervezés egy társadalom átépítésének az aktusa egy az ember által szabályozott egyre tökéletesebb egységgé.” – A másik dialektikus szociológiai elmélet az individualista irányzatnak elkötelezett Gabriel Tarde nevéhez fűződik. Őt ugyan a huszadik század elején vele egy időben működött ellenlábasa, a szigorúan kollektivistista Durkheim a tudomány szélére szorította, Tarde azonban az utóbbi időben kezdi megérdemelt tudományos elismerését elnyerni, például mint a szocializáció problematikájának első kidolgozója. Tarde elméletének dialektikus felépítése ugyanannyira világos, mint individualisztikus alapjai: Az egyének az első fokozatban egymás ismétlésével, utánzásával építik társas kapcsolataikat. Ezt követi a második, világosan antitétikus lépcső, amelyet Tarde-dal ellentmondásnak, ellentétnek nevezünk. Ezt a társas kapcsolatok szintjén alternatívák kidolgozásának és harcnak tekinthetjük. A harmadik fokozat, a szintézis elnevezése Tarde-nál alkalmazkodás, adaptáció, de itt születnek a felfedezések is, melyek Tarde szerint ismétlések és ellentmondások teljesen újszerű kombinációi.

Térjünk ezek után a *hármasság nem-dialektikus formáinak* tárgyalására, ami két egymástól nem mindig elválasztható változatot jelent. Az egyik a *statikus triász*, melynek három tagja nem képez valamely időbeli változást, a másik pedig a *processzuális triász*, mely lineáris mozgást, „előrehaladást” jelképez, azaz a dialektikus hármassággal ellentétben nincsen besüppedést jelző antagonisztikus második fázisa. Itt is csak a legfontosabb példákra szorítkozhatunk. – Elsőként az imént már említett Durkheimről szólunk. Őt híressé tevő mindkét főművében jelentős helyet foglal el egy-egy statikus hármasság. A *Társadalmi munka megosztása*

(De la division du travail social) című művében Durkheim szerint alapvető a modern munkamegosztás három rendelenes formája: Ezek az anómikus, a kényszerített munkamegosztás, továbbá az a fajta munkamegosztás, melyben a munkás csak elégtelenül van integrálva (ezt a fajtát a fogalomalkotás terén egyébként kiváló Durkheimnek nem sikerült elneveznie). Második főművének, a *Öngyilkosságnak* (Le suicide) pedig egyenesen a középpontjában áll egy statikus hármasság, nevezetesen az öngyilkosság három típusa. Már a fogalmak is jelzik Durkheim tudományelméleti alappozícióját. Szerinte még az annyira egyéni döntések, mint az önként választott halál is kollektívaktól, azoknak egyénekre gyakorolt mikénti befolyásától függ. Ez magyarázza, hogy az öngyilkosság három típusát különbözteti meg: Ezek az altruista, az egoista és az anómikus öngyilkosság. Megjegyezzük, hogy ez a statikusnak beállított triász ki nem mondottan processzuális triásznak is tekinthető, „altruista, egoista, anómikus” sorrendiséggel. – De Durkheim számára a hármasság dialektikus variánsában való gondolkozás sem volt idegen, hiszen még nem múlt el egészen sem a haladás sem a dialektika kora. Több művét olvasva és fő mondanivalóit egymásra vetítve ugyanis alapvető – mondhatnánk azt is: szociológián túli – mondanivalóját egy triadikus modellben foglalhatjuk össze: a rendezett tradicionális társadalmak kora után jelenleg sokoldalú válságban vagyunk, melyből tradicionális korok néhány fontos társadalomszervező elvének visszavétele és egy önmérséklő etikus szocializmus vezethet ki.

A huszadik században, főleg a két világháborút követő időben változik a szociológia képe és ezzel együtt a hármasságok felépítése. Ahogyan a haladás eszméjének kezd lejárni az ideje, úgy válik időszerűtlenné a dialektikus hármasságban való gondolkozás, de a lineáris, törésmentes haladás elméleti típusa is. Marad a statikus modell és a lefelé lejtés modellje. Ami az utóbbit illeti, a tár-

sadalomtudományok számos képviselőjében eluralkodik a kultúrkritikai borúlátás, amint azt Spengler *A Nyugat alkonya* című történelemfilozófiai munkájának akkori népszerűsége is jelzi: a kultúrák törvényszerűen a Spenglernél negatív értékelésű civilizáció fázisába hanyatlanak. Ebben a korban élt és alkotott az orosz demokrata politikusból Leninék által történő kiutasítása után az Egyesült Államokban világhírű szociológiai professzorrá vált Pitirim A. Szorokin. Szorokin kiterjedt tudományos munkásságában több példát is találunk statikus triászra, de a hármas struktúra alkalmasint legfontosabb példája a társadalom és kultúra fejlődését egyaránt ábrázoló triádikus modell. Ennek három lépcsője van, az ideacionális, az idealisztikus és a szenzuális fokozat. Ez a sorrend a szellemi-ideális értékek uralmától a közvetítő jellegű idealisztikus lépcsőn át a hanyatlásnak az anyagiság és testiség uralmát hozó fázisához vezet. Szorokin e globális modelljéhez vissza-visszatért, több fontos szektorát – (természet-)tudomány, bölcsélet, zene, irodalom – külön is kidolgozta. A szó szélesebb értelmében vett saját korát a szenzuális korban látta már-már elpusztulófélben, a második világháborútól kezdve pedig egyik főtémája volt a válság, meg a kiút keresése. Szorokint a szociológiai orthodoxia hívei támadták is gondolkodásának e ciklikus elemei miatt. Élete végén a kivezető utat az altruista erkölcsben látta, és ezt megkísérelte a szociológia és más tudományok dimenziójában végzett kutatásokkal is terjeszteni és erősíteni. Utóbbiak miatt talán szabad Szorokin alapállítását némiképpen Tönnies öregkori triádikus – mert végül is felfelé vezető – modelljével összehasonlítani, Szorokin azonban egy egyértelműen lefelé vezető és a harmadik lépcsővel lezáruló triászt lát maga előtt és az ő derűlátását nem egy tönniesi harmadik, pozitív lépcső szintézisvárása táplálja, hanem egy teljesen lezárult hármasság utáni altruista szellem adta merőben új reménység. – Szorokin azonban sok fontos elméletet prezentál addig, míg

időskori fenti gondolataiig eljut. Ezek során több fontos statikus hármas modellt is kidolgoz. Főművében, a *Social and Cultural Dynamics*ban például egy-egy kötet tárgyalja a művészetek, tudás és jog, valamint a társas kapcsolatok fejlődését. Egy másik műve a *Sociocultural Causality, Space and Time*. A társas kapcsolatok három lehetséges típusával – családi jellegű, szerződéses és kikényszerített kötelek – pedig ismételten foglalkozik. A *Society, Culture and Personality* című munkája címét és főleg az itt bevezetett fogalmi hármasságot pedig máig sem kellően tisztázott módon a Szorokin vezette Harvard szociológiai intézetébe bekerült fiatal Talcott Parsons vette tartós saját használatba. Meg kell végül említenünk Szorokin statikus triászainak egyfajta jellegzetességét: az ő hármas rendszereit nem valamely ismeretlen szellem, hanem a társadalmi valóság sugallta, és ez mindegyik említett hármas modelljére érvényes.

Végül ha röviden is, de szólnunk kell a huszadik század káoszát ábrázoló és egyúttal a jövőbe vezető utat kereső tudósok között a magyar Ligeti Pálról. Ligeti nemcsak jeles műépítész, hanem kultúrtörténész és társadalomfilozófus is volt. Az európai képzőművészetek hármas időrendi ciklusából – építészet, szobrászat, festészet – kiidulva az emberiség káoszából egy jobb, kulturális jövő felé vezető utat keresett.

Összefoglalás

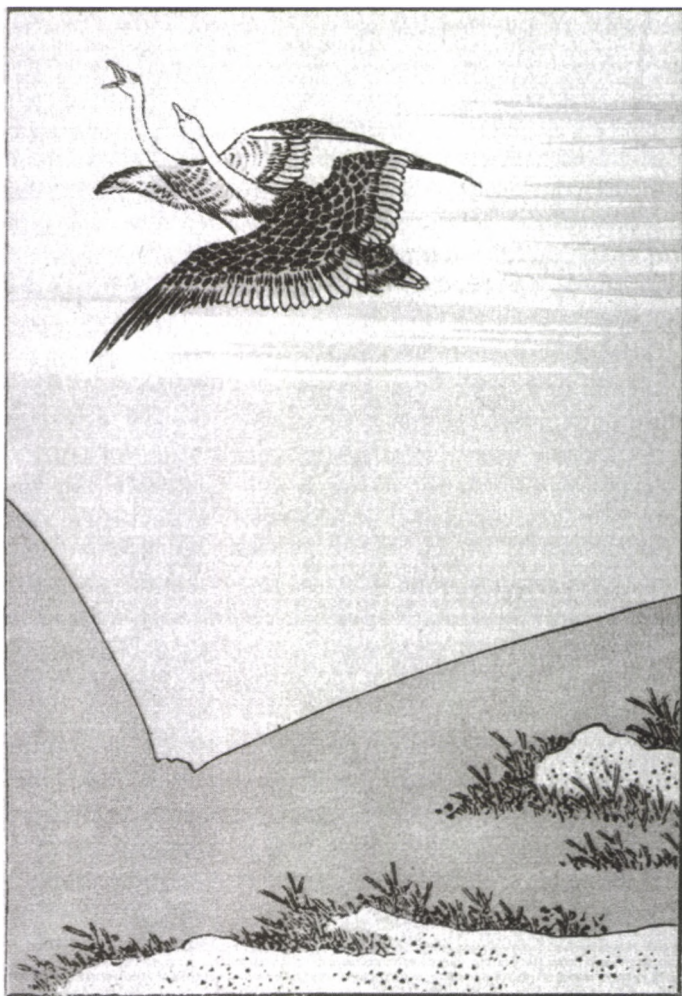
Foglaljuk össze eddigi mondanivalónkat a szociológia hármas rendszereiről, és kíséreljük meg azt a megelőző korok hármas modelljeivel összehasonlítani. A következőket állapíthatjuk meg: Ami a *formai felépítést* illeti, elsősorban az feltűnő, hogy a szociológiában a mitikus- spirituális világ *alapvető hármas rendszerei szerepelnek, illetőleg térnek vissza*. Sok

dialektikus és statikus triász fedezhető fel és van lefelé vezető hármasság. Csupán a törés nélkül felfelé vezető hármasság szerepel gyéren, e tekintetben a szociológiában a lineáris, evolúciós – azaz nem hármas tagolású – fejlődés-vonal a gyakoribb. Másodsorban le kell szögezni, hogy modernizáció, felvilágosodás és szekularizáció elterjedése ellenére a hármas struktúrák terén a *szociológia egyetlen újdonságot nem hoz*. Mindkét tekintetben megállapíthatjuk tehát, hogy formai tekintetben a szociológia örökös csupán. – Természetesen más a helyzet a hármas modellek *tartalmi* elemeit illetően. E téren egészen nyilvánvaló, hogy a szociológia sok újat hoz hármas rendszereiben, hiszen ezekben könnyen kitapintható a valóság, az evilági társadalmak elemzésére való törekvés, amint az még Comte „idealista,” elméletére is vonatkozik. Az a tény azonban, hogy a *szociológia a transzcendens világ örököse*, mégis megmutatkozott nem egy elméleténél, melyeknek lényeges vallásos (pl. Tönnies) vagy kvázivallásos (Marx) vonásai is vannak. – De még egy további mozzanat tűnik fel a szociológiai hármas alapminták jellegét vizsgálva: bár az újkori hármas rendszerek társadalmi, azaz racionálisan megragadható és empirikusan mérhető tényeket és mozgásformákat kívánunk vizsgálni, a kategóriák társadalmi relevanciáját illetően az olvasónak sokszor kételye van. Mi támasztja alá azt, hogy egy bizonyos, illetve három bizonyos szektornak illetve lépcsőnek ez meg ez az elnevezése, társadalmi milyensége? Ezt a kérdést nem csak Comte vagy Marx tana, hanem sok más munka kapcsán is feltehetjük. Tudomásul kell vennünk, hogy *vannak a szociológiában a társadalmi valóság alapján nem igazolható hármas rendszerek is, és ezek súlya a nagyobb*. – Az igazság kedvéért azonban meg kell jegyeznünk, hogy léteznek a szociológiában bár kisebb jelentőségű, de eléggé reális és indokolható tartalmú hármas rendszerek is, mint pl. a gazdálkodás beosztása három (primer, szekunder és terciér) szektorra, vagy a társadalmak alsó,

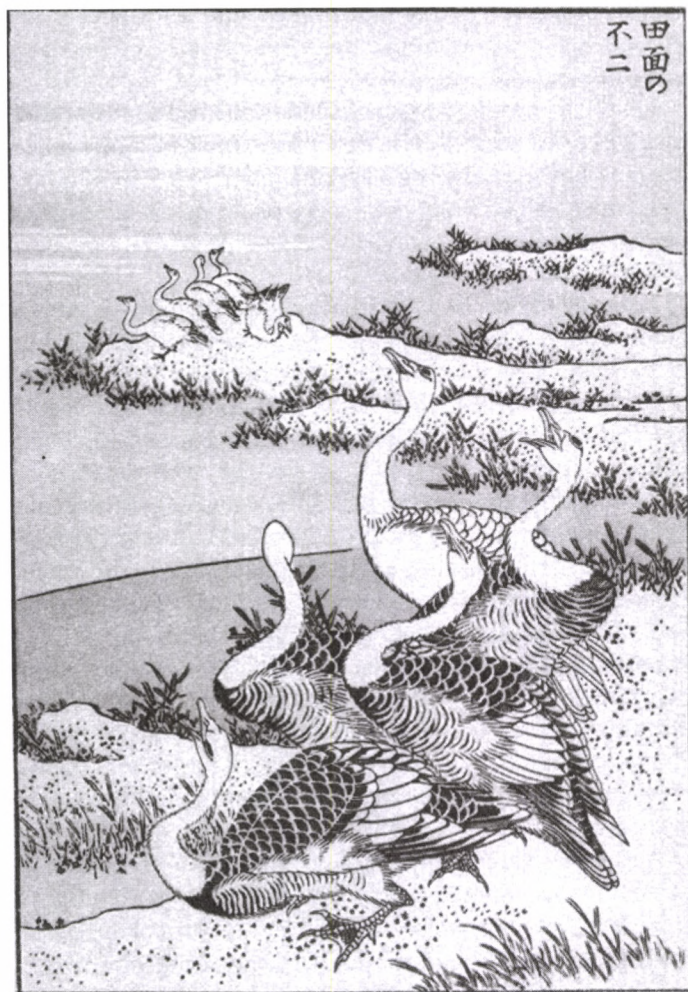
középső és felső rétegének megkülönböztetése. Ugyancsak azt is meg kell említenünk, hogy vannak olyan *nem szociológiai*, de világi és nem vallási vontkozású hármasságok is, melyek jelentéstartalmának kevesebb köze van a realitáshoz, mint sok szociológiai modellnek. Ilyen a mesék sokvariációjú hármassága (például három feltétel, illetve kívánság teljesítése), valamint a sok értelemben alkalmazható „három a magyar igazság” és ennek használata más kultúrákban (például a németben: „három a brémai jog”).

Jogosan feltehetjük azt a kérdést is, hogy maga a szociológia megvizsgálta vagy vizsgálja-e a hármasság nagy témáját és annak szerkezeti és tartalmi kérdéseit, és értéke-e a szociológiai és a szociológiát megelőző kor hármasság mintái közötti hasonlóságokat és különbségeket? Egyáltalán: mi a szociológiai vagy szociológián kívüli magyarázata annak, hogy *a hármasságokon alapuló rendszereknek ilyen kiváltságos helyük van*, miért van alig egy-két négyes rendszer, és ennél magasabb számhoz fűződő meg egyáltalán nincsen? Egy ilyen ideológiai önvizsgálatnak sajnos még a nyomaira sem bukkantam, bár érdekes felismeréseket várhatnánk tőle.

Kivételként egyetlen szerzőt említenék, az utóbbi egy-két évtizedben végre rangjához méltóan (újra) elismert Georg Simmelt, aki egy a társas csoportok számszerű meghatározottsága tárgyában írott tanulmányában a tagok létszáma és a társadalom működése közötti összefüggésekkel foglalkozik. Ezen írás sok érdekessége nem érinti a mi problémánkat, viszont abban a részében, amelyben a bizonyos számú tagból álló csoportok létszáma és a csoport működése közötti összefüggéseket tárgyalja, a túlnyomó részt *a hármasságú csoportok jellemzésének* szenteli. Foglalkozik ugyan egyetlen és két személy társadalmi jelentőségével, de számos példával jelzi, hogy *a társas élet hallatlan minőségű változáson megy át, ha két emberhez egy har-*

Hokusai: VADLUDAK A FUDZSIJAMA TÜKÖRKÉPE FÖLÖTT

Hokusai: VADLUDAK A FUDZSIJAMA TÜKÖRKÉPE FÖLÖTT

madik jön hozzá. Így például többé nem lehetséges a két embert összekötő intimitás: Míg két ember esetében nyilvánvaló, hogy ki árult el kifelé egy titkot, háromnál ez a személy hármuk bármelyike lehet. Így a házasság dualitása alaposan megváltozik egy harmadik hozzájöttével, legyen az egy gyerek (míg a későbbi gyerekek már alig hoznak kapcsolatbeli változást), vagy pedig egy házasságban egy „harmadik személy” (Simmel szerint azután már akár mennyi lehet a feleségek száma).

Igen érdekes az a három (!) társas alapminta is, amely Simmel szerint igen gyakori és tipikus akkor, ha két emberhez – vagy csoporthoz – egy harmadik járul. Az első alapminta az, amikor két félhez egy pártatlan fél vagy közvetítő jön hozzá esetleg döntőbíróként. Más célja és funkciója van a „*tertius gaudens*”-nek, az örvendező harmadiknak (a latin közmondás értelmében: *inter duos litigantes tertius gaudet*: két perlekedő között a harmadik örvendezik). Itt ugyanis a harmadik a két másikat saját céljaira használja fel. A legmesszebbre megy a harmadik hármasság új szereplője: Ő a „*divide et impera*” elv (oszd meg és uralkodj) alapján szándékosan konfliktust szít két fél között, hogy uralmi helyzethez jusson. – A Simmel által a hármasságnak tulajdonított fontosságra mi sem jellemzőbb, mint az, hogy míg Simmel a hármasság létszámú csoportokkal huszonöt oldalon keresztül foglalkozik, a nagyobb létszámúakat igen röviden elintézi.

Simmel témája tehát, a különféle társas csoportok és a résztvevők – főleg hármasság – létszáma közötti összefüggések vizsgálása, elemzése nem visz előre saját kérdésünk megoldásában. Simmel az egyének csoportjuk létszámától függő magatartásának jellegzetességeit vizsgálta, mi pedig a hármasság által a társadalmakat strukturáló potenciál néhány fontos példáját ábrázoltuk. Közös maga a hármasság szám és az a tény, hogy a „háromnak” itt is, ott is kiemelkedő szerep jut. A mi fő megválaszolatlan kérdé-

sünk – miért éppen triádikus formáknak jut kiváltságos strukturáló szerep a szociológiát megelőzően, majd azóta is? – Simmelt nem foglalkoztatta, sem hivatkozott tanulmányában, sem egyebütt, mert őt nem a különféle hármas szerkezetek érdekelték, hanem társulási formáknak a résztvevők számszerűségével összefüggő jellegzetességei. És bár Simmelnek zsenialitása időnként rendszertelenségben is megnyilvánult, a számokról írott tanulmánya a mi őt nem foglalkoztató saját kérdésünkben mégis egy fontos utalást ad úgy mellékesen. Láttuk ugyanis, hogy Simmel számos példával ábrázolja, milyen kiemelkedő három ember közbejötté társulás és társas lét létrehozásához. Nos, ez számunkra fontos útmutatás ahhoz, hogy a következő kérdést feltegyük: *Nem vonatkoztatható-e a hármas szám, a három résztvevő társulásokat létesítő jelentősége magára a társadalmi szerkezetek felépítésére is? Azaz: ha „tres faciunt collegium”, akkor ez talán arra is magyarázat lehet, hogy a különböző fajtájú „kollégiumok” belső struktúrája miért éppen hármas beosztású és miért nem épül egyéb számokra alapozott struktúrára?*

Nekünk azonban itt nem szabad Simmelnek ezt az ingyen kapott ötletét messzebbmenően kiaknázni; ez spekuláció, jobb esetben hipotézisképzés volna. Írásom végén a Hármas kiemelkedő gyakorisága mögötti rejtély megfejtésére szerintem csak egy – *racionalitáson és empirián túlmutató* – válasz kínálkozik, ami a szokványos racionalitás szerint tulajdonképpen nem is válasz. A hármas szám jegyében szervezett társadalmi struktúráknak sokoldalú és különleges jelentőségük van, amelyet *(egyelőre?) nem tudunk értelmezni; etéren nem volt varázstalanítás*. Emiatt jogosnak tartjuk írásunk címében a „varázs” kifejezés használatát, akárcsak abbeli kételyünket is, hogy a modernizálás folyamata vajon minden tekintetben meghozta-e kultúránk Max Weber szerint annyira jellemző *varázstalanítását?*

Még egy lépéssel tovább menve, a szociológia még oly tá-
gan értelmezett határain is túltekintve: nem lehetséges-e,
hogy egy racionális és empirikus tudomány hármassztruktúráinak egy korábbi világ tudásától való átöröklése és en-
nek mikénti módja olyan kérdés, melyet még a legtel-
jesebb varázstalanítás sem derítene fel, mivel a modern
társadalomtudományok nem választhatók le teljesen a tra-
dicionális korok kultúrájáról?

BALLA BÁLINT

K: Szepes AMa

id: Ando Hiroshige

életműve

Gm **A BARLANG, A CSERESZNYEVIRÁG,
A SZENT HEGY ÉS A ZÖLD SZÉL**

Zápor veri a mezőt, a görbe fák lombja elkeveredik a venyige füstjével, a ködben groteszk árnyék halad a távoli dombon – pontosan nem tudható, férfié vagy asszonyé –, odafönn vadludak szállnak, a háttérben pedig mozdulatlan opál-tükör a tenger. Néhány jellemző és hangulattelítő ^{életéről} motívum a nagy japán festő, Ando Hiroshige képeiről. Említhettem volna a virágzó cseresznyefákat, a kiszáradó cserjék mögött felrémlő, havas Fudzsijámát vagy az ág hegyében hintázó cinegét, tán a tavon billegő csónakot, melyet csáklával lök tova imbolygó gazdája. Tulajdonképpen mindegy, mit emelek ki e tüneményes metszetek-ábrázolta világ fragmentumai közül. Mind egyenértékű a többivel. A szent hegy és a virág lepergő szirma. A kiszáradt sás, a remeték barlangja, a gésa sárga napernyője vagy a tengeren billegő vitorlás.

Nem a motívumoktól kapják ezek az összetéveszthetetlen képek az atmoszférájukat, hanem épp attól, ami bennük láthatatlan. A levegőjüktől. Attól a közegetől, ami itt egészen más, mint az európai mesterek művein. Mintha más bolygón járnánk. Idegen csillagon, ahol a körvonalak erősek, és a kontúrokat nem rezegteti álomivá a levegőben feloldott pára. És sem az emberalakokat nem követi, sem a fákat nem karéjossa esendőségük örökös emlékeztetője, az árnyék.

Ando Hiroshige, a neves japán fametsző-triász legifjabbika 1797-ben született Edóban, a későbbi Tokióban. Ahogy idősebb kortársai, Kitagawa Utamaro és Katsushika Hoku-

sai, ő is a japán grafika hatalmas tradíciójából merített. A művészet és a mesterség még nem szakadt ketté Japánban a 18–19. század fordulója táján. Ki-ki maga keveri a festéket, élesíti a metszőkést és készíti a dúcokat, melyekbe műveit bevési. Mert az említett három művész mindenekelőtt metszeteiről vált híressé, azokról a fába vagy linóba mélyített képekről, melyek őrzik a sok száz esztendő keleti hagyományt, ám futó árnyékként az európai művészet tán legnagyobb leleménye, a perspektívaábrázolás is megérintette őket.

Az egyéniség jelentősége elhanyagolható. Téma és módszer közkinccs. Mindenki onnan merít, ahonnan tud, ahonnan érdemes. A művet jól meg kell csinálni, ez a lényeg. És a legkülönösebb az ebben az antik tradícióval átittott szisztémában, hogy – miközben fütyül olyan, később agyonfavorizált „modern dolgokra”, mint az egyéni látásmód, a karakter, a műhely védjegye – a mesterek művei, így az Ando Hiroshige keze alól kikerülő remeklések is, az idő múlásával egyre karakterisztikusabbak, egyre összeteveszthetlenebbek lesznek. Ezen persze a korabeli japán művészek nem töprengenek. Ahogy a tradicionális művészek általában nem ezen töprengenek. Eszükbe sem jut, hogy ha túlzásba vinnék az eredetieskedést, vészesen elkezdené a munkájuk a többi eredetieskedőre hasonlítani. Ez számukra nem létező, modern gondolat. Ők dolgoznak, legjobb képességük szerint metszik a fát meg a linót, és szándékuk kizárólag a mű létrehozására, és nem az érdektelen – mivel fiktív – „utókor” megudvarlására irányul. A maguk műhely-leleményeivel értelemszerűen gazdagítják a művészetet, de büszkék rá, hogy egy véget nem érő folyamat részesei, melyből nem kívánnak kiszakadni. Egy pillanatig sem hiszik, hogy velük kezdődne és végződne a história.

A nagy triász legkorosabbikának, Utamarónak a korai metszetei a Yoshiwara bordélynegyed életébe enged-

nek bepillantani. Híres – hat részből álló – sorozata, a *Válogatott költemények a szerelemről*, részben elpusztult, csak négy lapja maradt fenn. Mondják, nőket ábrázoló, titkos erotikával fűtött műveit – saját leleményeképpen – ezüst- és gyöngyházporral színesítette. A selymek szállnak, a táncosnők libbennek, az ápoltság szépségek arca rezzenetlen, de nincs e képeknek az égvilágon semmiféle szociális vonatkozása, rejtett tartalma vagy egyéb hátsó gondolata. Főleges mást keresni rajtuk, mint amit a festő bemutat. Illusztrált, sőt írt is színházak számára kabuki-darabokat. Hangulatos életképei halászokat, piaci jeleneteket, különféle mesterembereket és muzikusokat ábrázolnak. Érzélgősség, szánalom, dicsfény nem férhet e képekhez, ahogy a japán fametszők munkáihoz általában nem. Utamaro későbbi munkái is – a szó európai értelmében – meglehetősen „érzelemszegények”.

Tüneményes sorozatain, melyek kagylókat, madarakat vagy épp rovarokat ábrázolnak, minden csupa ragyogás és rebbenés: hullámgyűrű, madártoll és iromba rovarszárny, de nincsen rajtuk semmi édelgés, félálomi áttűnés, semmi antropomorf gondolat. A tenger habja tengerhab, az ág ág, a röpködés helyváltoztatás, a virágszirom lepergése pedig nem a mulandóság jelképe, nem is a természet diadalé, hanem mindennapi látvány, amihez ha messzi muzika sejtelmé keveredik, az nincs a mester szándéka ellenére, bár különösebben nem is erőlteti az áthallást. Hasonlóképp őregkori sorozatához – ennek *Az ezüst világa* címet adta –, melynek remeklésein a hó csillogását, szivárványos árnyalatainak vibrálását mutatja meg számolatlan változatban.

Nem sokkal halála előtt, már országszerte becsült mesterként, Utamarónak meggyűlt a baja a hatalommal. Egy 19. századi herceget ábrázoló groteszk és tiszteletlennek ítélt „történelmi művéért” 1804-ben bebörtönözték. A megaláztatás összetörte. Többé nem alkotott, és hamarosan meg is halt...

Hokusai, aki talán a legismertebb a három japán nagy mester közül, és talán benne van a legtöbb – keresetlen – extravagancia, matuzsálemi kort ért meg. Tízezerszám ontotta műveit, melyeket a japánok nem becsültek túl sokra. A közelség, a közös élmény csalóka is lehet, és Hokusai tüneményes hídjai és szent vízesései, a hullámokon vagy a cserjéken túl felmeredő Fudzsiájája mindennapi élménye volt a kortársaknak, akik alighanem úgy tekintettek erre az elátkozott mesterre, ahogy mi mondjuk egy jámbor fotográfusra, aki tud ugyan valamit, ismeri a fényszögek titkát, ám azok a falak és utcák, hidak meg kapuk, melyeket megörökít, életünk napi helyszínei, ezért inkább szokványosak, semmint izgalmasak. Pedig tüneményes táltus volt ez a humorral is tetézve megáldott festő. Egész élete lázas alkotás és folyamatos tanulás. Ő is, ahogy a többi nagy japán művész, magát élete végéig tanoncnak, inasnak tekintti, aki halad ugyan a látásban meg az ábrázolásban, ám a tökélytől messze van. Azt elérnie sosem lehet, esetleg csak megközelítenie egy-egy szerencsés pillanatban.

„Hatéves koromtól festésre ösztönöz minden, amit látok – írja ősz fejjel. – Ötvenéves koromig számolatlan művet adtam közre, de mindez, továbbá amit hetvenéves koromig összevissza firkáltam, szóra sem érdemes. Csak hetvenhárom éves fejjel kezdtem megérteni valamicskét a természet, a növények, fák, négylábúak, madarak, halak és rovarok lényegéből. Mire nyolcvan leszek, még messzebbre jutok, és kilencvenéves koromban behatolok a dolgok titkaiba. Százévesen bizonyára elérkezem majd a legmagasabb mesterségbeli tudáshoz, és mire száztíz leszek, minden, amit alkotok, minden pont és vonal élővé válik majd. Aki addig él, ameddig én, megláthatja, hogy betartom az ígéretemet. Írtam ezt én, a hajdani Hokusai, hetvenöt éves fejjel is a rajzok vén bolondja.” Tiszteletre méltó életprogram, és egy pillanatig se higgyük, hogy a mester ugratásnak szánta volna. Művein sokat bolondo-

zott, ám a tanulásban nem ismert tréfát. Nyolcvankilenc esztendősen hunyt el, akkor, amikor – saját szavaival szólva – épp „behatolni készült a dolgok titkaiba.” (Utamaro ötvenhárom, Hiroshige ötvenkét esztendőt élt.)

Hokusait elmarasztalni persze kár volna azért, mintha félbe-szerbe hagyott volna bármit is. Lenyűgöző remeklése például, legismertebb műve, *A Fudzsijama 36 nézetből*, a szent hegyet különféle, sokszor egészen bizarr módon mutatja be. Részben az évszakok változása szerint, verőfényben, esőben vagy havazáskor, de az efféle önként kínkozó metódusoknál bizarrabbakat is alkalmaz. Itt a szálló vadlúdpár alatt, a víz tükrén lebeg a szent vulkán tükörképe. Amott a csónakban ülő horgászok mögött, a zizegő nádas távolában. Újabb remeklésen, mely a görnyedt terherhordót ábrázolja, a távolban ködlik a hegy. Aztán egy bambuszligeten túl. Megint másutt a felcsapó tengerhullám rejti, melyből madarak szállnak a magasba. Amott vilám cikázik a több mint háromezer méter magas vulkáni kúp előterében. Újabb képen az ember először nem is látja meg a hegyet. Keresni kell. Két elszánt mester épp hordót fabrikál: egyikük, hatalmas fakalapáccsal a kezében áll a hordó peremén, és szétterpesztett lábai között, a távolban hirtelen megpillantjuk a Fudzsit. A mindenütt jelenvaló szakrális helyek közül is a legszentebbiket. Folytathatnánk. Egyik metszeten a táncoló, szent darvak csoportja mögött dereng a hóborította kúp. Itt napernyők rejtik, amott szirten álló szarvas. Megint másutt a zápor kelmeszerű függőnye vagy a rizsföldön tüsténkedő parasztok csoportja.

A szem gondolkodik ezeken a remek képeken, nem a lélek. Maga a látás. A tükröt tartó gésa meg a halászleány ugyanúgy a szem élménye, mint a tengeri kagyló, a pinty vagy a cserebogár: pasztellszínek és fények szóttese. Ritmus és tánc.

Egy esszéjében Eliot azt fejtegeti: mennyire közömbös számára, hogy a régi mesterek hogyan gondolkodtak. Kizá-

rólág az érdeklí, mit és hogyan láttak. Bármit jelenítenek is meg, annak legyen illata, miként egy rózsának. „A többi kavargás az örök csend középpontja körül...” Mert a látás több, mint a gondolatok szeszélyes örvénylése. A látvány, a „felület” sokkal mélyebb, mint az imaginárius mélység, ami sötét és formátlan. Valójában csak lehetőség, aminek formát a fény ad...

Meg kell jegyezzük, mert jól szemlélteti a japán művészet folyamatosságát, ám az egyéni lelemények szerepét is, hogy a színezett fametszet a nagy triász korában újnák számít még. Nagyjából fél évszázaddal a működésük előtt kísérletezték ki derék művészek, és fejlesztette azt tökélyre fametszőink atyamestere – a kifejezést itt átvitt értelemben használjuk, hisz személyes kapcsolatuk nem volt –, a nagy rajzoló és festő, a fiatalon, negyvenöt esztendő korában elhunyt Suzuki Harunobu, aki elsőként alkotott – egymás után alkalmazott dúcokkal – több színnel, illetve több tónussal díszített műveket. Korábban csak fekete-fehér metszeteke készítettek a mesterek. Az első még durván akkor, amikor őseink megérkeztek a Kárpát-medencébe.

Az európai piktúra levegője egészen más, mint a kínai művészetből kisarjadt japáné. Amaz a lélek, ez a szellem imaginárius világának ragyogásában áll. A lélek alkalmi és szeszélyes, a szellem egyetemes. Egyik a pillanattal, másik az eternitással viselő. A lélek az egyéniségben, a szellem a személyiségben ölt testet.

A mi festészetünk levegője – és ebben a középkori és a modern művészet alig különbözik egymástól – emlékekkel telített. Szavakkal és álmokkal. Vágyakkal és gyötrelmekkel. Mesékkal, legendákkal és sugalmazásokkal. Keserűség homályával vagy épp ábrándok sűrű szirupjával. Utalásokkal vagy jelképekkel. Semmi sem egészen az, aminek első pillanatban hisszük. Kicsit mindig más, kicsit skizofrén módon meghasadt. Tudni kell „olvasni” a képek vonatkozási rendszerében. Mögéje képzelni az irodalmat.

A japánok vallása, nem is vallása – hiszen a sintoizmus inkább szemléletmód, mint európai értelemben vett vallás –, inkább tehát látás- és gondolkodásmódja, egészen más, mint a miénk. Nem antropomorf. Szent helyei – öreg fák, virágzó bokrok, kapuk, hidak, kövek és tavak, illetve ezek együttese – szellemmel telítődnek. Ismer kultikus tárgyakat, a tükröt, a kardot, meg ilyen-olyan ékköveket például, de „istenképe” nincs. Az embernél hatalmasabb erőknak, a kamiknak, köztük a napistennőnek, a hold vagy épp a mennydörgés urának semmiféle nyugati értelemben vett attribútuma nincsen. Legendák sora, szentkultusz vagy más hasonló képzetek sem burjánzanak körülöttük. Mégis mindent áthatnak a maguk mozdulatlan és roppant delejével, melyhez földi halandó szeszélye föl nem érhet, ám percről percre részesedik a mirákulumban. Hiszen az élet maga a csodák csodája. A fű, a fa, a fény és a homály, az eget tükröző patak, a futkosó hangya, a kéz tíz ujjá és a megcsillanó szempár. És tegyük hozzá, mert a festészet szemponjából nem elhanyagolható: a japánok hitében – néhány iskola egyenesen erre épül – erős gyökei vannak a színek szimbolikájának.

Ando Hiroshige, akit tán idősebb kortársainál is szorosabb szálak fűztek a tájábrázoláshoz, kezdetben tűzoltóként kereste a kenyerét. Fiatalon ő is aggályok nélkül merített a japán fametszés nagy közös kincsesbányájából, prostituáltakat, harcosokat és színészeket ábrázolnak legkorábbi metszetei, és csak 1820 körül fordult érdeklődése a tájfestés felé. Ő is sok ezer képet alkotott, társaihoz hasonlóan.

Legismertebb sorozatai egyike *A keleti tengeri út* (a „Tokaido”) 53 *postaállomása* címet viseli. A mű lírája nem a képzeletből ered. A változatos helyszínek ábrázolása topográfiai pontosságú. Ugyanakkor tán egyik elődjénél és kortársánál sem ilyen hangsúlyos a pillanat és az örökkévalóság szembeállítása. Mindez persze ember-léptékű gondolat, hiszen

a határt e két princípium között megvonni nem könnyű. Messziről, ha úgy tetszik, az örökkévalóság is mulandósággal, és a pillanatba ékelődő növényi-állati-emberi élet is eternitással átítatott. De ez már a bölcselet, nem a látás világa.

A japánok „vallásában” vagy látásmódjában kulcsfontosságú a teremtett világ fragmentumainak egy-eredetűsége. A sintoista templomban az individuum és az egyetemesség forr össze. Minden, ami van. A föld meg az égitestek, az istenek, az emberek. A halottak is, akik nemcsak voltak, de most is jelenvalók.

A postaállomásokat bemutató képek egyikén (*Kanbara*) behavazott tájat láthatunk. A kép az ezüst színárnyalataiban fénylik, csak az előtérben mozgó, illetve a mély hóban vánszorgó három alak ruhája tarka: sárga, kék és veres. A táj roppant, acélfényű csendjében minden motívum, ami személytelen, a messzi hegyek, az égbolt, de még a behavazott fák is, az időn-túliséggel viselősek. A három bábszerű emberalak viszont oly esendő és törékeny, mint a hullni készülő falevél. Egy másik, hasonlóképp puritán lapon (*Shono*) záporban, zúgó szélben haladó négy embert láthatunk. Ernyőjüket, ruhájukat úgy cibálja a vihar, hogy valósággal nekidőlnek a szembeszélnek. A remek kép – mely a mesternek alighenem legismertebb műve – szinte filmszerűen jeleníti meg a mozgást. A mohazöld tónussal jelzett talajon és a szürkés háztetőkön, melyek a távolban ködlenek, minden vibrál, görnyed, száll, imbolyog a csípős szélben.

A sorozat egyik szép lapján (*Nihonbashi*) halványveres, tán inkább rózsaszín tónusú fahidat láthatunk, melyen groteszk alakok jönnek-mennek. A híd olyan masszívnek hat, mintha ezer évek óta állna, az alakok viszont papírkivágatra emlékeztetnek. Kicsit szögletes, marionett-szerű mozgásuk esetleges. Jönnek és mennek, szót váltanak és terhük alatt görnyednek, ernyőjükkel pipiskednek,

vagy épp összeszólalkoznak. Élik a pillanatot, miközben a híd szinte gúnyos türelemmel figyel hangyanyüzsgésüket. Hasonlóképp a *Hakone* címet viselő metszethez, melynek helyszíne egy éjszakai hegyoldal, ahol két fáklyás figura és néhány vándor halad a félhomályban. Mögöttük tintakék égbolt, meredek hegyoldal és két görbe faóriás. A földön az éjszaka kékjével átítatott kerek kövek, melyek egyike ezüstfehéren csillámlik, mintha a képen láthatatlan hold csillanna meg a felületén. Az emberalakok egyszerre űzöttek és elszántan törtetnek céljuk felé...

Hiroshige későbbi tájképei az idő haladtával egyre színesebbek és színesebbek lesznek. A mester térlátásában pedig úgy válik meghatározóvá az európai perspektíva, hogy egy pillanatra sem fordul el a japán fametszetek hagyományos gravitációs terétől. A kettőt – talán utolsóként e nagy múltú művészetben – sikerült összeötvöznie és egyensúlyban tartania. Némelyik remeklése már a szó európai értelmében vett grafika, színezett rajz. Árnyékokkal, bolyongó felhőkkel és zöld széllel, aminek alig-alig volt nyoma a tradicionális japán fametszeteken.

Talán ezért is mondta példaképének Ando Hiroshigét Van Gogh és Gauguin. Megéreztek valami nagyszerűt e műben, mely mégsem volt számukra olyan távoli és idegen, mint a jóval korábbi japán metszetek. Híd volt két világ, két térszemlélet, a lélek és a szellem gravitációs tere között. A két posztimpresszionista mester kedvenc jelszava volt a „japánkodás”. Aligha sejtették, hogy a messzi keleten épp ellenkező folyamat zajlik. És ha tovább él is, mint ahogy mind a mai napig tovább él a fametszés hagyománya, a születő művek már sosem lesznek olyanok, mint valaha voltak. Szakrális terükhöz a profán tér fragmentumai, és az őspillanattig egy-eredetű motívumaik közé a kései civilizáció limlomjai keverednek.

Cv

1% METAFIZIKA

Szabados György rovata

Általában azt gondolják, hogy úgy lehet tökéletes embert nevelni, ha a gyereket tulajdonképpen hozzáidomítjuk az érett felnőttől alkotott ideálunkhoz. A fenti fejezetekben azt sejtettem, hogy fordított módszerhez kell folyamodnunk. Az érettség és a kultúra nem a felnőtt és nem is a tudós alkotása, mindkettő a gyerekekkel és a vademberrel született. Neveljünk tökéletes gyerekeket, s közben amennyire csak lehet, feledkezzünk meg arról, hogy egyszer felnőttek lesznek; gyerekként neveljük a gyerekeket, s ne egy példás felnőtt eszményképe vezéreljen bennünket, hanem a gyermekség *standardja*. Sosem az a legjobb felnőtt, aki a legkevésbé volt gyermek, hanem épp megfordítva: az, aki harmincéves kora táján rájön, hogy a gyermekkor pompás kincseiből mennyi mindent hordoz a szívében.

A középszerű polgár többnyire kissé gyermetegnek tartja a kimagasló egyéniségeket. A kereskedő – ez a szerintem alsóbb rendű ember – mindig kissé infantilisan tartja a költőt meg a tudóst, a tábornokot és a politikust; úgy véli, hogy azok fölösleges dolgokkal foglalkoznak, s hogy a munkájukban mindig van valami játékszerű. Nem alaptalan a filiszteusnak ez a zseniképe; csak hát épp ebből a fölösleges dolgokra pazarolt erőfeszítésből született a világon minden, amit nagyra tartunk, beleértve még azokat a találmányokat is, amelyek, ha sikerre jutnak, a középszerű kereskedőknek is a hasznára válnak. Vannak emberek, akiknek lappangó nyugtalanság fészkel a szeme sarkában, amiből

arra következtethetünk, hogy valamiféle parányi, rejtőzködő gyerek bújik meg benne, aki mindig kész, hogy egy zseniális ugrással az élet fölé kerekedjék, hogy önfeledt, örült vágtaiba fogjon, amelyből a tudomány, a művészet és a hatalom legnagyobb zsákmányai származnak. Én csak az ilyen embereket becsülöm, a többi csak statisztika.

Fentebb már szembeszálltam azzal az irányzattal, amelyik azt tartja, hogy a kultúrafejlődésben minden új szakasz elnyomja az előzőt, és hogy valamennyinek előfeltétele a vadság megszűnése. Ugyanígy létezik az az elképzelés, amely szerint az organizmus fejlődésében – egészen a végpontig – minden szakasz magával hozza az előző eltörlését; következésképpen az érett kor velejárója, hogy eltűnik a gyermek a felnőttből. Micsoda tévedés! Hegel nagyon helyesen látta, hogy mindenben, ami él – legyen az eszme vagy test –, tagadás a fejlődés; de a tagadás megőrzés is. A 20. század annyiban lép túl a 19. századon, amennyiben tagadja a sajátosságait; de ez a tagadás azt jelenti, hogy a múlt század ott van a mi századunkban, úgy, ahogy az emésztésre váró táplálék a gyomorban.

Így hát az érettség a gyerekkornak nem megszüntetését jelenti, hanem a beépítését. Aki jó szemű pszichológus, már bizonyára észrevette, hogy felnőtt egyéniségében létezik egy józan eszből, előrelátásból, számításból, akaraterőből álló szilárd páncélzat, amely alatt fáradhatatlanul, fogolyként mocorog egy vakmerő gyermek. Ez a rakoncátlan belső én felelős azért, ha az ember elneveti magát gyászolók között, vagy valami szemtelenséget vet oda egy komor bírónak, vagy egyre csak napozik, amikor már szólítaná a kötelesség. Különböző mértékben, de mindannyian a csörgőkígyóhoz hasonlítunk, ehhez a kettős lényhez, amelynek a külső páncélzata egy mindig mozgékony és élénk belső magot rejt. S az az igazság, hogy a csörgőkígyóhoz hasonlóan nekünk is abban a hangban lakozik a legjobb énünk, amelyet a belül lévő gyermek ad, amikor a szabadság remé-

nyében felszökken és nekivágódik börtöne könyörtelen falának. A vidám trillázás, amit a csörgőkígyó kifelé hallat, belülről, a rugalmas szarulemezek fájdalmas panaszából származik. Így hát a költő dala, a tudós szava, a politikus becsvágya, a harcos mozdulata mindig egy raboskodó, javíthatatlan gyermek kései, felnőttkori megnyilatkozása.

Egy elavult pszichológia hatására igyekszünk szemet hunyni az előtt a nyilvánvaló tény előtt, hogy a pszichológiai valóságban nem hal meg a múlt, hanem tovább él, és a jelenünk részét képezi. Mégpedig személyes múltunknak nemcsak azok a szilánkjai élnek tovább, amelyekre emlékezünk, hanem az teljes egészében befolyik a mai lényünkbe, úgy, ahogy egy dallam zárlatára hat és azt sajátos jelentéssel árnyalja a mű kezdete.

Freud, a zseniális pszichiáter sok elmebajnak és a hisztéria nem egy esetének is abban találja meg az okát, hogy a felnőttben váratlanul feltörnek a gyerekkori sérelmek. Lehet, hogy első éveiben valamilyen erőszakos jelenetet látott a gyermek, vagy a szülők nyersen megtagadták tőle valamilyen erősen feltörő vágy kielégítését; az ilyen esetben átélt érzelmi sokk lelki cisztaként, tumorként kíséri és torzítja a kibontakozó lelket, míg egy nap aztán lelki dinamitként felrobban. Hányszor mesesik, hogy amikor belenézünk egy felnőtt szemébe, átsuhan a mélyén a hajdani gyermek, mely máig sajtó sebbel, szárnyaszegetten von-szolja magát.

José Ortega y Gasset:
A Don Quijote az iskolában

Jg

K: Készlóffy Máté

Diamond Jared: Babonák, járványok, technika
A társadalmak létumai című könyvének Ap.
KÖRKÉP 165
PÁPUA INTERCITY ismertetése 2001

Felmelegedésről, fene fátumokról folyik újra a vita, világszinten. Az emberiség úgysem hagyja abba soha a vitatkozást. Ősmagyarul: a saccolást. Szerencsére az igazi szembenézés is folyik. Mint kézbe csúsztatott diákkori puska, csak célba érnek ezek az eredmények is. Mert hogy a nosztradamuszkodás célba ér, becsapódik a leganakronisztikusabbnak tűnő pillanatokban is még mint az antibiotikum mellé a bevált babonák, fortélyok, arra mérget lehet venni, ha nem maga lesz a mérge. De lehet a tudományos eredmények összehatása is mérgező – ezt menetközben elszánt részrehajlás kérdése eldönteni. Tény, hogy a poszt-poszt-modern korban örömmel regisztrálható a poszt-kopernikusi eredmények bekocogása is.

Néhai drága barátom és veszekedőtársam, P. Z. hogyha modern népdalt akart, mindig azt dúdolta, hogy „Nem ereszt a Mont Everest, hajnal akar lenni...”. Jared Diamond félezer oldalas könyve azzal indul, hogy segít megvizsgálni: mi történt időszámításunk előtt 11 000 előtt, s az egész dolog természettudományos megközelítésének jövőképeivel zárul. Ebben az egyben ő is „jósol”. Ám ennyi ténynek és levezetésnek mint „műszernek” a birtokában már az is több a saccolásnál.

A legfáradtságosabb az lenne, ha vitába bonyolódna minden előző kor értelmezéseivel, elkezdené kikezdeni őket. Persze igazán vastag kompilációkat mindig is így lehetett létrehozni. Nem, ő azzal cáfol, érvénytelenít és állít újat, hogy a magáét mondja.

Mondja a magáét, mely szikrázóan minden, főleg filozófia. Az ember információhalmozó lény – csahol a kedves és érvényes közhely –, csakhogy mára már a faj számára is hozzáférhetetlen, amit felgyűjtött maga köré. Bizony, ezért akkor hallgatok meg érdeklődéssel komolyan új vélekedést, ha nem alszom bele. Ez ilyen könyv, annak nevében, hogy mit is ereszt végül a Mont Everest.

Szó esik a történelem „természetes kísérleteiről”, az emberhalmozok egymástól oly nagyon különböző és mégis azonos társadalommá szerveződésének problémáiról, a földművelésről, a korok szegényeiről és gazdagjairól, az állatok házasítása mellékkövetkezményének tűnő iszonyatos járványokról, végső soron egyetlen nagy tétel körüljárásáról olyan érdeklődést ébren tartó felütések

szálán, hogy „Az almák vagy az indiánok”, „Hogyan lett Kína kínai”, „Miért nem Atahualpa inka császár ejtette foglyul I. Károly spanyol királyt”, és „Zebrák, boldogtalan házasságok és az Anna Karenina-elv” ... Az egész „hangulati” összetartója pedig Yali, a pápua politikus, a barát és vitapartner, aki mint zöld függöny mögül lép ki (jelképesen persze) a dzsungelből, hogy a magas labdát (-kat), a kérdéseket a válaszadás (egyik pillanatnyi) bajnokának feltegye. Azért hangsúlyozom ezeket az aránytalanul súlytalan körülményeket a súlyos (meg)mondanivaló mellett, mert azt sem tudhatom: Jared Diamond professzor nem ugyancsak „pápua”. Most itt nem az a tét számukra (végre), hogy kinek ősei meddig ették meg jóízűen a nagypapájukat, hanem hogy mennyire messzire tudott eljönni, eljutni, eltávolodni attól a szemlélettől, mely szerint meg lehet enni a többi kaja mellett akár egymást is. Az, amiért bármit, mindent meg kell tudni, végig kell gondolni s ennek tudatában „emberkedni” mától, holnaptól, holnaputántól, az a párhuzamos kinti-benti idő, ami elég a felelősségteljes döntéshez. Ezt érzi olvasója Diamond minden mondata mögött.

*

„Amikor a tasmánok 1642-ben először találkoztak európai utazókkal, kőszerszámaik fejlettsége nem érte el a felső paleolitikum Európájában több tízezer évvel korábban elért szintet.”

Annak a bizonyos Yalinak, a 20. századi pápua politikusnak jogos kérdése azon alapul, hogy csakis egyetlen álláspontról startolhatunk mai eszünkkel: hogy például „az új-guineaiak átlagosan legalább ugyanolyan intelligensek, mint az európaiak”. Yali felteszi tehát a kérdést (Diamondhoz intézi, aki könyve elejére helyezi a leckét): „Miért van az, hogy ti, fehérek olyan sok árut termeltek és hoztatok ide, míg nekünk, feketéknek olyan kevés saját árunk van?”

Nos, ha sikerül megmagyaráznunk, hogy miképp juthattak bizonyos emberek uralomra mások felett, nem úgy tűnik-e, mint ha ezzel az uralmunkat igazolnánk? Nem! „Egy következmény megértése – szögezi le Diamond – sokkal gyakrabban szolgálja azt a célt, hogy változtassunk rajta, mint azt, hogy megismételjük vagy fenntartsuk. Az úgynevezett nyugati kultúra legalapvetőbb elemei a világ más részén élő népek körében alakultak ki...”

Ez a könyv egyik nagy érdeme: hogy világosan akarja láttatni – „a világtörténelemmel foglalkozó egyéb fellelhető könyvek hasonlóképpen főleg az elmúlt ötezer év fejlett, írástudó eurázsiai társadalmaira összpontosítanak.” Diamond egészen más, ha nem is új „filozófia” jegyében szól, melyhez nem hit, hanem ismeret szükséges.

De mi is van az igazsággal, hogyha az arányok örökké (és végleges?) eltolódnak? Talán nincs is „együtt” mérhető idő, hogyha egyiknek és másiknak különböző idő-adag szükséges az eredményre jutni. Ha végül ugyanarra az eredményre jut, az időnek (talán) nincs is szerepe, külön „esztétikai” értéke. A mai világ éppen úgy viaskodik ezekkel, mint a hunok idején.

Megközelíthetőbb az ábra, ha egyazon közösséget mérjük, egyazon idő-darabon belül. Mindenki másra használja – egyik karatebajnok, másik „Micsurin”, harmadik órásmester (stb. stb. stb.) lehet ugyanannyi nyersanyagból. Vagy senkiházi.

*

Olvastam valahol, hogy már megint hazahurcoltak valamit a Marsról. Ezúttal a bennünket a legősibb csillagos eget kutató korok óta legjobban érdeklő dologban a pontos tudást mesékkel pótló kísérletek óta alakítgatott helyes, koherens Mars-kép, sőt „élet”-kép tekintetében történt áttörés. Ugyanis kiderült, hogy a mikrokozmoszában ugyanazoknak a (számunkra) titokzatos dolgoknak, párhuzamosan a kinti, a makrokozmoszmos történésekkel (népvándorlás, gyarmatosítás, genocídium) végbemegy valami, melyek hordereje ugyanaz. Ejnye Jenőke vagy Barabás, maga a kinti szereposztása mellett bent is Kalahári-átkeléseket és Bering-szoros átvágásokat hordoz, mondja, nem fáj ez magának? Most, hogy tesszik szólni, valami csikarást érzek, de igazán sajnós az foglalkoztat, hogy holnap máglyára kell lépnem...

Bizonyára meghibásodás, hogyha elbizonytalanodik a legfőbb isteni műszer, a teremtés koronája, hogy prioritások szempontjából mi a fontosabb. A kinti vagy a benti. Ám nyilván, hogyha kint elhamvad, bent se juthat már tisztább látóhatárokra és (vadász) mezőkre, ergo fontos konklúziókra. S kockázatok és mellékhatások tekintetében kérdezte volna meg személyes regiomontánuszát vagy házi kopernikusát...

Diamond kevés bemutatkozó-eligazítást szolgáló mondanivalójában benne van, hogy amerikai genetikus, aki előszeretettel kutatott Új-Guineában, miután a doktori címet közel fél évszázada elnyerte, a molekuláris élettan és fejlődéstan, a biogeográfia között oszlottak meg tanulmányai.

Hibásodás vagy szelekció – de egyszer meg kellett történnie valaminek. Nem is biztos, hogy lassan, fokozatosan, felhalmozásszerűen, hanem egyből. És ettől lettünk alkalmasak... Nem képesek. Az más. Egy enzim, egy gén a tagolt beszéd titkának másik végén. Az elején valahol. A tagolt beszéd lehetőségét biztosította. Szörnyű gond van az igékkel. Lehet arra az árnyalatra, amit az a bizonyos enzim az emberi fajért tett, nincs is igéje a tagolt beszéd bár tucat évezrede után se még az emberiségnek!

Valami „vasérc-kristály”-ban baktérium került ide a most halottian száraz Marsról. Jellegzetes kalandja ez is a létnek. Mert itt is csak akkor fog számítani, ha már értelmezni lehet. Addig hetente kerülhetett bárhová efféle magnetit-kristály a maga két mikronjával. Ami adott esetben elég nagy, óriási dolgokat képes megmagyarázni. Alkalmasint azt, hogy minden élő szervezetben ott van. Az előemberben s majd az utó-marslakóban íme. A kristály (a maga két mikronjával) kisebb az elefántnál és butább a legostobább embernél, mégis beszédesebb, okosabb. Kikiabálta, hogy a sejten belüli vasércnyom ő, egy lehellet, (Istené Ádámba), egy elv. Ott beszél, ahol önmagát már létrebeszéli.

Attól hogy mi beszélni tudunk, megváltozott a besorolása a galaktikának. Ha a végtelen fogalmát is belekeverjük, akkor nem egy másik galaxishoz képest, hanem egyáltalán: ahhoz a helyzethez, tényálláshoz képest, hogy nem létezne beszélő valami sehol. Mi vagyunk a seholban – ebből a szempontból legalábbis – a legfőbb és legfontosabb csoda. Másik végünk ebben a génhibás végzetben a karthauzi önként-hallgatása!

Az az ugrás ezt a folyamatot indította el. A bunkóság állapota után egy iszonyú, láthatatlan lánchidat a szabad akarat kísértése irányába. A túlsó partra. A bióból az etikába. Illúziók magfúziója, időben olyan régen, hogy Diamond 11 ezer éve egészen otthonossá lett tőle.

Tehát a száj-berendezés, plusz ezt használni is. Sokáig. Végig.

Ha már elkezdhető volt, így alakult, egy ponton ebbe torkollott, ide lyukadt ki a dolog.

És hogyha mesterségesen ezt a matricát megkaphatnák a patkányok, páviánok is?... Érdekes, de nincs válasz. Az idegrendszer kommunikációs kezessége visszahat az agyra. De nem mindené. Talán másé, mint az emberé nem tekinthető (még vagy soha) idegrendszernek. Nincs válasz. Kész csoda, hogy erről nem mese-szinten el lehet töprengeni az ember vonatkozásában. Vagy ennél tágabb is van?

És ez hibásodás vagy szelekció?

Valahol az olyanok, mint Mózes vagy Ekhnaton és Szókratész ott vannak örökre bennünk. Mint valami megtestesült kromoszómák.

Mondják, hogy 1711-et, a Rákóczi-féle mozgalom végét legfőképpen nem a hadiesemények, hanem a fellángoló járvány okozta. És mennyit kolportálnak számokat, miszerint Galiciának, Doberdónak, Verdunnek, Vardarnak kevesebben estek áldozatul, mint 1918-ban a spanyolnáthának.

„Jóval több amerikai őslakos halt meg ágyában, az eurázsiai baktériumoktól, mint az európaiak lőfegyvereitől és kardjaitól a csatamezőkön.”

Esik, de legalább 40 napig.

Esik, de 400 nap után először. Ettől már nem áll helyre a Szaharában a helyzet. Persze mégis vízözön jellege van itt-ott a világnak. Elúszik mondjuk negyed Kína és fél Európa. A híradókból látják egymást a földlakók, kárvallottak és segítőkészek. Noé bárkájának most már neve van. Nem Titanic, Santa Maria meg hasonló fellengősség, hanem „Kereskedelmi és Hitelbank”. Lehet, az égi monitorokon is ezt figyelik most, titokban, lehet, Piszke vagy crepto papírral fel-felítetták a Föld homlokáról, mint műtét közben a sebészekéről.

A teremtés koronája halad a végzete, vagy csak egy újabb kihagyhatatlan fázis felé? Vagy lehet, nem is mi vagyunk a teremtés koronája. Pillanatnyilag sem. Nosza – mondják magukban körül a legkülönbözőbb okokon-fokon megrekedt, megállapodott élőlények. Lehet ők már rég eltántoríthatatlanul végzik azt a sok reflexszerű mozgást a túlélésért, s elborzadva nézik, néznek bennünket, akik még előtte vagyunk. Valami megrázónak, kiábrándulásnak.

Mert lehet, hogy valóban minden csak koreográfia, az egész mindenségben az. A bibliánk is egy-egy előző emberiség jegyző-

könyvei. Nézik az evickelésünk, mint mi tegnap délután a képriportokat Drezdából és Dragasaniból, amikor egy-egy magakellőtő riporter combig érő gumicsizmákkal beáll a visszahúzódbó árba. A szélére. Mindig a szélén állva lehetett értelmezni. Túlélve. Magas lovon, mint az apokalipszis lovasai. Ha ők éltek túl, a pápuák is eljöttek volna Rómába, vagy Catalaunumig legalább. Ki tudja: el is jöttek. Tele olyan vas-kristálynyomokkal, amilyenek az életre jellemző nyomokat jelenthetnek most a Marsról, a Marsból származó meteoritban. Csak szerencsére mi még abból a premisszából indulunk ki (néha nem tudni, miért), hogy élünk.

Fukuyama szerint ezt itt elnevezhetjük végre „a történelem végének”. Ahogy a metró hangosbeszélője mondogatja: „Végállomás, kérjük kedves utasainkat, hagyják el a vonatot...” Ezért van annyi elhagyott vonat Polinéziában is.

Mennek, vándorolnak a Kalaháriban (mely még nem is sivatag, annyira naiv és meglepett, mint moha a hangyák alá simulva), mendegélnek a koiszánok, az idő nem számít, mennek a pigmeusok, mint valami felvonulás-próbán majd a nagy totalitárius korokban, vagy operagálák főpróbáin, ott lehetnek az összes sárgaveszedelem-társulatok, saskajárások, siserehadak. Mennek, és az út alatt, mely ha egyszerre van, ha külön méretik ki, bennük kristályosodik a „vas-oxid molekulák” majdan mérhető nyoma. Ahogy mára már legalább gyakorlott elképzelők lettünk az effélékhez: működésbe lép a ribonuklein-nyelv faktora ebben a kozmikus tárlatból csak finom penészben. Bennünk. Ős-éneinkben. Ami lehetővé teszi majd Komárom- és Karthágó-ellenes haditervek megbeszélését, kifundálását, egyeztetését, s mikor a szabad (csata)terekről az agyonfejlődött, elkényesedett Hannibálok üveglaborokba húzódnak: a Hiroshima-ellenesekét. „McArthur ante portas!”...

Az emberiség, e nagyocska színtársulat. Ő maga kellemes együttes, csak amiket előad alkalmilag, abban az összeállításban, csoportosulásban van valami iszonyatos, félelmetes. Bizánc eleste és Monte Cassino. Hallani, csak hallani róla – már az is megráz.

És mekkora emberiség a kritikus (aztán már „önkritikus”) tömeg? Nincs mérték ebben sem. Mint abban sem volt, amikor az agyagot korongra csapó Teremtő nem tudhatta elsőre, mennyi

Hokusai: A FUDZSIJAMA ÉJSZAKA, HOLDFÉNYBEN (részlet)

porból leszünk. Mindenesetre menetközben kinőttük. Folyton kinövünk valamit. Nem is jön már úgy visszhang a művészkedő, a vallási ötletekre. Talán Campanella, Morus Tamás és Goethe János Farkas se ennyi emberre gondolt, amikor „világméretekben” képzelkedett. Orbán Balázs nem ennyinek gyűjtött régi adatokat, híreket. Még Ford sem ennyinek akart autót eladni. Nem „egyszerre ennyinek”. Ez ma már maga a „londoni szín” vidéken is. A virágzó Németalföld se ez még, hanem valami embernek tetsző méret. Nem ez a „king size”, erről talán még a kedélyesen árvizelő költés-Missziszippi, Walt Whitman sincs meggyőződve, csak beszél rólunk, és továbbmenekül a halhatatlanságba.

Kisvárosban lehet élni igazán, ahol muskátlis az este vagy dohányvirágszagú, esetleg forró égövi, pálmafás, szúnyogos, denevéres. Véres, mert megesnek, megtörténnek azok az első elképesztő esemény-kombinációk, melyek majd polinéziák kikupálásához vezetnek.

Sötétedés a legbarátságosabb lakónegyedben. Az emberiség akkor a legjobb, ha nem látható, se nem koldul, se utcai harcokba nem keveredik az ablak alatt – csupán gondolunk rá, ki hogyan – gondolunk valamit róla, magasztosokat. Mivelhogy egyenként bizony elég kétes alakokból, festői, de komor hangulatú egzisztenciákból áll. És még a játszótér is elkomorul végül, elég lemennie a napnak, s gyermekek helyett árnyak gyűlnek oda, üveg vagy késfény villan, üveg vagy valaki csuklik, zokog, üres üveg vagy elvágódó test puffan a földön. Az ember környékén bármi előfordulhat. Lehet, hogy kivágódik az ablak, s Archimédész bácsi útnak indít egy „Heurékát!” – mely fényévek múlva érhet csak célba igazán, de már sínen van valami.

A „kinti” s a „benti” versenyfutása minél nagyobb távlatból, magasabb mennyből nézzük, annál alkalmasabb a nosztradamuszkodásnál érvényesebb, bingósabb telitalálatok, diagnózisok kimondására. Ez Jared Diamond igazi diagnózisa.

Mert mi a tudás? Elmélet, spekuláció. Ezzel állandó alkudozásban firtatják a jövőt a múlt Verne Gyulái.

Diamond, ez a csodálatos álmodozó mindent meg is tud aztán, hogy meggyőzte olvasóját. Ha nem győztek volna meg az ilyenek, talán nem is lett volna értelme utánajárni, utánaszámolni, egyáltalán utánagondolni az egésznek.

Vaskristályok gurulnak a porban. Sivatagi szél és partra csapó hullám hordozza őket. Aztán felszállnak a Pápua intercityre, és jönnek a könyvesboltokba.

(Jared Diamond: *Háborúk, járványok, technikák – A társadalmak fátumai*, Bp., 2001.)

LÁSZLÓFFY ALADÁR

G₁

RÉGIÓK, ESÉLYEK

X 809

„Globalizált” és felgyorsult korunk nem kedvez az elmélyültebb gondolkodásnak. A tömegtájékoztatás és tömegkultúra általánosságban a percmemberkéket részesíti előnyben, s Andy Warhol találó kifejezésével élve mindenki világhíres lehet pár percig. Ez a jelenség a harsány felületességnek kedvez az élet számos területén. Sajnálatos módon a politikai diskurzus is ennek egyik áldozataként tekinthető. Hol vagyunk már, például, a magyar reformkor nagyságainak vagy az amerikai Alapító Atyáknak intellektuális felkészültségétől és magas szellemi színvonalon folytatott vitáitól; napjainkban többnyire a félperces televíziós hirdetések formájában az átlagemberekbe sulykolt „üzenetek” vették át azok szerepét. A felületességgel együtt van jelen annak ellentéte is a politikai életben: a szakemberek végsőig szakosodott „tudása”, akik a szakterületük egy kis szegletének ismeretében próbálnak dönteni hosszú távú következményekkel járó stratégiai kérdésekben. Egyfelől tehát adottak a kérdéseket felszínesen megértő és ugyanilyen módon kommunikáló politikusok és köztisztviselők, másfelől pedig a részletekben elvesző „szakértők”. A kettejük által kimunkált politika ennek megfelelően „perspektivikus” és „átgondolt”.

A jelen kötet szerzője nem tartozik a fenti két típus egyikébe sem, hanem egy kiveszőfélben lévő „fajt” képvisel a magyar külpolitika területén. Igaz, ha Grúber Károly elődeit keressük, a kilencvenes évektől eltekintve majdnem ötven évet kell visszamenni a magyar történelemben ahhoz, hogy olyan diplomátákat és politikusokat találhassunk a magyar külügyminisztériumban, akik a tudományos élet egyik vagy másik területén is megállták (volna) a helyüket. A tudományos élet valamely területén való jártasság természetesen nem jelenti *per definitionem*, hogy valaki

✓

a diplomáciai élet rejtelmeiben kiismeri magát, s fordítva is igaz a tétel; ám a tudományos háttér olyan hozzáadott érték lehet, amellyel egy diplomata másoknál magasabb szinten képviselheti a hazáját és nagyobb elismerést vívhat ki a nemzetközi élet szereplői között.

Az Európai identitások: régió, nemzet, integráció Grúber Károly tíz, korábban már különböző szakfolyóiratokban közölt írásait tartalmazza. A tanulmányok a címben jelzett mindhárom területet érintik, de a súlypontot a régiókkal összefüggő kérdések jelentik. Az esszéket talán lehetett volna másképpen is csoportosítani; például a szorosabban vett magyar vonatkozású tanulmányok egy tömböt alkothattak volna; a jelen szerkezetben a skót nacionalizmusról és a régiók Európájáról szóló írások választják el őket egymástól.

Az „Összeegyeztethető-e a szabadság és a közösség eszménye? Etnonacionalizmus és demokrácia az ezredforduló Európájában” nyitja a sort. A nacionalizmustipológia hasznos eligazítást ad a témában kevésbé járatosoknak az elméleti háttér megértésében, s rendkívül találó a „nómenklatúranacionalizmus” elnevezés bevezetése az egyes posztkommunista országok 1990-es évekbeli politikai viszonyainak leírásában. A szerző ezen a kategórián belül megkülönbözteti a „nyílt” (romániai, jugoszláviai) és a korábbi évtizedre jellemző „burkolt” (magyarországi, lengyelországi) válfajokat. A nacionalizmus és a nemzeti öntudat kérdést tárgyalva Grúber Károly idézi Schöpflin Györgyöt, aki korábban már több helyen kifejtette, hogy a nemzeti öntudatot elsősorban más nemzetekkel szemben határozzák meg önmaguknak a népek. Az esszé egy másik kulcsfontosságú megállapítása szerint az anyaországi és a kisebbségi sorban élő magyarság érdekeit nem lehet(ne) szembeállítani egymással. Az erre irányuló kísérletek rövid távú, többnyire pártpolitikai célokat szolgálnak. A szerző kitér a reformkori magyar-ír párhuzamra is; sajnos nem viszi végig a témát, bármennyire is érdekes lenne a jelenlegi helyzetet megvizsgálni. Egy nyelvi hibát is szóvá kell tenni: kétszer is előfordul (a 15. és 16. oldalon) a „médiák” kifejezés, amelyet esetleg egy gondosabb szerkesztői munka is kiszűrhetne volna a szövegből.

A „Regionalizmus, nemzetállamok, európai integráció: kelet-közép- és nyugat-európai távlatok” érdekes összehasonlítást tesz a „poszt nacionalista” Nyugat-Európa és a „prenacionalista” Kö-

zép-Kelet-Európa között. Grúber Károly egyértelműen a régiók Európája megoldást támogatja az Európai Unión belül, s részletesen tárgyalja a regionalizmus aspektusait, így az általa „posztmodern politikai környezetként” említett jelenséget. Ezen elsősorban azt érti, hogy a politikai folyamatban korábban nem résztvevő szereplők is megjelentek (populista és zöld pártok/csoportok, különböző mozgalmak, így a feministák stb.). Ezt a jelenséget összekapcsolja az etnoregionális csoportok súlyának növekedésével; jelen esetben olyanokról van szó, akik egy régióban)államban többséget, míg egy másikban kisebbséget alkotnak. Rendkívül érdekes az „Európa Négy Motorja” nevű regionális együttműködési kezdeményezés, amely Baden-Württemberg, Lombardiát, Rhône-Alpes-ot és Katalóniát foglalja magába. Itt érdemes megjegyezni, hogy az Orbán-kormány jelentős távlatokkal kecsegtető együttműködési tervének egyik tagja ugyancsak Baden-Württemberg lett volna, és csak sajnálni lehet, hogy a magyar-osztrák-bajor-baden-württembergi „tengelyben” potenciálisan rejlő lehetőségek kiaknázása a jelek szerint nem szerepel a jelenlegi kormány elsődleges céljai között. Magyarország számos regionális együttműködésben vesz részt hivatalosan, de ez egyike lenne (lehetett volna) azoknak, amelyek nem csak papíron léteznek, és valódi előnyt is jelentene (jelentett volna) az országnak.

A „Pozitív, nemzeti alapú intézkedések a kisebbségek és a határon túli nemzetpolgárok identitásának megőrzésére Európában” az egyik legerősebben leíró jellegű esszé a válogatásban. Az eredeti megjelenési dátum – 2001. ősz – azonban választ ad arra, hogy mi indokolta az írás megjelentetését. A magyar kedvezmény- (státus-) törvénnyel kapcsolatban elhangzott számos megjegyzés és érv szakmailag megalapozatlan volt, és a választási kampányt szolgálta anélkül, hogy az európai (jog)gyakorlattal tisztában lett volna, vagy ha igen, arra hivatkozott volna. Mindezekelőtt a szlovák és a román vonatkozó törvények tarthatnak megkülönböztetett érdeklődésre számot (67–68. oldal), de érdekes összehasonlításokat lehet tenni a hasonló jellegű német törvényekkel is, elismerve, hogy a határon túli németek problematikája teljesen egyedi és nem lehet a rájuk vonatkozó szabályokat más népcsoportokra alkalmazni.

A „Homogenizáló államok, nemzeti kisebbségek és anyaországok: Erdély 1867–2001” egyik fő hivatkozási alapja Roger Brubaker

Nationalism Reframed, Nationshood and the National Question in the New Europe (Cambridge: Cambridge University Press, 1996) című immár klasszikussá vált tanulmánya. A kötet jó bevezetés a régió etnikai konfliktusainak megértéséhez. Három kulcsszereplőt különböztet meg: a nemzeti kisebbséget, az őt homogenizálni kívánó nemzetállamot, valamint a kisebbség anyaországát. A magyar–román viszonyban a fordulópontot mindkét érdekelt fél számára „Lex Apponyi” jelentette a 20. század elején; a magyar homogenizáló törekvésekkel szemben megerősödött a román nemzettudat. Románia modernizációja az erdélyi magyarság szempontjából még azzal a hátrányos jelenséggel is együtt járt, hogy a Bukarestnek a mintát a központosított, államnemzetben gondolkodó Franciaország jelentette. Grúber Károly ebben az esszében elemzi viszonylag részletesen a magyar kedvezmény- (státusz-) törvényt (2001/CXII. törvényt). Megállapítja, hogy sem nem extraterritoriális hatályú, sem nem diszkriminatív, hanem jóhiszeműsége alapján kétoldalú kisebbségvédelem, amely mindenekelőtt az oktatás és a kultúra terén ad jogos támogatást a határon túli magyaroknak. Amennyiben gazdasági előnyöket is ígér, azok más etnikumú állampolgárok számára is nyitottak kell, hogy legyenek: az Orbán–Nastase megállapodás pontosan erre szól. Igaz, hogy az esettanulmány a magyar–román viszonyról szól, de talán érdekes lett volna megemlíteni a magyar–szlovák vitát is ebben az összefüggésben, hiszen sok az átfedés.

A „Macbethtől Sean Conneryig avagy a skót nacionalizmus politikatörténeti vázlat” a kötet talán legalaposabban kutató tanulmánya, bár az elsődleges források hiánya itt is időnként szemet szúr. A szerző lényegében az 1320-as abroathi nyilatkozatig nyúl vissza, amely a skót nemzet katolikus vízióját jelentette (király, egyház, nemzet összefonódása), és az 1638-as „nemzeti szerződésen” és az 1707-es „egyesülési törvényen” át érkezik a modern korba. Álláspontja szerint a brit identitásválasztás a felvilágosodás korában költség–haszon számításokon alapult; a kérdés azonban az, amire Grúber Károly nem adja meg a választ, hogy a skótok esetében a helyzet miért változott meg, hiszen a Goschen-formula értelmében még mindig kedvezményezettek Nagy-Britannián belül. Illetve, a brit identitás válságba jutását összekapcsolja a jóléti állam megrendülésével, amelynek főbb összetevőit a gazdasági alap aláaknázásában, a második világháború utáni dekolonizációban, a sze-

kularizációban, az angolok többségének EU-ellenességében és a skótok többségének EU-pártiságában, valamint a skót kulturális felvirágzásban látja. Kérdéses ugyanakkor „közös protestáns vallásról” beszélni Anglia és Skócia esetében. Igaz, mindkettő szemben áll a katolikus egyházzal, de amíg az anglikán egyház hierarchikus jellegű (episzkopális), addig a skót egyház a választott elöljárók (presbiterek) rendszerét vette át. A Magna Charta 1217-re való datálása remélhetőleg elírás ... (108. oldal).

A „Régiók Euró pája? Az európai regionális politika történelmi fejlődése 1945–2001” ismét a leíróbb jellegű írások közé tehető. Érdekes módon az európai integráció történetének egyik legtöbbet emlegetett s valóban az egyik legfontosabb mozzanata, a Schuman-terv kapcsán a szerző erősen hangsúlyozza a gazdasági érveket, de kevesebb figyelmet fordít a politikai dimenzióra. Az írás egyik leginkább elgondolkodtató része az olaszországi úgynevezett Mezzogiorno európai uniós tapasztalatairól szól. A térség 1950-ben a közép- és észak-olaszországi területek ösztársadalmi terméke egy főre vetített nagyságának felével rendelkezett; az arány bő harminc év múlva, az 1980-as évek végén mindössze hét százalékponttal kúszott feljebb, 57 százalékra. Azaz, a Mezzogiorno példája akár a regionális politika kudarcát is jelenthetné. Grüber Károly nem teszi hozzá, de a mérleg másik serpenyője erősen a másik irányba billenti a mérleget: elég itt csak a spanyol vagy ír régiók sikereire gondolni.

A „Néhány megjegyzés Magyarország önkormányzati rendszeréről az Európai Unió keleti bővítése kapcsán” a közép-kelet-európai országok és a nyugat-európai országok közötti „strukturált dialógus”-ról szól. Az 1990-es évek legelején a maastrichti szerződés vitája („mélyítés”) lelassította a bővítési folyamatot, amely az 1993-as koppenhágai EU-csúcson elfogadott „kritériumrendszerrel” gyorsult ismét fel. A „felkészülési stratégiák” és az 1995-ös ún. Fehér Könyv jelentették a következő mérföldköveket, ám az igazi áttörést az AGENDA 2000 elfogadása jelentette, 1997. márciusban. Időközben beindultak a különböző felzárkóztatási programok is (PHARE CBC, INTERREG). Magyarország szempontjából az EU-ban kapható támogatások kapcsán az egyik fő kérdés a régiók kialakítása. Sokan hivatkoznak a svájci és az osztrák példákra, ám ezek az összehasonlítások sántítanak: Svájc nem tagja az EU-nak, míg az osztrák tartományok gazdaságilag sokkal erősebbek, mint a leendő magyarországiak.

A „Magyar részvételű határ menti együttműködések és euro régiók a nemzetközi szerződések tükrében” a magyar – és általában a közép-európai – EU-csatlakozás egyik neuralgikus pontját vizsgálja. Noha a Magyar Köztársaság alapszerződések sorát kötötte a szomszédos államokkal a politikai légkör javítására, a határ menti együttműködést szorgalmazók tábora egyre gyengül. Továbbá, Magyarország 1993 elejétől kezdődően több euro régióknak is a tagja lett, de a kezdeti lelkesedés után a gyakorlati cselekvés gyakran elmaradt. Illetve, ukrán és román viszonylatban az eredeti, egymással szomszédos határ menti megyékre kiterjedő eurorégiókat olyan mértékben bővítették, illetve vizezték fel, hogy reális együttműködésről nem lehet beszélni. Ugyanakkor főleg az ukrán és a szlovák partnerek sokszor politikailag érdeklődtek intenzíven az eurorégiók iránt: ezzel próbálták biztosítani, hogy az országuk szuverenitása és területi egysége megmarad.

A „Nemzeti érdek, integráció és jövőkép: Németország, Franciaország és Nagy-Britannia 2000–2010” ismét kitekintést ad a nyugat-európai térségre. Grúber Károly felhívja a figyelmet, hogy a nizzai szerződés a koalíciókötés fontosságát is előtérbe helyezte: például, Nagy-Britannia csatlakozni szeretne a Berlin–Párizs tengelyhez. (Itt jegyzendő meg, hogy a tanulmány megjelenése óta kísérletek történtek egy London–Madrid–Róma „ellentengely” kialakítására, amely a későbbiekben olyan érdekes kombinációkat vethet fel, amelyeknek a vizsgálata külön tanulmányt is megérne.) Eldöntöttnek látszik, nem lesz egy Európai Egyesült Államok; helyette a föderalizmus és a nemzetállamok együtt jelennek meg a politikai palettán. A címben szereplő három európai középpont között Németszország a lehető legszorosabb, Franciaország a szoros, de nemzeti ellenőrzés alatti, míg Nagy-Britannia a laza vagy szelektív integráció híve. Németország egy erősebb nemzeti érdekérvényesítés irányába mozdult el a szociáldemokrata–zöld koalíció kormányzása alatt (ld. a berlini Fischer-beszédet). Franciaország hagyományosan a nemzetállami központi hatalom oszthatatlansága és folytonossága mellett tör lándzsát, s ennek szellemében bírálta Pierre Moscovici és Lionel Jospin is Joschka Fischert. Sőt, franciás szellemességgel a hivatalos választ a Bundestagban közölte Jacques Chirac államfő: Franciaország elutasítja az európai szuperállamot. Franciaország számára a legnagyobb fejfájást

az okozza, hogy az utóbbi években egyrészt megnőtt Németország EU-n belüli, és az USA globális szerepe. A két stratégiai kihívással szemben érdekelt Franciaország a többpólusú világrend kialakításában olyan módon, hogy annak az egyik pólusa az az EU legyen, amelyben Franciaország játssza a vezető szerepet. Más szavakkal: a francia stratégia – Európában – Németország „puha feltartóztatása” (227. oldal). Nagy-Britannia számára az európai föderalizmus a túlcentralizált „szuperállammal” azonos; London a fő hangsúlyt a szabadkereskedelmi Európára helyezi (Nagy-Britannia nem véletlenül az EFTA-ba lépett be 1960-ban). Viszont Nagy-Britannia és Németország egyaránt érdekelt a gazdasági és politikai kompetenciák újraelosztásában, ahol francia túlsúlyt percipiálnak. London európai „szuperhatalmat” és nem „szuperállamot” óhajt látni a jövőben. A szerző leszögezi: Európa jövője a nemzetállam és az integráció újra meghatározásán alapul.

A kötet záró esszéje a „Kis tagállamok érdekérvényesítő képessége az EU-ban” címet viseli. A szerző sorra veszi az érdekérvényesítés tényezőit: a gazdasági erőforrásokat és versenyképességet; a geostratégiai fekvést, katonai potenciált; a kulturális elismertséget; a nemzetközileg ismert vezető személyiségeket; az innovációs képességet és a kiemelkedő kutatási és fejlesztési lehetőségeket; a sikeres érdekérvényesítési stratégiát a nemzetközi szervezetekben és a multilaterális fórumokon. Grüber Károly kitér a tanácsi szavazatok kérdésére is: szerinte történelmileg a nagy tagállamok negatív, a kis tagállamok pedig pozitív diszkriminációban részesülnek. Ez a helyzet azonban Nizzában megváltozott: a súlyozás a nagy tagállamok előnyére változott. Az érdekérvényesítés kapcsán magától adódik az olyan regionális „szövetségek” együttműködése, mint az Északi Tanácsé vagy a Benelux államoké. (Ezzel kapcsolatban elemezni lehetett volna a visegrádi államok esélyeit ebben az összefüggésben.) Végül képet kapunk a kis államok Európa-képéről. A Benelux államok alapvetően föderalista álláspontjával szemben a skandináv országok közül Finnország osztja a föderalista elképzeléseket, miközben Svédország és Dánia szkeptikusan viszonyul ehhez az elképzeléshez. Írország és Portugália a kormányköziség és a nemzetekfölöttiség egyensúlyára törekszik; kettejük közül az előbbi „angolszász” orientáltságú a kül- és védelmi politikában, míg az utóbbi nagyobb mértékben atlantista. Görögországnak nincs kidolgozott Európa-képe; az ország

számára központi kérdést jelent a nemzeti vétó, míg Ausztria közelebb áll a Benelux államok föderális elképzeléseihez.

(Grúber Károly: *Európai identitások: régió, nemzet, integráció. Budapest: Kisebbségéért – Pro Minoritate Alapítvány; Osiris – BIP, 2002.*)

MAGYARICS TAMÁS

JÖVENDŐLÉS A NIHILRŐL

„Mit jelent a nihilizmus? Azt, hogy a legfelső értékek elértéktelepednek. Hiányzik a cél, hiányzik a válasz arra a kérdésre, hogy 'miért'.”

A Kunszt György által a Wille zur Machtből idézett ezen megállapítás meghatározó fontosságú, mivelhogy Nyugat válságának az alapját érinti. Nietzsche azt mondja, hogy a világban csak azt találhatjuk meg, amit belé rejtettünk. Ha tehát a semmit rejtettük belé, akkor azt.

A „semmi” vonzóereje a fausti ember számára a teremtés ígéréteiben van, és a teremtés legelső mozzanata az értékteremtés. Az informatika azt állítja, hogy véges rendszerbe új információ csak a régi törlésével vihető be. Lehetséges-e az axiológiában, az értékek tanában az ilyesmi pusztán szellemi erőfeszítéssel? Nietzsche bonyolult és tragikus életművének ez az egyik kulcsproblémája. Akárcsak a mi világunké. Várkonyi Nándor írja:

„Amit Nietzsche átélt és élete művével jelképezett, a történelem ízről ízre megvalósította: a meztelen hatalom diadalait, a féktelen ösztönök tombolását, a népemésztő világháborúkat, számlálhatatlan milliók kínhalálát, országok romba dőlését, infernális erőszakot, hóhérok uralmát.” (Az ötödik ember, III. 333. o.)

Az az érték, aminek alapján mindezek történtek, láthatóan nem volt valóságos érték. „A Nagy Októberi Forradalom – metafizikai fordulat az emberiség életében” mondja például az egyik érték meghatározó, aki nem volt más, mint Lukács György. Bizarr dolog, de így van. A legfőbb baj, hogy ezenközben elveszni látszik a valóságos, vagyis meg is valósítható értéknek még a pusztasága is. Az ezredvégünkön, midőn Nietzsche prófécijája elannyira beteljesülni látszik, ezért fordul olyan figyelem a nagy kereső és bálványromboló felé.

Valaha, a 19. században még volt egy elgondolás olyan egységről, aminek a nyugati civilizáció a hordozója a nyitottsága, fejlődőképessége és abszorpciós képessége miatt. Még egy olyan India-rajongó számára is, mint Schopenhauer, nyilvánvaló volt, hogy az idegen kultúra csupán a miénket (az Egyetlent) gazdagító hozzájárulás. A Nyugat nagy összeomlása a 20. században ezért tűnhetett úgy, mint egyetemes világvége. Ma már ez másképp látszik. Az erőre kapó más kultúrkörök átveszik a technikai és szervezési eredményeket, de nem veszik át az értékek nihilizmusát – vagyis építeni próbálják saját magukat. Mialatt a nyugati civilizáció folyamatosan úgy rombolja tovább önmagát, hogy már az indiánok is lesajnálják miatta.

Tanultunk-e valamit a történelemből? Kunszt György erre a kérdésre keresi a választ a Nietzsche-értelmezések áttekintésével.

Sajátságos, hogy a nem receptív, hanem eredeti magyar filozófia akkor bukkan fel, a 19. század vége felé, midőn már elkezdődött Nyugat agóniája. Az egybeesés történelmileg tán véletlen. De a filozófiánkat mindenesetre korszerűvé teszi ma, a 21. század kezdetén is. Figyelemre méltó összetevője ennek a Nietzsche-értelmezésünk. Schmitt Jenő Henrik már 1898-ban könyvet írt róla, Fülep Lajos 1912-ben egy nagy tanulmányt, majd a harmincas években Brandenstein Béla egy terjedelmes könyvet, egy időben a nagy német Nietzsche-tanulmányokkal. Az „értékközpontú” gondolkodók, Hamvas Béla, Prohászka Lajos, Tábor Béla és mindenekelőtt Szabó Lajos nagy érdeklődéssel fordultak felé csakúgy, mint a 90-es éveknek a romok alól kibontakozó új gondolkodása. A magyar Nietzsche-irodalom pusztán mennyiségileg nézve is igen számottevő. A kilencvenes években például a nagyszámú kisebb tanulmány mellett több hosszabb mű is napvilágot látott: Tatár György: *Az öröklét gyűrtűje*, Heller Ágnes: *Nietzsche és a Parsival*, Kiss Endre: *Nietzsche monográfiája*, egy nagy szöveggyűjtemény az 1956 előtti Nietzsche-irodalomról (1996. Comitatus, szerk. Kószegi Lajos) – és most, 2002-ben Kunszt György kötete.

Az áttekintésben egy hatalmas, sok évtizedes időbeli hiány látható, és ennek nevet is adhatunk. Lukács György nevét. A kétségkívül világszerte legismertebb magyar filozófus valószínűleg megkerülhetetlen a legtöbb olyan kérdésben, ami a magyarországi filozófiára vonatkozik – még ha általában nem épp hízelgő értelemben megkerülhetetlen is. Ehhez képest sajátságos a művét

már hosszú ideje övező hallgatás, amelyben mintha éppen azok jeleskednének, akik olyan nagyra tartják. Tárgyunkat illetően egyenesen a „Lukács-felejtés” Nietzschejéről beszélhetünk. Kunszt György könyve azonban áttörést jelent ebben a vonatkozásban, és egyúttal egy tabu megdöntését. A „Lukács György a legnagyobb magyar filozófus, vele kezdődött a magyar filozófia” közhelyét igazán károsná teszi, hogy eltorlaszolja magának a gondolkodásnak az útját. Hiszen ha ez így volna, akkor például a világviszonylatban is elsők közé számító Schmitt Jenő Henrik-vagy Fülep Lajos-tanulmányokat semmisnek kellene tekintenünk, Brandenstein Bélával és azzal a több száz rövidebb más írásművel együtt, amelyek szintén Nietzsche-ről szoltak magyar nyelven – mivelhogy a magyar filozófia világa Az ész trónfosztásával kezdődött, 1945 után.

Tetézi a bajt, hogy ennek a Trónfosztásnak különösen a Nietzsche-tanulmánya fölöttébb sajtáságos. Az irracionalistaként vitatott gondolkodó itt már nem is egyszerűen a Hitler-féle, hanem egyenesen a „Truman-féle amerikai fasizmus” zászlóvivője. Persze egy filozófusnak éppolyan joga van tévedni, mint bárki másnak, és ez nem feltétlenül érvényteleníti az egyéb gondolatait. De akkor is beszélni kellene erről, főleg azoknak, akik őt tartják a legnagyobbknak.

Kunszt Györgynél a Lukács-probléma nem konjunkturáisan bukkan föl, mint afféle politikailag időszerű halottgyalázás. Ellenkezőleg. Fiatalon, a 40-es évek végén, Szabó Lajos tanítványaként azok közé tartozott, akik őszinte izgalommal várták Lukács visszatérését a magyar szellemi életbe, és akiket aztán a valóság mélységesen megdöbbsentett: „belefojtotta a szót a virágzó magyar filozófiai életbe” – mondja e dicstelen szerepről. Amit persze tisztán szellemi eszközökkel nem tehetett volna meg, szükséges volt hozzá a kommunista tabula rasa hatalmi eszköze is. Kunszt azonban nem ezzel, hanem Lukács gondolkodói dimenzióival foglalkozik, és ebben kulcsfontosságúnak látja éppen a Nietzsche-értelmezést.

Lukács Nietzsche-képe annyira felszínes, hogy felmerül a gyanú, ismerte-e egyáltalán, vagy csupán Baumlernek a Nietzsche-könyvével foglalkozik, amely megpróbálta a Harmadik Birodalom prófétájaként értelmezni. Ezért azután Lukács bele is esik a 20. századi gondolkodás egyik legsötétebb típushibájába, a „szociológiai

ekvivalens" minősítő elvébe, ahol a gondolat autonómiáját eleve kétségbe vonják, és a „meghatározó osztályérdeket” előfeltételezik helyette. Ez az ész igazi trónfosztása, hiszen már Arisztotelésznél normának számít, hogy nem a személlyel, hanem a gondolatmenettel kell vitatkozni.

Kunszt azonban mélyebben hatol a problémába. Mert ha Lukács úgynevezett korszakai, vagyis ugrásai idealizmusból marxizmusba, Leninből Sztálinba, revizionizmusból ontológiába marxista fonálra aligha fűzhetőek is föl, egy következetes vonulata mégiscsak van, és ez Hegel. Ő pedig Nietzschével, mint ahogyan Kunszt a Deleuze-értékelésében mondja, valóban nem egyeztethető össze.

A fiatal Lukács lesújtó kritikát írt akkori szellemi társának, Fülep Lajosnak a Nietzsche-tanulmányáról, és a „mértékadó” magyar szellemi körök előtt ezzel mindmáig el is intézte. De úgy lehet, nem is magával Fülleppel volt baja, hanem azzal, hogy nem sikerült neki a kört négyszögesíteni, vagyis Nietzschét hegelizálni.

Kunszt György döntő fontosságúnak tartja a magyar Nietzsche-kép megismertetését és a tekintélyének a helyreállítását. Ezért vett részt a nagy Nietzsche-szemelvénytár összeállításában is. A negyvenes évek gondolkodói „aranykorában” ugyanis Karácsony Sándor elementáris hatást gyakorolt rá, és Karácsony tanításának a centruma a dialógus, vagyis az együtt gondolkodás. Amit a Világsszellemmel való bensőséges viszonya folytán a pre-dialogikus Hegel éppoly kevésbé foghat föl, mint a „narratívák kifulladásának” posztdialogikus filozófusai. Amely többoldalú értetlenség azonban nem feltétlenül érinti a tézis igazságát. „A magyar Nietzsche-recepció nagy, de monologikus” – fogalmazza meg Kunszt azt a hiányt, aminek a pótlása e könyvnek a legfontosabb kitűzött és a tárgyához is fölöttébb illeszkedő célja. Nietzsche olvasása ugyanis könnyen fejbe veri az embert, de annyi biztos, hogy nem fojtja belé a szót.

Ha Európa szellemi helyzetét szemügyre akarjuk venni, érdekes külső szemlélőt igénybe venni hozzá. A Kiotói Iskola három nemzedéken keresztül az euro-amerikai filozófiát értelmezte és tolmácsolta Japán számára, William Jamestől Martin Heideggerig. Különös jelentősége az, hogy az egyetlen komoly külső reflexió a napnyugati gondolkodásra – ami talán furcsán hangzik a Földet technikai értelemben meghódító civilizáció képviselőinek, de

mégis így van. A ceyloni születésű, de Bostonban élt Coomaraswamy például elintézi annyival az egészet, hogy „egy nyolcéves gyerek szellemi színvonala”.

A japán reflexió legérdekesebb észrevételei talán éppen Nietzschéhez fűződnek. Az iskola legtekintélyesebbje, a sokáig Heidegger mellett dolgozó Nishitani, az ő nyomában végezte el Nyugat és Kelet semmi-fogalmának, a nihilumnak és a sünjattának az összehasonlítását a *Was ist Religion?* címmel lefordított könyvében. Dosztojevszkij nyomán észreveszi azt, hogy a „nihilen” túl nem a „semmi” ígérkezik, hanem egy alvilági élet.

A nihilizmus szerinte úgy bontakozott ki, hogy a kereszténység nagy tanítása, ami Kelethez képest forradalmian új, személyesség, „Isten személy-fölötti, és nem vele szemben álló személytelensége” mondja, (66. o.) sajátos egyezésben Karacsony Sándor gondolkodásának esszenciájával – de ehhez a dogmatika nem tudott felnőni, és ezzel életre hívta az absztrakt tudomány személytelenségét. Ami, eltérően a keleti személytelenségtől, ráadásul értékellenes is.

Az összefüggést ennek alapján a következőképpen szemléltethetjük:

	személyes	személytelen
értékismerő	kereszténység	Kelet
érték nélküli	?	tudomány

A kérdőjeles mező Nietzsche helyét jelenti, és a táblázat rácsa be is zárja őt. Kelettől idegenkedik, bár Deussen, az Upanisadfordító jóvoltából elég jól ismerhette. A tudomány bornírtságát éppen a személytelenségben azonosítja, a kereszténység értékrendjét pedig megsemmisültnak tartja. Így a „személyesség” is és az „érték-nélküliség” is valamiféle antitezisként jelenik meg nála, és keresést jelent. A „Fröhliche Wissenschaft” kötetében (377. §.) eképpen vall erről, mint európai kulcsproblémáról:

„Egyszóval jó európaiak vagyunk, Európának gazdag, túlértett, de az európai szellem évszázadokon át ható kötelezettségeivel is rendelkező sarjadékai. Mint ilyenek, a kereszténységen nőttünk fel és belőle váltunk ki, miként elődeink, kik az ő kereszténységükben rendíthetetlen becsülettel lévén keresztények, készség-

gel áldozták a hitük szerint a vérüket és a javaikat, a helyüket és a szülőföldjüket. Mi – ugyanezt tesszük. Vajon miért? A mi hitelenségünkért? A hitelenség bármi fajtájáért? Nem, barátaim, ezt mi jobban tudjuk. A rejtőzködő *Igen* erősebb bennetek, mint mindaz a Nem és Talán, amelyekbe a korotok belebetegedett. És ha tengerre kell szállnotok, kivándorlók, úgy arra titeket is egy *hit* kényszerít...”

Érdekes, hogy Fülep Lajos már a századelő individuuum-kultuszában felismerte, hogy ez a kultusz a kor kulcsproblémája ugyan, ámde Nietzsche mégis másfelé tart. „Kierkegaard – út az individualizmusba, Stirner – individualizmus, Nietzsche – ki az individualizmusból” – foglalja össze Fülep. Az újkori gondolkodást meghatározó karteizianizmus számára a szubjektum fundamentum, de Nietzsche ezt elveti, noha a következményeket minden erőfeszítés ellenére se tudja végiggondolni. A Zen-buddhista Nishitani számára viszont éppen ez a legfontosabb érintkezési pont. „Az a mód, ahogy a személy önmagát felfogja, már az emberi öntudat mélyén gyökerező elfogultság” – írja. Az ember így önmagát bezárja valamibe, aminek a neve *persona* (maszk), és ami mögött semmi sincsen, ami megjelenhetne. „Ein Zeichen sind wir, deutungslos”, jel vagyunk, jelentés nélkül, ahogyan Hölderlin mondja.

A kereszténységhez Eckhardt mesterben találja meg Nishitani a kapcsolódási pontot: „Isten lényét csak ott találhatjuk meg, ahol transzcendáltuk azt a személyes Istent, aki a teremtett lényekkel szemben áll.” Nietzsche hírhedt mondata Isten haláláról így azt jelenti, hogy „a dolgok elvesztették a transzcendens közép köré gyűlő egységüket és hazátlanokká váltak. Egyben elvész a minden egzisztenciának megadatott alapvető értelem is.” („Ha nincs Isten, akkor milyen kapitány vagyok én?” döbben rá a problémára Dosztojevskij regényhőse.)

Nishitani viszont ezt a helyzetet „átcsapási pontnak” tekinti. Az „örök visszatérés” nietzschei gondolatának így az a lényege, hogy a mégiscsak folytatódó létesülés átalakul Nagy Életté, amit többé nem *ok* határoz meg, hanem *akarat*. Itt ütközik Nietzsche a „tudományos történetfilozófiákkal”, amelyek alapján valamiféle Világtörvény volna, mint meghatározó ok, és aminek természetszerűen semmiféle számunkra való értéke nincsen. Így veszi el a lét az értelmét a történelemben. Klasszikusan jelenik meg ez a hegeli szintézisfelfogásban, abban a beteljesülésben,

ami létszerűtlenné, s ezzel egyúttal a saját értelmét elveszítette teszi az előzményeket. A sóvárgás a megsemmisüléssel azonos beteljesülésre „a jelen folyamatos leértékelődése a jövő előtt” mondja Nishitani erről a lövészárk-létélményről olyasféleképpen, ahogyan később Lyotard bírálja majd ugyanezt, mint „nagy narratívát”.

A Kiotói Iskola Kunszt György számára azért olyan fontos, mert egy „filozófiai világkoalíció” lehetőségét, a nyugati válság megoldását és egy nem-entropikus szellemi kapcsolódást remél benne (119. o.) Jogosult-e a reménykedése? Ehhez meg kell néznünk Nyugat szellemi állapotát, amihez Nietzsche, mint indikátor, jó kiindulópont lehet. „Minden filozófia el is rejt egy másik filozófiát”, vagyis az előfeltevések rendszerét, mondta egyszer. Furcsa az a naivság, amivel manapság ezen a komoly nehézségen oly könnyedén átlépnek. Heidegger tán az utolsó, aki ezt érzékeli, ez teszi őt annyira körülményessé is. Nem akarja a képet túl erős előfeltevésekkel eleve megzavarni.

A helyzetet Kunszt György leírása alapján a következőképpen foglalhatjuk össze.

A korrekt „objektív filozófia” még az egyik legjobb lehetőség, akkor is, ha ellentétes Nietzsche egzisztencialitásával. Jaspers vagy Heidegger ekképpen tekinthetők a nyugati Nietzsche-recepció csúcspontjainak. Ez az eljárási mód leplezte le a kritikai Nietzsche-kiadásra készülő olaszok szemében vakmerő kompilációként a *Wille zur Macht*ot, amit mindaddig többnyire Nietzsche fő művének tekintettek.

A marxista előfeltevéseket láttuk, érintettük ezek hegelianus alapjait is. Mai szemmel elsősorban a gondolkodói naivitásuk elképesztő. Coomaraswamy „nyolcéves gyereke” itt háromévesse retardálódott.

A náci interpretációk elmúltak, a történelem tökéletesen érdektelenné tette őket. A sírkövekre legfeljebb annyit, hogy azért nem voltak gyengébbek, mint a *vörös szentírás* hajdani alapkönyve, a „Bolsevik párt rövid története”.

Az angolszász analitikus filozófia (Quine) mindinkább érdeklődik Nietzsche iránt, azonban egzisztenciátlanítja. Igen fontosnak tartja az ismeretelméletét. A robbanóanyagaitól ekképpen megfosztott Nietzsche azonban visszavezet Heidegger problémájához. Az, hogy náci párttag volt, ha nem is éppen kalapdíz, mégis

csupán egy olyan életrajzi adalék, aminek semmi köze nincs a filozófiájához. Hála a megfontolt előítélet-mentességének, egyszerűen „elmegy” a náciizmus mellett – ami nem csekélység, ha mondjuk a marxista gondolkodók ideológiai megzavarodottságával hasonlítjuk össze. Mégis kételyt ébreszthet, hiszen nem arra kellene-e a filozófia, hogy a segítségével jobban eligazodjunk ebben a világban?

A katolikus recepció hosszú és reflexiómentes elutasítás után újabban mind nagyobb érdeklődéssel fordul Nietzsche felé, mivel az ő feltétel nélkül igenelt Krisztus-képében lehetőséget lát az istenhit és az egyház szerepének a pozitív és korszerű értelmezéséhez. Kunszt György Hans Küng régebbi munkáit és Ulrich Willerst emeli ki itt.

Van aztán az „American way of life”. Kaufmann, aki a tengerentúli olvasónak magyarázta Nietzschét, ezen belül kapta meg Lukácstól az „amerikai fasiszta” minősítést. Most, ennek a mineknevezzelek Aranykornak a küszöbén, meg is erősödött az érdeklődés a próféta iránt. A főhőse Rorty, akinek a műve Kunszt csipős megjegyzése szerint „Nietzsche teljes kasztrálása az elithatalom létrehozására irányuló magándelíriumok transzformálása révén”. (206. o.) Rorty nagy mutatványa az, hogy Nietzschébe a modern fogyasztói individualizmus valamiféle apostolát próbálja belelátani. Az kétségtelen, hogy Nietzsche itt valóban jó prófétának bizonyult. „Jobban bejött, mint Marx jóslatai” – jegyzi meg Kunszt kajánul. A „Genealogie der Moral” jövendőli meg azt a kort, amidőn érdemleges dolgokként már csak tőzsdei árfolyamokról tudunk majd beszélgetni. Persze nehéz dolog Nietzschéből apologétát faragni. A francia–amerikai háborúság keretében ezért Derridának csak ablakot kell nyitnia korunk cseppet sem fényes valóságára, hogy kipukkassa ezt az apológiát.

Sajátságos a gondolkodásnak ez a labirintusi tévelygése. Mert minekutána megbukott a „nagy narratíva”, vagyis a Jövő oltárán a jelent folyamatosan feláldozó lövészárkok-filozófia, máris itt a következő, amelyben viszont a jelen él a jövő rovására. Nietzsche kétszáz év prófétájának tartotta magát, ennek még csak a fele telt el, és ha így van, akkor igencsak lehet mondanivalója a 21. század számára is.

A franciákat kezdettől foglalkoztatta Nietzsche, és ez az érdeklődés napjainkig megmaradt. Kunszt György az újabb fejlemények

közül Derridát, Foucault-t, Lyotard-t, Klossowskit, Guattarit és főképpen Deleuzét emeli ki, vele részletesebben is foglalkozik, mert őt tekinti a legmélyebbnek a posztfilozófia Nietzsche-értelmezői közül. A francia racionalizmusnak ez az önkritikusa gondolkodói alkatában is emlékeztet Nietzschére. Ő fejtette ki a Hegellel való tökéletes inkompatibilitást, elemezte Nietzsche radikális államellenességét, hívta fel a figyelmet a Genealogie kapitalizmuskritikájának a korszerűségére. (Amit egy szellemileg tisztességes marxizmusnak kellett volna megtennie, és Kunszt nem is mulasztja el, hogy ezt is a szemére ne hányja Lukácsnak.) Ám Deleuze mintha lelépne arról a keskeny kötélről, amelyen Nietzsche egyensúlyoz a Semmi peremén, amikor ilyesfélét fejtget, hogy „maga a megismerés csalatkozás, tévedés, vagy ami még rosszabb, hamisítás.” Hiszen inntól kezdve miről beszél egyáltalán?

A mai németek számára Nietzsche elsősorban a múltjuk értelmezésének az eszköze. Így jelent meg a „történeiszvitában”, ahol Habermas a felvilágosult racionalizmus folytatójaként, Nolte pedig a radikális kritikusként szerepelt. Könyve az 1917 és 45 közötti „európai polgárháborúról” vihart kavart a megkövült baloldali dogmák kikezdésével. Mialatt a Marx- és Nietzsche-kép szimplifikálása különösebben nem zavart senkit. Adalék ez a Heidegger utáni európai gondolkodás nyomorúságához. Az előítéletek filozófiájának nem is vetett más véget, mint hogy történelmileg okafogyottá vált a Szovjetunió széthullásával.

A posztlukácsi magyar Nietzsche-recepció az előfeltevésekkel ezzel a dzsungelével összevetve nem tűnik rossznak. Megvan benne az, amit Nietzsche „intellektuelle Redlichkeitnak” mondott, s amit magyarra talán az igazság iránti értelmi elkötelezettségnek fordíthatnánk. Mégis vannak alapvető fogyatékoságai. Az egyik a dialógushiány. „Rendkívül kevésbé reagálunk egymásra” – mondja Kunszt melankolikusan (137. o.). A másik a világviszonylatban is figyelemre méltó és fölöttébb korszerűnek is látszó régiebb magyar Nietzsche-recepció feldolgozásának a hiánya. Kunszt Györgynek ezt a nagyszerű könyvét alkalmasint épp az a szándék indította el, hogy segítsen e két probléma megoldásában.

A régiek közül először is Fülep Lajost emeli ki, aki már a tízes években felismerte Nietzsche Krisztus-képének a fontosságát a kereszténység számára, és több más korszerű észrevétele is van,

Hokusai: A FUDZSIJAMA AZ ERNYŐK MÖGÖTT

mint például Nietzsche erőfeszítése az individualizmus meghaladására. Kunszt György kiemeli egykori mesterét, Szabó Lajost is, aki Nietzscheből „hétszerezesen szigorú monoteizmust” olvasott ki. (219. o.) Ez szerves része az ő értékközpontú ismeretelméletének is, aminél fontosabbat a dolgok mai állása mellett nehéz volna találnunk.

Nekem pedig hozzá kell tennem még Karácsony Sándort, aki ugyan Nietzschevel nem foglalkozott, de az általa felvetett problémák megoldásával igen. Íme, Nietzsche egyik centrális gondolata a Genealogie der Moralból, Kunszt György idézetében:

„A morál (a társadalom) dresszúrájának a terméke és sikerének az a tetőfoka, mikor a kezelésbe vettekől már a legsajátabb, az énjükkel már teljesen azonos lelkiismeretük követeli ki az önként vállalt, vagy az erőszakkal beléjük vert kötelezettségek teljesítését.” (180. o.)

Karácsony Sándor társaslelki válasza erre a problémára olyasféle, hogy a tett-rendszerben valóban alá- és fölérendeltség van ugyan, és ez másképpen nem is lehet, ámde a jelrendszerben, ahol a Te és Én találkozik, mellérendelő a viszony.

Vannak e gondolatnak a filozófiára nézve is megszívlelendő következményei. Az európai metafizikai rend összeomlásából nincsen más kivezető út, mint a *másik ember*.

(Kunszt György: Nihil és Ámen – Nietzsche-reflexiók. Palatinus Kiadó, Bp. 2002)

MIKLÓSSY ENDRE

K: Karácsony Sándor

X 385

„NEVES” VONATOK

Tévedés ne essék, nem híres vonatokról kívánok szólni, hanem névvel jellettekről. Amikor Jókai Mór a pest-józsefvárosi gazdag szegényekről írt regényének elején bejelenti, hogy a ruttkai egyes vonat hat órát késik, azt a vonatot egyedül úgy jelölte, mint a köznyelv azóta is megannyi viszonylatban közlekedő sok-sok vonatot: hogy honnan érkezik. Ruttkáról. Vagyis a MÁV legelsőként kiépített fővonalának felvidéki-vágvölgyi végpontjáról. A vonatnak külön neve a nagy távolság ellenére nem volt. Ma biztosan lenne. Nem volt még azoknak a vonatoknak sem, amelyek a magyar vasutak leghosszabb „belföldi” viszonylatát jelentő köz-

A megszűnt és vonat névvel elnevezésnek. tőstétele

vetlen hálókocsit továbbították Volóctól Budapesten át Fiuméig, ami 1024 km-t tett ki. Ma ennek a viszonylatnak is bizonyára szép neve volna, valamilyen történeti személyről, esetleg a Kárpátokról vagy az Adriáról lenne elnevezve. Vagy talán egy telefontársaságról? Erről kívánok szólni. Kezdetben a mozdonyokat jelölték névvel. A gőzmozdony újat jelentett, az erőt szimbolizálta, a technikai fejlődést demonstrálta. Az 1846-ban forgalmát megnyitó Magyar Középponti Vasút Társaság – az akkor már üzemben levő külföldi vasutak példáját követve – minden mozdonyát elkeresztelte, s a legtöbbet egy a vasúttársaság épülő vonala által érintett város vagy csomópont nevével illette: Buda, Deáki, Ketskemet. De volt Béts nevű mozdony is, mert a Középponti Vasút, noha vonala nem lépte át a határt, mégis a császárvárossal kívánt kapcsolatot teremteni. S tisztelgett a király budai helytartójának is, amikor az egyik mozdonyt Nádor névvel illette. Amikor a levert szabadságharcot követően a Középponti Vasút építését az Osztrák Délkeleti Államvasút vette át, folytatta ezt a gyakorlatot, és újabb mozdonyait hasonlóképpen városokról nevezte el: Galántha, Somorja, Szegedin. (Így, németesen.) A sok magánvasút lassan behálózta az országot, szinte minden városunkról nevezett el valamelyikük gőzmozdonyt.

A gyakorlatban ezek a nevek identitást is jelentettek, kialakult a gyakorlat, hogy az egyik, többnyire a legelsőként gyártott példány nevét sorozatnévként használták. Így a Bécs–Győri Vasúttársaság, amely a Bécsből kiinduló és a Semmering tövéig épülő vonalat is építette (mert a hegyen átvezető vasutat még csak tervezhették), az ennek mentén álló havasról Schneeberg-sorozatnak titulálta egyik típusát. Ehhez tartozott a Semmering nevű mozdony, mely éppenséggel az 1855 karácsonyára megnyílt Királyhida és Győr közti vonalon közlekedett. Igaz, ezt akkor már egy új vasúttársaság tartotta üzemben, mert a Bach-korszakban az osztrák állam pénzügyi nehézségek miatt kénytelen volt a Délkeleti Államvasutat eladni. A francia tőkén alapuló Államvasút-Társaság (ÁVT – a név megtévesztő volt, a magánvasút neve arra utalt, hogy 99 évre megvásárolták az egykori osztrák államvasút üzemeltetési jogait) az átvett mozdonyok nevét megtartotta. A mai mentalitást ismerve, biztos átfestették volna őket más névre. De itt azt is meg kell jegyezni, hogy mindezek a mozdonynevek a gépekre nem festve, hanem keretezett bronztáblákból öntve,

a hosszakzán oldalára voltak szerelve. Olyan iparművészeti remekek voltak, hogy néhány éve az egyik angliai építészeti folyóirat egy gazdagon illusztrált cikket szentelt ezeknek a régi mozdonytábláknak, megemlítve természetesen az utókor szemében nem kevésbé értékes számjegyeket is, mert a mozdonyokat a név mellett számmal is jelölték.

Az angol vasutak nemcsak műszaki, hanem megannyi más tekintetben is mintakép voltak. 1829-ben a híres rainhilli versenyen dőlt el érdemben, hogy a mozdonyépítő gyakorlat milyen irányban fejlődjék: itt George Stephenson híres mozdonya, a Rocket győzött. A küzdelem izgatta a közönséget is, mint egy lóverseny. Angliában a személyszállító vonatok gőzmozdonyai ezt követően másfél évszázadon át szinte kivétel nélkül kaptak nevet. A sorozatokat itt gyakran „gyűjtőfogalom” kísérte: a földrajzi nevek mellett más fogalmak köré kötődtek csokrot: a Battle-Class mozdonyai csatahelyekre emlékeztettek (persze csak a nyertes csatákra), a Castle-Class mozdonyai szép főúri kastélyokat idéztek, a Duchess-Class a királyi család hercegnőit örökítették meg. Ez utóbbi mozdonyok különösen szépek is voltak, ami a hercegnők nem mindegyikéről volt elmondható. Bevezették a politikusokról és más neves személyekről elnevezett mozdonyokat is. Így mozdonynevet érdemelt ki Winston Churchill, s talán nem kisebb joggal megannyi mozdonytervező gépészmérnök: köztük Sir Nigel Gresley. A legtöbben haláluk után, Churchill már életében. A második világháború után az angol Munkáspárt államosította az angliai vasutakat. Az ezernyi mozdonytípust nagyszabású szabványosítási program keretében elkezdték egységesíteni. Ekkor ért véget – kissé váratlanul – a gőzmozdonyépítés korszaka. A British Railways az utolsó forgalomba helyezett gyorsvonati gőzmozdonyát Evening Star-nak jelölte, noha az esthajnalcsillag angol nevében a magyar fordítástól eltérően nem jelenik meg a reménykeltő hajnal szavacska, ami a dízelesítés és villamosítás mellett indokolt lett volna.

A magyar vasutak csak ritkán nevezték el mozdonyaikat neves emberekről. A MÁVAG az 500. mozdonyát, melyet 1893-ban, vagyis húsz évvel a nevezetes mozdonygyár megalapítását követően gyártott, Lukács Béla kereskedelemügyi miniszter nevével tisztelte meg. Ez egyébként egy sokáig üzemben állt, 326. sorozatú tehervonati mozdony volt, a sorozat néhány egysége még az

1970-es években is teljesített szolgálatot. Amikor megnyílt 1932-ben Budapest és Komárom között a villamos vontatás, a röviddel előtte elhunyt Kandó Kálmán, a hazai nagyvasúti villamos vontatás zseniális úttörőjének nevét viselhette az általa tervezett mozdonyoszorozat első példánya (V 40.001). S jelenleg is futnak a MÁV vonalain azok az 1975 óta gyártott V63 sorozatú villamos mozdonyok, melyeknek néhány példánya a hazai közlekedés jeles személyeire utal: Széchenyi István, Kossuth Lajos, a hazai vasútügy közismert úttörői, Mikó Imre és Baross Gábor, jeles közlekedési miniszterek, Kandó Kálmán és Verebély László pedig a hazai villamos vonatátás úttörői. Kandó nevét tehát immár egy második mozdony viseli, miután az általa tervezett mozdony kiszolgált és kivonták a forgalomból. Szomorú alkalom volt, hogy a biatorbágyi vasúti híd ellen 1931-ben elkövetett merényletnél a szolgálat közben elhunyt mozdonyvezetőre és fűtőjére tábla emlékeztetett a 301.004 mozdonyon, miután azt a súlyos roncsolódás ellenére is újjáépítették.

Vonatok csak sokkal később kaptak nevet, mint a mozdonyok. A kontinensen az elsők között volt a híres Orient-Expressz, mely 1883 óta közlekedett Párizs és Konstantinápoly között. Legendává vált a neve, a luxussal kialakított háló- és étkezőkocsijai miatt is. Utasok beszámolóí révén a szépirodalomba csakúgy bevonult, mint Agatha Christie révén a „krimik” sorába. S Ady Endre is biztos vele utazott, amikor a Gare de l'Esten hazánk elmaradottságán elmélkedett. A névvel jelölt vonatok később is általában a kényelmes utazást hirdették. Fénykoruk 1900 körül kezdődött, és a két világháború között még egyszer fellángolt. Ekkor futott a Golden Arrow London és Párizs között, a Train Bleu és a Cote d'Azur Angliából a francia Riviérára szállította utasait, a csatornán közbeiktatott hajózással. Az első világháború előtt a szentpétervári arisztokrácia a Sud-Express-en jutott el ugyancsak a francia Riviérára, az utasoknak a nyomtávkülönbség miatt Varsóban át kellett szállniuk a kényelem érdekében a szomszéd vágányon már várakozó csatlakozó szerelvényre, mely Bécsen és a Semmeringen át futott tovább délre. Ezeket a vonatokat a Compagnie Internationale des Waggons Lits et des Grand Express Europeens nemzetközi hálókocsi-társaság szervezte, röviden Wagons-Lits-nak hívták. Nekik jelentett konkurenciát a német Mitropa társaság, melynek híres Rheingold vonata Amszterdam és Bazel között 1928-tól futott

végig a Rajna partján. Ennek a vonatnak külön kocsikat építettek, melyek csodálatosképpen túléltek a második világháborút, és ma csakúgy nosztalgiavonatokon szállítják az érdeklődőket, mint a többször gazdát cserélt Orient-Expressz szerelvény is. Ez a nosztalgiavonat méregdrága helyárrakkal az 1980-as években Párizsból Konstantinápolyba tartott, de olyan kitérőkkel, melyeken eredetileg alig volt látható. A ténylegesen gyorsan járó belföldi gyorsvonatok hangzatos elnevezésében is Anglia járt az élen, a Skóciába tartó Royal Scot és a Flying Scotsman patinás szerelvényeit a harmincas években inkább a reklám növelése, mint a légellenállás csökkentése érdekében áramvonalas burkolatú mozdonyok vontatták. A konkuráló társaságok között a kényelem és a sebesség terén egyaránt nemes, szinte sportszerű versengés alakult ki a London–Edinburgh viszonylatban.

A nevesített vonatok nagy korszaka a második világháború után köszöntött be, amikor a távolsági közlekedésben a vasút harca az autó, az autóbusz és a repülőgéppel szemben kiélesedett. A vasút korszerűsített. Nyugat-Európában az 1957 évi nyári menetrendváltással bevezették a Trans-Europ-Expreszeket (TEE). Úgy hirdették, hogy 70 európai várost kötnek össze egymással. Négyféle új vonatgarnitúrát konstruáltak, melyek egységes krém-bordó színekben mutatkoztak. A sok viszonylat mindegyikének hangzatos nevet is találtak: Mediolaneum (München–Milánó), Parsifal (Párizs–Dortmund), Mont-Cenis (Lyon–Milánó), Edelweiss (Amsterdam–Zürich) stb. Közlekedett a TEE soraiban néhány már régebben nevesített előkelő vonat is, így a Mistral, mely Párizsból Nizzába futott (és csak akkor szűnt meg, amikor a nagy sebességű TGV-vonatokat bevezették), továbbá az Etoile Du Nord (Párizs–Amsterdam).

A pártállam éveiben a közép-európai „békétábort” is sok nevesített vonat szelte át, a nyugattól elzárt utasokat szállította egyik tagországból a másikba. Ezek a nevek ma is még fülünkbe csengenek: Pannonia, Saxonia, Favorit. A két legnevesebb köztük bizonyára a Balt-Orient és a Hungaria expresszek voltak: előbbi közvetlen kocsikat északon Svédországból is hozott, és délen Jugoszláviába és Bulgáriába továbbított. A Hungaria Budapest és Berlin között közlekedett, mindvégig mint gyors nappali összeköttetés szép hazánk nevét vitte Csehszlovákián át Berlinbe. Párja-társa, a Vin-dobona Berlin és Bécs között közlekedett. A Hungaria ma már

szinte tradicionális, járata megmaradt a rendszerváltást követően, a német belső határok ledőlte után is. Meg kell jegyezni, hogy régen Budapestről Berlinbe Bécsen át illett utazni, esetleg a Vág völgyén és Boroszlón át. A Pozsony–Brno viszonylatot, mely földrajzilag bizonyára rövidebb is, csak az 1930-as évekre építették ki a cseh vasutak, s ez a viszonylat megmaradt azt követően is, hogy Csehország és Szlovákia elváltak.

De itt meg kell jegyezni, hogy míg az előjáróban említett mozdonyokon bronztáblák hirdették a neveket, addig a vonatokon csak a kocsoldalra helyezett, cserélhető táblák mutatják a vonat nevét és utalnak a viszonylatra.

2002. december 15-én, amikor e sorokat írom, lép életbe az új menetrend. Hosszú évtizedes szokástól eltérően nem nyáron változik, hanem télen, s ez úgy hírlík ezentúl így is marad. A francia vasutak kérésének tett eleget ezzel az UIC nemzetközi vasúti szervezet. Ebben az új menetrendben szűkült kissé a hazánkból induló, vagy hazánkat átszelő nevesített vonatok száma. De ma is mind-egyiknek van neve. Köztük a legtöbb földrajzi fogalmat takar. Így a Tisza (Budapest–Moszkva), a Venezia (Budapest–Velence) és még további 15 másik. Kedveltek a zeneszerzőkről elnevezett vonatok: Liszt Ferenc (Budapest–Köln), Lehár Ferenc (Budapest–Bécs), Bartók Béla és Kálmán Imre (mindkettő Budapest–München), komoly és könnyű zene tehát váltják egymást. Csak két író-költőről van elnevezett vonat: Ady Endre (Budapest–Marosvásárhely) és Ivo Andric (Budapest–Belgrád), néhány történelmi személyen kívül folklórjelleggel kölcsönöznek a vonatnak a Csárdás és a Wiener Walzer expressz-nevek, melyek Budapestről Prágába illetve Zürichbe (és Berlinbe is) táncolnak.

Évek óta neveket viselnek a belföldi gyorsvonatok is, melyeket jobb magyar szó hiányában, vagy azért, hogy a külföldi utasaink is megértsék, IC-nek, vagyis Intercity-Expressznek hívunk. Itt is túltengenek a földrajzi fogalmak (Kőrös, Mecsek, Borsod, Maros), de jutott megjelölés néhány személynek is, igaz, nagyon vegyes műfajjal (Kossuth Lajos, Baross Gábor, Dankó Pista, Móra – így, keresztnév nélkül!). Néhány patakról is neveztek el vonatot (Szinva, Ikva), pedig Miskolcon és Sopronban egyaránt lehetett volna jelesebb fogalmat, még inkább személynevet találni. De ez is még rendjén van. Az viszont már megütöztetett sok embert, hogy gyárról (TVK), sőt biztosítótársaságról (AXA) is neveztek el vonatot.

Ezért azzal kell zárunk e különös téma másfél évszázados áttekintését, hogy a lokálpatriotizmus, a kultúra és a személyi érdem tisztelete, a geográfiai kötődések mellett ezen a téren is megjelent a kommercializmus. Jókai Mór ha feltámadna, csodálkoznék, ha az AXA Intercity késnék hat órát, mint egykor a ruttkai vegyes vonat. Igaz, hogy nem is arra közlekedik, a Józsefvárosi pályaudvarra nem is fut be gyorsvonat, és szerencsére az AXA-Expressz csak ritkán késik.

KUBINSZKY MIHÁLY

Am JÁTSSZUK AZT...
 M: Tóth Késné
 x 791.09

Mit csinál egy filmrendező, ha nem forgat, nem forgathat filmet? A lehetőségek tárháza látszólag végtelen. Színházi rendezést vállal, reklámfilmeket forgat vagy tv műsort csinál, tanít valamely vizuális ismereteket is oktató intézményben, netán a még a sznobok fülében is oly jól csengő médiaszakon. Rosszabb esetben politizál, vagy újabb kori szokás szerint „producerkedik”, netán depressziós lesz, még rosszabb esetben idő előtt meghal a filmrendezők klasszikus betegségének számító szívrohamban. Mert a lélekbúvárok a megmondható, hogy a tétlenségre kárhözátatás vagy a rosszul megválasztott pótcselekvés legalább olyan káros, ha ugyan nem károsabb az egészségre, mint a megfeszített munka.

Mivel Magyarországon a filmrendezők száma az évente gyártott filmekéhez viszonyítva igen magas – a hatvanas évek közepétől szinte folyamatosan az –, hosszú-hosszú kényszerszünetekre rendezkedhet be, aki erre a rögzös pályára adta a fejét. Kovács András például – mint azt egy interjúbán nemrég elmondta – hét esztendeje járt utoljára a filmgyárban, egy a *Nehéz emberek* (1964) című dokumentumfilm még élő szereplőinek sorsát kutató film munkálatai kapcsán.

„Életemben először egyébként 1944 őszén láttam a filmgyárat, amikor Pestre jöttem Kolozsvárról, azzal, hogy én filmmel akarok foglalkozni. Elmentem arrafelé, és benéztem. Egy lélek nem volt ott, a filmgyár halott volt. Hát most is így vagyok, ha arra járok, benézek. A kör bezárult” – mondta 2002 augusztusában, inkább tárgyilagosan, mint rezignáltan a rendező, (a 2003-as Magyar Film-

szemle életműdíjasa). A hetvenes éveinek második felében járó rendező, aki pályája során egyébként meglehetősen fesztelenséggel járt át a játékfilm világából a dokumentumfilmbe s vissza – kortársai között ez még ritkaságnak számít –, rendkívül vonzó és meggyőző választ ad legújabb dokumentumfilmjében a cikk elején fölített gyötrő kérdésre, mit is csinál egy filmrendező, ha nem forgathat filmet.

Kovács András a *Film egy regényről* című filmben – ha már nem valósíthatta meg kedves tervét, hogy filmet csináljon a *Kő hull apadó kútba* alapján – „eljátssza” – Szilágyi Istvánnal, az íróval együtt –, hogy filmet akarnak forgatni a magyar irodalom immár legendás regényéből. Főszereplőt válogatnak, helyszíneket, motívumokat keresnek. Végigutazzák a Szilágyságot, falvakat, kisvárosokat, szőlőhegyeket, hogy megtalálják a választ: fiktív vagy valódi történetről van-e szó? Létezett-e, élt-e valaha egyáltalán Szendy Ilka, a rátarti tímárósök kisasszonyának maradt lánya, aki megölte szőlőkapás szeretőjét, hogy az ne futhasson Amerikáig sorsa, szenvedélye elől.

Több mint negyedszázada, hogy megjelent a regény első kiadása a Kriterion kiadónál, amely Szilágyi Istvánt az ismeretlenségből a magyar elbeszélő próza nagyjai közé röpítette. Az író aki hosszú évekig építette magában a regényt, már maga sem emlékszik, hogy mi az a mag, amiből kiindult. Megkopott történetek torzóiból állt össze. Igen, talán volt „Zilajon” egy szőlőkapás, aki módos polgárlányt szeretett. Talán egy kút is volt, már az ő gyerekkorában is megroskadt, mohos kávájú, amiről mindenfélét pusmogtak. Minden csupán talán, csak egy biztos, hogy Szilágyit harmadéves joghallgató kora óta izgatta, hogy mi történik azzal a bűnelkövetővel – különösen, ha főbenjáró bűnt követ el, mint a gyilkosság is –, akire nem sújt le a törvény? „A lélek magát rombolóan hoz ítéletet fölötte?” – ez a regény alapkérdése, amely köré a szövevényes, sokszálú, elemzően is izgalmas cselekmény épül.

Megy, kutat a két férfi elszántan, vert falú parasztházakat, istálló portákat keresnek, kellékeket azonosítanak, gyermeki öröm fogja el őket egy porcelán petróleumlámpa láttán, majd egyszer csak azt mondja az író, az előzményeket tekintve némiképp váratlan szenvedéllyel, majdhogynem indulattal: „Azt, ami a regényben van, úgyse találod meg sehol – ott sem! –, még ha abból a ház-

típusból egy egész utcasornyit találsz is, mert az csak a regényben él... Én azért is ódzkodtam mindig a filmezéstől. Lehet ez egy furcsa önzés is, hogy abba ne nyúljanak bele, az úgy van egyszer s mindenkorra! De ha te megjeleníted, az úgyse lesz az én elképzelésem." Itt az író kiesik a szerepéből, s ha lassan is, de kiderül, hogy bizony neki, magának is igen nagy része van abban, hogy a regényből, amelynek megfilmesítéséről legalább féltucat rendező ábrándozott – többek között Fehér György is –, soha nem készült film. Csak Szabó Magdáról tudok, aki hasonló szenvedéllyel védte, védi a mai napig a filmrendezőktől talán leghíresebb, legolvasottabb regényének, az Őznek szerzői jogait.

Abban az időben, mondjuk a hetvenes évek közepétől a nyolcvanas évek közepéig tartó évtizedben, amikor ez a nagyszabású, a századelő történelmi miliójét – szokatlan, de hozzá kell tenni, a múlt századelő – igénylő történet még nagyobb kompromisszumok nélkül filmvászonra kerülhetett volna, valószínűleg még az író makacsságán bukott meg az ügy. Ez volt az utolsó időszak a magyar filmgyártásnak, amikor egy gyártásvezető azt mondhatta, mint Gulyás Lajos a róla szóló portréműsorban: „S amikor együtt volt a pénz, akkor elkezdtük a munkát.” Az igazsághoz tartozik – magyarazzák félre nyugodtan, akik akarják –, hogy a szocialista filmgyártásban talán azért is születtek, születhettek remekművek – is – Prágától Budapesten át Moszkváig, mert „együtt volt a pénz” a filmekre. És többnyire együtt volt és van a pénz a filmekre a kapitalizmusban is. Hogy mi történik, ha nincs együtt, és a rendező mégis filmet akar csinálni, azt tudjuk Wim Wenders *A dolgok állása* című, irányadó munkájából. Csak az olyan egyszerre posztfeudális és prekapitalista szisztémákban, mint jelenleg a magyarországi, értéktelenedik el a költségvetés egyik fele, mire kikerül (ha kikerül egyáltalán) a másik, a kuratóriumok útvesztőjéből.

De menjünk tovább, hisz Kovács filmje nagyvonalúan nem is tér ki erre az „apróságra”, őt mindenekelőtt az alkotó ember szenvedélye, mániakussága érdekli. Ahogy például egy idő után, ha kilép az utcára, azon veszi magát észre, hogy a nőket már csak egy szempontból tudja nézni, ugyan hordoz-e magában valamit Szendy Ilkából? Egy fejtartást bár, csak egy szemvillanást, egy lazán-kusza hajtincset. S a néző megérti, hogy ha az ma már kideríthetetlen is, hogy élt-e valaha Szendy Ilka, az bizonyos, hogy most

már, a regény megjelenése óta él. Él, ahogy mondjuk Natasa Rosztova is, akivel találkoztunk 1812 decemberében egy moszkvai bálon. Emlékeznek ugye, nagy, fényes bál volt, ott volt a diplomáciai testület is. Kétszáz év telt el azóta, de ma is eleven valóság, ahogy a palota előtt a kocsifeljárón prüszkölnek, toporognak, lábukat váltják a lovak, sűrögnek a kocsisok. Az irodalom teremtő hatalmasságáról beszél, beszélget Szilágyi és Kovács, s arról, hogy hozzá képest bizony a film igencsak röghöz kötött.

Mert a regényben ott van s most már ott lesz örökre Jajdon, a „gondfészek”, amit a szőlős, sírköves dombok karéjosan zárnak a hegy alá. De az egykor mintegy nyolcezer lelket számláló, kisvárost, amely oly biztonságos, átlátható és megélhető utcákat tereket sejtet az elsárgult fényképeken, ma már hiába keresik az elszánt alkotók. A hatvanas évek végétől mesterségesen felduzzasztott, majd hatvanezer fős Zilah, betonkaptárakkal, üvegkolosszusokkal éktelenkedik a helyén. Nincs már a Szilágyiságban egyetlen valahai kisváros sem, de még szőlőhegy sem nagyon akad, ahol a *Kő hull apadó kútba* a teljesség igényével leforgatható lenne.

Látszólag olykor szertelenül, szervetlenül kalandozik, ugrál a két férfi Szendy Ilka frizurájától a falurombolásig. Mégis meg-ejtő, olykor varázsos tud lenni ez a játék. Mert nem másról van szó, mint egy kíváncsi játékról. Mi lenne, ha filmrendezők lennének újra? Játsszuk azt, hogy filmrendezők vagyunk. Végtere is a játék a legkomolyabb dolog. És olykor nagyon kevés vagy éppen semmi nem választja el a művésztől.

TÓTH KLÁRA

Ch *N: Metz Katalin Szinlin / Báb*
FEKETE ZAJ ÉS ÓRIÁSCSECSEMŐ
mi hi

Fekete, fekete háttér előtt – fekete, fekete ritmus dörög. Félelmetesen. Fekete szerelésben dobogó táncosok feketén vészjósó zenére dübörögnek. Fekete zajok – a táncjáték címe önmagáért beszél. Azt is sugallja, amit csak a zene, meg a mozdulat képes kifejezni. Ditzendy Attila azonos című novellája – mintha filmet pergetnénk – látomásosságában él. Nem csoda, ha megihlette a tánckompozíció alkotóit. Lüktető előadást teremtettek belőle.

A történet, ha úgy tetszik, krimi jellegű, ám a hozzá tapadó suggesztői nyomatékosítja: a tiszta, ősi ritmusokat ütögető, ének-

lő, öreg cigányzenész és a vonaton őt kipécéző, hergelő diszkóhercegek kábító, monoton őrjöngésre hívó, fülrepesztően lélektelen zaj-zenéjének „szembesítése”. Az ősi tradíció birtokosaként persze buknia kell a védtelen öregnek. A védtelen koldust halálra rugdosva a maguk „zaját” követelő srácok a zenészt kényszerítve sem kerülnek igazán felül. És nem csak azért, mert a törvény előtt bűnhődniük kell, hanem mert a katarzis csak újabb áldozattal érhető el.

Kozma Attila rendezésében és Novák Péter koreográfiájában a táncdráma épp a Szegedi Dezső által oly drámai hitellel játszott öreg cigány és a maga-maguk táncolta diszkófiuk egymástól fényévnnyi távolságban lévő kulturális igény és kulturális hozadék kibékíthetetlen ellentétére épül. Minden „túltáncolás” (értsd, a dramaturgiai funkcion olykor átlépő, agyonismétlődő „rázogató”) ellenére is virtuóz mozgásvilágról és szuggesztív, a lélek legmélyebb bugyrait érintő belső izzásról tanúskodik. A táncdráma annak bizonyossága, hogy ha jó, tartalmas és drámai a librettó, izgalmas produkció születhet belőle. Érdemes lenne erre fölfigyelni: gombaként szaporodó táncgyűtéseink, mi több, önmagukat immár hivatásosnak föltornázó-minősítő táncszínházaink gyengéje épp a zsenge (többnyire, táncos fejfel kigondolt-kimódolt) forgatókönyv, igazi, átütő gondolati háttér nélkül. A Miskolci Színház előadását örömmel láttuk a várszínházi vendéjátékon.

A Budapesti Őszi Fesztivál új magyar operával gazdagította élményeinket. Vajda Gergely, a fiatal karnagy-zeneszerző első operájához librettó gyanánt Déry Tibor 1926-ban kelt avantgárd darabját, *Az óriáscsecsemőt* használta. A Budapest Bábszínház előadásában a főbb szerepeket – élő színészként – Lengyel Gábor, Rajk Judit, Bárány Péter, az abszolút főszerepet pedig a Pa-Dö-Dö egyik tagjára, Falusi Mariannra osztotta az ifjú operarendező, Kovalik Balázs, ami telitalálatnak bizonyult.

Vajda zenéje modernségében is befogadható, nem rugaszkodott el az öncélú „cifrázás” irányába, s ha egyelőre még csak körvonalazódik saját, kiforrásban lévő stílusa, megengedjük magunknak a kockázatos feltevést, hogy kamaraoperája jobb, mint Déry fiatalkori kísérlete. Való igaz, a magyar föld nem fogadta be a 20. század eleji, művészeti áramlatok magvait, s így nem sarjadhatott életerős avantgárd a hazai színpadon, ami bizonyosan zsenge kísérletként hagyta volna maga mögött Déry egyetlen dandaista próbál-

kozását, helyet adva fontosabb, kiforrottabb műveknek. Így aztán megmaradt torzóként, őrizve megannyi dramaturgiai-stiláris gyengéjét. Nyolcvan esztendővel ezelőtt, merőben újszerű lehetett, manapság azonban, lefutott próbálkozásnak tetszik. Stílszerűen: szakállas csecsemőknek.

A rendező – igen helyesen – így is alaposan „megtisztította” a bizarr cselekményt, kihúzott belőle egy csomó, ma már mellébeszélésnek tűnő, fölös dialógust. Mégsem sodorja magával a nézőt a túlon túl spekulatívnak tetsző jelenetsor, a nyolcvanéves szövegek mesterkéltége. Az alapötlet mítoszok szándékos tótágasra állítása: az ártatlanságát fokozatosan elvesztő, mindentudóként született csecsemő gyors fejlődésében és hirtelen hanyatlásában, mintegy különös beavatás során, rohamosan végigéli az élet nagy, gyötrelmes fordulatait, miközben szembesül a világ gyarlóságaival. A főszereplő ezek során gyakran sematikusán vázolt alapfigurák közhelyszintű megnyilatkozásaival találkozik.

Ha van ideális címszereplő, az Falusi Mariann: Déry fejében sem születhetett volna tökéletesebb figura a maga óriáskerekdedségével, kopaszra nyírt fejével, pompás alakításával. Énekbeszéde is természetes aurát kínál a szerepnek. Kovalik igyekszik bevetni apait-anyait, a bábszínészek pedig minden elképzelhető mozgásbravúrt elvégeznek, hogy az előadást újabb és újabb asszociációkkal gazdagítsák.

Rajk Judit hajlékonyan, érzelemdúsan interpretálja a lány szerepét, a legképtelenebb díszletelemek közt bújócskázva. A két férfiszerepét is a kívánalmaknak megfelelően, kellő iróniával éneкли Lengyel Gábor és Bárány Péter. Vajda Gergely szuggesztíven vezényli a maga szerzete opera partitúráját, s a néző kifejezetten élményszerűnek találja az opera zenéjét, míg a színpadon elhangzottak, történetek nem tudják meggyőzni. A színházi korszerűségekre való nevelést ugyanis nem az avított, mesterkéltnél, korán elvénült avantgárd darabok színrevitelével kellene kezdeni, hanem olyan vérbeli, abszurd vagy akár tragikusan groteszk színművek előadásával, amelyek gondolati tartalmukkal súlyosan érintik meg a néző lelkét.

METZ KATALIN

G_m

RESTAURÁCIÓ VAGY ATAVIZMUS

Eltelt már annyi idő az új kormány hivatalba lépése óta, hogy érzékelhető és értékelhető legyen politikájának tartalma is. Ennek persze feltétele, hogy ez a tartalom valóban létezzen. Hogy azonban e tárgyban nem bontakozott ki vita, az nem az elemzők gyöngesége. Szinte ugyanott tartunk, mint bő félévvel korábban: a kormány összetételéből, személyi kötődéseiből kiindulva próbálunk kihámozni valamit abból a rendszerből, ami nélkül tartósan és hatékonyan nem lehet kormányozni. Eddig azonban jószerevel csak abból következtethetünk a kormánypolitika mögötti elképzelésekre, hogy elődje intézkedéseit milyen irányba mozogva számolja fel. Vagyis működésének negatív lenyomata markánsabb, mint ami abból bontakozik ki, amit épített. Vagyis a nyáron hatalomra került kormány minden kapkodó dinamizmusa ellenére sem látszanak a kormányzás *tartalmának* körvonalai.

Egy prioritás szembeötlő: a hatalom megszilárdítása, a társadalmi befolyás erősítésének szándéka. Ebbe természetes módon tartozik bele a választási siker feltételeit megteremtő klientúra kielégítése (ál-közbeszerzések rendszere, a kormányhivatalok személyi politikája), a hatalmi pozíciók biztosítása (gyors és átfogó kádercserék), az előző kormány tevékenységének bírálata, beleértve az utólagos kriminalizálást, a jobbközép gazdasági, társadalmi hátróságának szisztematikus rombolása, megfélemlítése, stb. A hatalmi monopólium megszerzése érdekében sorvasztották el pl. a Széchenyi tervet, pusztán azért, mert ez nem hozzájuk fűződött.

A hatalmi ambíciók mögött nem bontakozik ki semmiféle stratégia, azt – immár hagyományosan – néhány mitikussá emelt közvetlen vagy parttalanul általános cél helyettesíti (uniós csatlakozás, megbékélés, esélyegyenlőség stb.). A távlat nélküli pragmatizmus magától értetődően a lobbisták befolyását növeli, a háttéralkuk rendszerét erősíti – mindez ismételtlen a hatalomgyakorlás késő-kádárkori modelljét idézi. Ami egyáltalán nem meglepő. hiszen az új kormány közvetlen személyi bázisa abban szocializálódott, ott alakította ki módszereit, stílusát.

Jellemző ennek a társadalmi közegnek az ideológiákhoz, eszme- és értékrendszerekhez való viszonya is. Ideológiája az ideológiamentesség, értékrendje a (nem anyagi) értékek iránti közöm-

ut ledegység könyv esblygi tevé'hegyor
ge'nek kinalata

bösség. A nemzeti értékek elfogadása számára nacionalizmus, nagyvállalkozóként szociális elkötelezettsége nincs, a baloldalság nem jelent mást számára, mint a posztszocialista tömeg választói hajlandóságát mozgósító technikát. A multik túlhatalmát korlátozni nem akarja, az általuk foglalkoztatottak érdekeinek képviselőjét nem vállalja föl, mert ez szemben állna anyagi érdekeivel. Egy dologhoz ért igazán: tud úgy alkalmazkodni, hogy a saját számításait megtalálja.

Eközben látszólag még minden azt mutatja, hogy a legújabb kori Magyarország történetének 2002. kiemelkedően sikeres éve: mintha most érkeztünk volna el ahhoz a célhoz, amit egykoron a rendszerváltástól reméltünk: megszületett a megegyezés az uniós csatlakozásról, jelentős reálbér-növekedést sikerült elérni, stabilizálódott a munkaerőpiac, növekedési pályára állt a gazdaság. Az ország képe is ezt mutatta: építkezések, átalakuló – önmagukhoz visszatérő – városképek, a polgári életforma újjászületésének jelei, színesebb és kiegyensúlyozottabb életmód hódítása, konszolidáltabb világ vett minket körül. Mintha kezdett volna arra az ideálképre hasonlítani (vagy legalább ahhoz közelíteni) Magyarország, ami valaha a Nyugatról élt bennünk. Láttuk és tudtuk, hogy nem mindenütt és nem mindenki számára lettek elérhető a nyiladozó lehetőségek, de reménykedhettünk abban, hogy a fejlődés szigetei előbb-utóbb összeérnek.

Ennek a képnek kialakításában nagy szerepe volt a polgári kormány célkitűzéseinek. A politika korábban elhanyagolt területeire figyelve céljai között a társadalom lelki áthangolása, a nem materiális értékekre való figyelem is helyet kapott. Ellenzéke majd utóda számára ez a törekvés egyáltalán nem volt rokonszenves: nem is igen értette. Ezért nem is tudta értelmezni a választások körüli rendkívüli érzelmi feszültséget, s annak kialakulásáért a polgári pártokat tette felelőssé – mintha lehetne a világban olyan erő, ami ellenerők nélkül jelenik meg...

Nem tudhatjuk, hogy a társadalom mentális állapota, hangulata a jövőben miként alakul. Azt azonban tudjuk, hogy az értelmiség egy részében tudatosan gerjesztett hisztérián, egyes csoportok szándékos feltüzelésén túl a közérzület alakítása a baloldal számára sohasem volt nagyobb összefüggésekben, a politika egészét illetően fontos cél. Ez kizárólag mint a hatalom stabilitásával, legitimitásával összefüggő körülmény jelent meg.

És most nem elsősorban az az elnyomhatatlan, sztereotip fanyalgás tör elő belőlem, ami az utóbbi fél évben a jobbközép oldal sajátja, hogy az említett (a választásokig tartó) társadalom-lélektani konszolidáció, a továbblépéshez nélkülözhetetlen érzelmi rendszerváltás vívmánya összeomlott. Mert 2002. eredményei nem azok érdemeként jelenik meg, akiknek minden valaha, „más-ként gondolkodóként”, „disszidensként”, „ellenzékiként” volt az álmuk, hanem azok dicsekednek velük (az országot most reprezentáló politikusok és köreik), akik akkor egy másfajta jövőről beszéltek, s annak a rendszernek voltak elkötelezettjei, melynek főszámolása nélkül soha idáig nem jutunk. Ilyen előzmények után nehéz elfogadni azt a tételt, hogy fontosabb, ami történik, mint az, hogy kik által. Az utóbbi ugyanis valami módon azt is előreve-títi, hogy mi *nem* történik...

De vajon az mi, ami történik? Tekintve, hogy nincs meg az a távlatunk, ami a biztosabb ítélethez nélkülözhetetlen, csak sejtéseinket, érzéseinket fogalmazhatjuk meg. Egyfelől világosan látszik az 1990-óta megtett út, a *rendszerváltás és rendszerváltozás közötti különbség*, amely hol csökkenni, hol növekedni látszik. Nem először írom le: a rendszerváltás a radikális politikai és alkotmányos fordulatot, a jogi helyzet forradalmi átalakulását, a tervutasításos-pártállami rendszerből a piacgazdaság-jogállam keretei közé ugrást jelenti, a rendszerváltozás pedig az e keretek tartalommal kitöltését, illetve a tartalommal kitöltéshez szükséges feltételek kialakítását jelenti. Az előbbi gyors, mondhatjuk forradalmi jellegű változás, az utóbbi hosszas, evolúciós folyamat, melyben nemcsak az új tartalmaknak kellene megerősödniük, önjáróvá válniuk, hanem a régi rendszer tartalmainak is fel kellene szívódniuk, el kellene tűnniük. S ez az utóbbi folyamat az, ami a remélnél-vártnál jóval lassúbb, s ami jobbközép kormányzásnál gyorsulni, balliberális hatalomgyakorlás idején akadozni látszik. Ilyenkor olyan gesztusokra lehetünk figyelhetünk föl, amelyekről már végképp elbúcsúzni reméltünk, s azt hittük, csak film- és hangarchívumok őrzik őket úgy, ahogyan a tétényi szoborpark a pártállam jeles monumentumait. Ilyenkor hangzanak fel a „restauráció”-ról szóló sirámaink, pedig csak atavizmus, amit látunk: a mai jelenség visszaüt előzményeire.

Mert különös módon ismerősnek, egyszer vagy többször már át-élt élménynek tűnik fel sok minden. Nem mondhatjuk, hogy déjà

vu élmény ez, hiszen emlékképeink nagyon határozottak: a késő kádárkorba nyúlnak vissza. Kisebb és nagyobb botrányok listája sorakozhatna itt, s főként a nagyobbakról tengernyi írást adott közre a maga belső használatára a jobbközép szűkös sajtóvilága. A D 209-es ügytől az önmegalázó, s ezért nemcsak provokatív, de külpolitikai öngólnak számító december elseji román-magyar kockéltárgyig, 1956 forradalmának szocialista hagyományá stilizálásának kísérletétől addig, hogy a miniszterelnök kubai útjáig. Nap mint nap tapasztalhatjuk, hogy a kormányzó körökben megfogant az MSZP-s pártelnök-külgügyminiszter tanítása, hogy ne csak kicsik merjenek lenni, hanem kicsinyesek is.

A politikai közbeszéd gyors átalakulása szoros összefüggésben van a kormány gondolkodásmódjával. Itt nem is elsősorban a média áthangolódására gondolok. Igazából az a gyors karakterváltás döbrent meg, ami szinte minden alkalommal érzékelhető, amikor a társadalom tájékoztatásra kötelezték (politikusok, köztisztviselők vagy hasonló szerepet betöltő vállalati vezetők) szólalnak meg. A hangnem az egykori „illetékes elvtársakét” idézi, amelynek lényege a társadalom kiskorúságára építő, a közvéleményt lekezelő paternalizmus.

Maradjunk néhány budapesti példánál! A nyáron hetente voltak a főváros életét befolyásoló, látványos nyomócső-törések. Az első után a vízművek illetékese elmondta, hogy ez természetes jelenség, ilyen mindenütt van, nálunk még kevesebb is, mint máshol, egyébként pedig minden a legnagyobb rendben, aggodalomra semmi ok, a csőhálózat jó karban van. Balszerencséjére egy héten belül újabb területet sikerült elárasztani, s azóta többször is sor került hasonló esetre. Olyannyira, hogy a közvéleményben ismét rémhírek terjedtek el arról – óh, nosztalgikus pártállami évek... –, hogy a csőtöréseket szabotázs okozta volna. (Hiába, az idők változnak. 1950-ben még a tetteseket is megtalálják, 1975-ben csak pletykák terjednek, 2002-ben meg is cáfolják őket.)

Van téli példa is (igaz, cső decemberben is tört). Lehullott 15–20 centiméternyi, a meteorológiai intézet által időben előre jelzett hó. A fővárosi közlekedés azonnal befulladt, hókéket, szórógépeket órákon át nem lehetett látni. Az illetékes szerepében főszóvaló felelős aztán elmondta, hogy szerinte elegendő volt a beavatkozásuk, ami történt, rendjén való. Azt azért elkottyantotta, hogy a hó eltakarításhoz szükséges járművek egyharmada

nem állt munkába, mert üzemképtelen volt, de az sem baj, mert amúgy sem hívták be soron kívül a sofőröket. Eközben az utakon személyautók ezrei törtek össze. Vagy: hetekre eltűnik a patikák-ból a tíz legfontosabb (és nagyon sok egyéb, köztük mással nem helyettesíthető) gyógyszer. A hibás: a lakosság, amely az áremelések előtt még be akart egy kicsit spájzolni kedves patikaszerreiből. Egyébként tessék nyugodtan maradni, hamarosan szállítanak majd az ünnepek idejére leállt gyógyszergyárak.

A példákban az a közös, hogy még az elemi udvariasság, a lakosság iránt felelősségérzet minimuma sem jelenik meg bennük. A cél nem a tájékoztatás, hanem az elégedetlenségről való lebeszélés. A szolgáltató nem érzi feladatának a szolgáltatást, nem érzi, hogy helyzetéből adódóan felelős a feladat ellátásáért. Nem azért van a helyén (vagy, már megint, mégis?), hogy megnyugtasson vagy kioktasson minket, hanem azért, hogy biztosítsa a dolgok normális működését.

Vagyis pontosan úgy viselkedik, ahogyan azt a rendszerváltás előtt begyakorolta. De miért is viselkedne máshogy? Ez a viselkedésminta általános, kormányzati szintű. A hatalmon lévő nem lehet hibás, amit tett, tesz, vagy tenni fog, hivatalból megvédendő. Ezért minden logika visszafordítható. A szovjet tanácsadók irányította pártállami titkosszolgálat tisztjének lenni érdem, s ettől már csak egy lépésre van az, hogy egykori ellenzékiné lenni ma is vétek. Ha nem mennek tökéletesen a dolgok, nem a döntéshozó-hatalomgyakorló a hibás, hanem az ellenzék. S ezt a közvélemény torkán egy meglehetősen könnyen le lehet nyomni úgy, hogy formálisan még a sajtószabadság sem sérül. *A meglévő média-túl-hatalom rendszere tökéletesen elegendő a többség biztosítására, főleges tehát a totális sajtódiktatúra.* (De azért a hatalom sosem irtózik egy olyan helyzettől, amiben minden ellenőrzése megszűnik: ezért nem kap az egyetlen ellenzéki napilap a kormánytól és gazdasági háttéréből hirdetések, ezért kell nyomdát változtatnia, ezért szűnnek meg vagy kerülnek nyomás alá a nem kormánypárti műsorok a közszolgálati csatornákon.)

A kommunikáció nem csak a felszín: a média a hatalom döntő tényezője. Sajátosan olyan terület, ahol a baloldali kormányoknak döntő befolyásuk van. Igazából nem is nekik: olyan egybenővés ez, ahol már nem dönthető el, hogy ki kitől függ, kié az igazi hatalom. Az előző ciklusban az volt az általános vélemény, hogy

az abszolút többséget szerzett MSZP elsősorban azért vette maga mellé koalíciós társnak az SZDSZ-t, hogy annak sajtóbefolyását semlegesítse. A mostani koalíciós kényszerben ez ugyancsak fontos szempont. A miniszterelnök a közelmúltban igazi freudi első-lással azt találta írásba adni, hogy az igazi hatalom az újságírók kezében van. (Ami akkor is fontos kijelentés, ha tudjuk, hogy szeret udvarolni azoknak, akiket éppen megszólít.) Ismerve a sajtó működését, nem meglepő, hogy a kormányban az SZDSZ választási eredményét messze meghaladó mértékben van reprezentálva. De legalább ennyire áruzkodó, hogy a kormányfő a kérdéshez a hatalom szempontjából közelített: nagyon is pontosan jelzi a kormányzás döntő szempontját: a már nem először visszaszerzett hatalom megőrzésének akarátát. (Itt említhető meg a kormányzati ciklus kezdetétől lebegtetett ötlet, amely a hatalomnövelés technikái közé beemelné a rendkívüli parlamenti választások kikényszerítését, ami ugyan az országnak nem volna jó, de az aktuális hatalomgyakorlók befolyását alkalmasint jelentősen növelhetné. És ismervén a baloldal kommunikációjának azt a specialitását, hogy azzal vádolja ellenfelét, aminek elkövetésére maga készül, emlékezhetünk arra, hogy – népszerűsége csúcán – ilyesféle váddal illették a polgári kormányt!)

A hatalom kérdése láthatóan a működés szintjén központi, s jószerével egyetlen prioritása volt idáig a Medgyessy-kormány-nak. A gazdasági szakembernek tekinthető miniszterelnök idején a költségvetés tudatosan kialakított súlyos egyensúlyi zavara azt jelzi, hogy az MSZP okulni akar 1994–98-as politikai kudarcából. (Sőt, általában véve elmondhatjuk az eddig látottak alapján, hogy a baloldal *semmit sem felejtett, de nagyon sokat tanult* az elmúlt években.)

Az előző ciklus idején beérte azzal, hogy választási kampányában volt demagóg, de kormányra kerülve nem valósította meg ígéreteit. A Medgyessy-kormány azonban a kormányzást magát is kampányeszközként kezelte, és a *verbális demagógiát cselekvő demagógiává* fejlesztette. Nem is eredménytelenül: a helyhatósági választások átütő baloldali sikert hoztak, és a közvélemény kutatások az MSZP és politikusai népszerűségének látványos növekedését mutatták. A villámgyors és radikális hatalomátvételnek, a társadalom igazságérzetével találkozó béremeléseknek (oktatás- és egészségügy) nem a bérstruktúra átalakítása, vagy más, távlatos társadalmi

célja volt, hanem kifejezetten a hiányzó legitimitáció megteremtése. A kormányerők tudják a legjobban, hogy – bár formálisan egy demokráciában minden szavazat azonos értékű – a minőségi szavazók körében nem nyertek. Ennek a körnek a maga mögé állítására egy radikálisnak tűnő béremelés kiváló eszköz, s elsőrendű célcsoportjainak kisugárzása, közvélemény formáló ereje akár döntő is lehet. A jelentős társadalmi csoportok számára valódi előrelépést jelentő változások fedezete azonban hiányzik. A kormánynak nincs átgondolt stratégiája a mostani kedvezményezett pozíciójavulásának tartós biztosítására – ami azt bizonyítja, hogy a béremelés nem társadalompolitikai megfontolásokra épül, hanem csak a hatalomszerzési technikák sorába illeszkedik. (Árulkodó egy illetékes magyarázkodó statisztikai bűvészmutatványa. A 2003-as béremelés elmaradása kapcsán azt hallhattuk, hogy tekintve, hogy az 50%-os pedagógus béremelés csak októbertől érvényesült, az 2002-ben éves szinten 17%, 2003-ra áthúzódó hatása pedig 33%, vagyis nincs szó arról, hogy idén elmaradna a bérek növekedése. (Már csak az hiányzik, valaki az első bejelentések és az utólagos magyarázat nyomán bejelentse: a pedagógusbérek ilyenformán 83%-kal növekedtek... De nem akarok tippeket adni.)

Az is igaz, hogy a gazdaságirányítás már régen nem kormányzati kiváltság, a kormány csak egy a gazdasági szereplők között, igaz ugyan, hogy a legnagyobb munkáltatóként kiugró szerepe van a bérszínvonal befolyásolásában, s egyes területeken (autópálya-építés) szinte monopolhelyzetben lévő megrendelő. Így az e szerepkörben való lépései jelzik azokat a gazdaságpolitikai elképzeléseket, amelyeket amúgy szeretne megvalósítani. Az eddig történtek attól különösek, hogy az MSZP–SZDSZ kormány közgazdasági retorikájában a Bokros-csomag mint minden lehetséges jó ősforrása szokott megjelenni. Újabb hatalmi periódusuk elején azonban mindannak az ellenkezőjét tették, mint aminek jegyében az 1994–1998 közötti baloldali kormány annak idején az emlékeztető megszorításokat végrehajtotta. Könnyen lehet azonban, hogy mindezt csak hasonló eszközökkel tudja majd egyensúlyba hozni.

A hatalmi szempontból oly határozott kormányzati kommunikáció azonnal bizonytalanra válik, amikor társadalmi vagy gazdasági tartalmakról kellene üzenni. Ez csak részben újdonság: már a választási kampány idején is mutatkoztak ennek jelei. A gázárak befagyasztását és főlemelését, az infláció csökkentését és a forint

földrértelődésének megakadályozását (ezek egymással ellentétes célok!) éppúgy egyszerre ígérték, mint ahogyan általában az adók csökkentését és a költségvetési támogatások növelését, a mezőgazdaságban a kis és nagygazdaságok párhuzamosan kiemelt támogatását, olcsóbb és jobb egészségügyet (ahol a javítás elemi feltétele a nagyobb ráfordítás) stb. stb. 2003-ban menthetetlenül kiderül, hogy az ellentétes célok egyidejűleg nem valósíthatók meg. Az adók például nem csökkennek, hanem nőnek, igaz, hogy az szja minimális mértékben kevesebb, de ezt más adónemek bőven kompenzálják. A megemelt illetékek, a központi alapok csökkenése miatt növelendő helyi adók, a gépjárműadó, a parkolás és a sztrádashasználat, az ügyvédi költségek áfája és a többi a lakossági terheket jelentősen növeli. Az is lassanként világossá válik, hogy a kis- és középvállalkozásokkal szemben a kormány a nagyokra épít, s lényegében a lakossági fogyasztás megugrását korlátozva szeretné helyreállítani az árak-bérek-termelékenység növekedés rendszerében mutatkozó zavart. A költségvetési deficit csökkentése tehát az álságos adóemeléssel és – az infrastruktúra fejlesztés visszafogásán keresztül a jövő megadóztatásával valósul meg.

Az infrastrukturális kiadások megkurtítására egyébként az Orbán-kormány is rákényszerült: az orosz pénzügyi válság idején, kritikus külpiaci helyzetben. A mostani beruházási korlátozás oka azonban kizárólag a hatalomcentrikus, szórjunk pénzt a nép közé-típusú, tékozló politika. Aminek az árát mindig a látszólag és pillanatnyilag kedvezményezett helyzetbe kerültek szokták megfizetni.

Eközben a kormány az önkormányzatokhoz többletfeladatokat rendel, amelyeket nem finanszíroz. Négy éven át folyamatos volt az a támadássorozat, amelyet a főváros kormány szintű büntetése, a támogatások elvonása miatt a Demszky-féle vezetés és az SZDSZ sajtóhadai folytattak a polgári kormány ellen. A Medgyessy-kormány első saját költségvetési évében az előző ciklus e szempontból legrosszabb évét is jelentősen alulmúló mértékben finanszírozza a fővárost.

Vagyis, miközben a Medgyessy-kormány büszkén hirdeti, amire Horn Gyula is vállalkozott annak idején, hogy fél év alatt rendbe tette az ország dolgait, lényegében még semmi olyat nem tett, amiből tevékenységének valódi tartalmára következtethetnénk – illetve éppén ez a semmi az, ami a valódi tartalmat jelenti.

Mert ugyan el lehet szédíteni sokakat azzal, hogy hirtelen másfél-szeresét kapják korábbi jövedelmüknek (ismétlem: megérdemlik), de előbb-utóbb arról is számot kell adni, hogy mindezt miből lehet kifizetni. A kormányzásnak e kérdés megoldása pedig alighanem fontosabb eleme, mint annak a sikerpropagandának fölépítése, hogy különböző száz napos turnusokban sikerült a következő évek tartalékát is fölélni.

GÁSPÁR G. JÁNOS

K: Gulyás János (438)323

A LENGYEL EUOREALIZMUS HÁTTERE

Az első tudósítások a komoly diplomáciai sikerről szóltak, aminek eufóriájában a lengyel miniszterelnök, Miller, nem restelt mindenkinek köszönetet mondani, aki akár kemény bírálattal sarkallta a keményebb nemzeti érdekképviseletre, mint Kaczynski, az ellenzéki Jog és Igazság Párt (PiS) vezére, akár a folyamathoz valóban minden feladatával összeegyeztethető támogatást megadó lengyel pápának és a Glemp bíboros vezette katolikus klérusnak, amely a keresztény Európa reintegrálásának ideológiájával nem csekély támogatást nyújt. Azóta azonban, a részletek nyilvánosságra kerülésével, az elemzők úgy látják: a hirtelen bekeményítéshez nem tartozott kellő felkészülés az érvrendszerek tekintetében, így érdemi eredmények elérésére már nem volt idő. Ehelyett csak a „kemény tárgyaló” imázsának megteremtése történt a csatlakozásról megrendezendő népszavazás sikere és a koalíció fennmaradása érdekében. Lengyelországban hagyományosan nem csak bal- és jobboldali pártokra osztható a politikai paletta, hanem unióellenes és támogató pártokra. Az egy esztendeje alakult kormány kisebbik baloldali pártja, a Parasztpárt is a belépés komoly ellenzójének számít. Az ország függetlenné válása idején a lakosság körében mért szinte egyöntetű, 90 százalékos csatlakozni vágyás egyes felmérések szerint napjainkra odáig fogyatkozott, hogy a nemek száma kiegyenlítette az igenekét. Nyílt titok, hogy Brüsszel olyan sorrendben szeretné időzíteni a csatlakozási népszavazásokat a 1994-es referendumokhoz hasonlóan, hogy elkerülje az akkori kellemetlen norvég példát, az elutasítást – tehát a biztosnak ígérkező magyar igent kövessék csökkenő valószínűség szerint a tagjelölt országok voksolásai. Miután a komoly gazdasági problé-

Leszek Miller Európai Unióba lépés
kérdéséről

mákkal küzdő, kormányzó Demokratikus Baloldalt (SLD) az őszi önkormányzati választások siralmas eredményei hideg zuhanyként érték, a brüsszeli és varsói vezetők egyaránt érdekelték váltak abban, hogy legalább pozitív képet sugározhassanak a skandináv fórumról.

Leszek Miller lengyel miniszterelnök sokáig éppolyan erélytelen tárgyalásokat folytatott a csatlakozásról, mint Medgyessy Péter tette ellenzéki bírálói szerint. Mivel a lengyel belpolitika párt-erőviszonyai már korábban is segítették, hitelesítették volna a határozottabb kiállást, már az is eredményként könyvelhető el, hogy a jelek szerint szakított azzal a dogmával, miszerint „az EU civilizációs szerepére tekintettel el kell fogadni bármilyen feltételt”. Kérdéses, hogy a lengyel kormány a lengyel érdekek védelmének demonstrálására váltott volna-e, ha a helyi választásokat nem veszi el a jelentős városokban Rzeszów kivételével, köztük a vörös fellegvárnak számító Lódzban. Krakkóban egy független baloldali jelölt nyerte ugyan az első közvetlen polgármester-választást, de jobboldali támogatást is élvezett. Az önkormányzatban pedig a legerősebb frakció az unióellenes katolikus-jobboldali Lengyel Családok Ligájáé (LPR). Ez utóbbi a populista, euroszeptikus Önvédelem (SamoObrona) agrárpárttal együtt a választások egyértelmű nyertese volt. Gyengébben szerepelt a csatlakozáspárti Polgári Platform is, ám az eurorealista PiS megnövelte súlyát. Látványos sikerként Lech Kaczynski 70 százalékkal győzve lett Varsó polgármestere. A tavaly leváltott Busek-kormány legnépszerűbb minisztere annak idején maffiakapcsolatokkal vádolt ügyészek és bírók elmozdításával szerzett ismertséget. Legutóbbi interjújában is úgy árnyalta támogató álláspontját, hogy mindenkor nyugatbarát volt, politikusként a kezdetekkor vetette fel a belépés jelszavát, és e téren nincs változás, ám a konkrét válasznak a feltételek alapos elemzéséhez kell kapcsolódnia. Álláspontját kontrasztossá teszi, hogy eközben a tv közvetíti, amint a baloldali kormány és a Szolidaritás-tábori ellenzék vezetői, Kwaśniewski és Wałęsa, Buzek és Miller együtt járulnak aláírni a falra függesztett Jövő Chartát, ami az uniós csatlakozás mellett tesz hitet.

A vezető napilap, a Rzeczpospolita kolumnistája szerint Miller hiszékenynek bizonyult, amikor bízott Günter Verheugen szavában, aki az utolsó órákig bizonygatta, hogy a 15-ök tarsolyában még kétmilliárd euró tartalék van a megegyezésre. Ezzel szemben az EU

képviselői fegyelmezetten tartották magukat az utolsó délután ismertetett Schröder-javaslat pontjaihoz. Ezért a lengyel delegáció valóságos többletet csak a németek számára érdekes, a keleti határok biztosítására szolgáló alapba kapott 108 millió euró formájában nyertek. A többi pénzt már korábban „megkapta” Lengyelország, pusztán előrehozott finanszírozásról, illetve a kofinanszírozás mellőzéséről van szó, a költségvetés más kiadásainak mentesítésére. Ami pedig a kvótákat illeti, például a tej esetében egyetlen literrel nagyobb mennyiséget sem sikerült kiharcolni, ehelyett a tömegtermék két kategóriájának összevonását ismertette a miniszterelnök, mint másfél millió literes keretgyarapítást. Mindebből saját tapasztalataival együtt Magyarország is levonhatja a tanulságot: udvarias mosolygásért a tagországok nem fogják csorbítani önös érdekeiket. Még nem késő az okulás, a harc országunk jó helyéért a közösségben még csak kezdődik.

GYULAI GYÖRGY

SUMMARIES

Magyar Szemle (Hungarian Review), Vol. XII., Nos. 1-2., February 2003, Budapest.

Editor-in-Chief: Gyula Kodolányi. Published by Magyar Szemle Foundation. Publisher György Granasztói.

The Faces of Absence. Editor's Note by Gáspár Gróh.

GYÖRGY GRANASZTÓI, historian, Director, László Teleki Institute, Budapest. *Jewish Question? The Pains of Conscience or a Tool of Battle?* Part II. By the most extreme speakers of Hungary's passionate political rhetoric, the charges of communist on the right and anti-Semite on the Left are used without reason and consideration. The by now historical roots and severe consequences of this labeling are examined here.

BALINT TÖRÖK, journalist, Budapest. *The Hungarian Independence Movement and the Saving of Jews.* Part I. A survey of the most significant organized actions to save the lives of Jews after the Nazi occupation in March 1944, by the Hungarian Independence Movement, a secret national network directed from Regent Horthy's circle.

ANTAL CZETTLER, historian, Brugg, Switzerland. *Operation Torch.* Part I. Hungarian historians seldom consider the significance of events in North Africa in World War II, except for Rommel's failed expedition. Here is a detailed story of the Allied occupation of Algeria, and its implications for Vichy and Stalingrad, based on American, English, French and German records.

TIBOR TÜSKÉS, literary historian, Pécs. *The Friendship of Péter Veres and László Németh.* Two outstanding novelists of the Thirties generation, the self-taught peasant politician Péter Veres and the encyclopedic László Németh, of a middle-class background, maintained a warm life-long friendship until their death in the late Sixties.

GERGELY EGEDY, political scientist, School of Public Administration, Budapest. *Ideas and Politics*. Writing about Domokos Szőke's book of the same title, the author examines the implications of the career of historian Gyula Szekfű, editor-in-chief of the previous (1927–1944) *Magyar Szemle*.

BÁLINT BALLA, sociologist, Berlin. *The Number Three in Sociology*. An examination of triadic structures in the thought of the major masters of sociology, from Comte and Weber to Sorokin.

ATTILA SZEPESI, poet, editor, Budapest. *The Cave, the Cherry Blossoms, the Holy Mountain and the Green Wind*. An essay on the Japanese tradition of coloured wood prints, and its great figures, Hokusai, Utamaro and Hiroshige.

1% Metaphysics. György Szabados has selected a passage by José Ortega y Gasset on the significance of the child's imagination, for psychic development and the adult's creativity.

Books and Events

ALADÁR LÁSZLÓFFY. *Papuan Intercity*. An essayist's ruminations on reading Jared Diamond's book (*Háborúk, járványok, technikák*. Budapest, 2001.)

TAMÁS MAGYARICS. *Regions, Chances*. On the changing role and possibilities of group identities and interests in the new united Europe. (Károly Gruber, *Európai identitások: régió, nemzet, integráció*. Pro Minoritate-Osiris, Budapest, 2002.)

ENDRE MIKLÓSSY. *Prophecies About the Void*. On a collection of essays on Nietzsche and his tradition. (György Kunszt, *Nihil és Ámen – Nietzsche-reflexiók*. Palatinus, Budapest, 2002.)

MIHÁLY KUBINSZKY. *Renowned Trains*. Our architecture columnist writes on famous railways of the world.

KLÁRA TÓTH. *What If...* In our movie column, our critic writes on András Kovács' *Film About a Novel*, based on Transylvanian novelist István Szilágyi's *Kő hull apadó kútba* (*Stone Drops into a Decreasing Well*).

KATALIN METZ. *Black Noise – The Giant Baby*. Our theatre columnist saw a dance play, *Fekete zaj*, by Attila Ditzendy at the National

Theatre of Miskolc, and Gergely Vajda's new opera *Az óriás-csecsemő*, based on Tibor Déry's classic modernist play, at the Budapest Puppet Theatre.

JÁNOS G. GÁSPÁR. *Restoration or Atavism?* Our domestic columnist examines the contents of the Medgyessy government's policies, and finds alarming echoes of the communist era.

GYÖRGY GYULAY. *The Background of Polish Euro-Realism.* Poland is the toughest bargainer among the newly accepted members of the European Union. The elements of this policy are briefly summarized in our foreign affairs column.

This issue of Magyar Szemle is illustrated with painted woodcuts by Hiroshige, Utamaro and Hokusai

E SZÁMUNK SZERZŐI

BALLA BÁLINT (1928, Budapest): szociológus. 1965-től Németországban él. 1968– a Berlieni Műszaki Egyetem Szociológiai Intézetének adjunktusa, majd professzora. 1990–95 a Német Szociológiai Társaság kelet-közép-európai munkabiztosa, 1995–99 szekcióvezetője, 1999– tiszteletbeli elnöke. F. m.: *Soziale Konflikte und die Soziologie* (1972), *Társadalom, megújulás, kereszténység* (1993), *Zu einer Soziologie des Postkommunismus* (szerk., 1994), *Ethnicity, Nation, Culture* (szerk., 1998), *Szűkösszociológiai tanulmányok* (2001).

CZETTLER ANTAL (1925, Budapest): történész. 1944-ben érettségizett a gödöllői premontreieknél. Részt vesz az elenállásban, orosz fogságba kerül. Jogi diplomáját politikai elitélt édesapja miatt csak 1962-ben szerzi meg. 1968-ban Svájcba emigrál. Cikkeket és tanulmányokat ír a közelmúlt magyar történelméről. Magyarul megjelent: *Teleki Pál és a magyar külpolitika, 1939–41.* (1997).

EGEDY GERGELY (1953, Budapest): a politikatudomány kandidátusa, a BKAE Államigazgatási Kar tanára. F. m.: *Konzervatívizmus az ezredfordulón* (2001).

GÁSPÁR G. JÁNOS: könyvtáros, szerkesztő. 1990 óta ad közre politikai elemzéseket.

GRANASZTÓI GYÖRGY (1938, Budapest): történész, egyetemi tanár, az ELTE BTK Magyar–francia társadalomtudományi műhely és doktoriskola vezetője, a Teleki László Intézet főigazgatója. Szakterülete a társadalomtörténet. Várostarténeti és népesedéstörténeti tanulmányok mellett esszéket is közread a demokratikus átmenet témá-

jában. Habilitált, az MTA doktora. 1990–1994 között az Antall-kormány nagykövete volt a NATO és az Európai Unió mellett, valamint a Belga Királyságban.

GRÓH GÁSPÁR (1953, Budapest): irodalomtörténész, kritikus. A *Magyar Szemle* rovatvezetője. F. m.: *Egymásért vagyunk*. (Tanulmányok, kritikák, 2000.)

GYULAI GYÖRGY (1965, Budapest): politológus, agrármérnök. Agrárgazdaság- és szociológiai kutatásokat végzett Romániában, Kárpátalján, Szlovéniában és Bácskában.

KUBINSZKY MIHÁLY (1927, Sopron): építészmérnök. A Soproni Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára volt. 1992: Ybl-díj, 1996: Prof emeritus cím.

LÁSZLÓFFY ALADÁR (1937, Torda): költő, író. 1981– az *Utunk* (1989– a Helikon) szerkesztője, a Magyar Művészeti Akadémia tagja. Főbb kitüntetései: a Román Tudományos Akadémia Eminescu-díja (1974), Graves-díj (1988), József Attila-díj (1991), Kossuth-díj (1998). 1962 óta jelennek meg verses és esszéketetei, novellagyűjteményei. Legutóbb megjelent kötetei: *Szélmalom-leltár* (esszék, 1999), *Bársonyok és Borgiák* (versek, 2000), *Csudaóra* (2000).

MAGYARICS TAMÁS (Budapest, 1953): történész. A történettudomány kandidátusa. F. m.: *Az Egyesült Államok és Magyarország diplomáciai kapcsolatai, 1957–1967* (1997), *Az Egyesült Államok külpolitikájának alkotmányos és intézményi háttere* (1998), *Az USA vezető szerepe a világon* (é. n.), *Handouts for U. S. History* (Frank Tiborral, 2. kiad. 1999 *Az Egyesült Államok külpolitikájának története* (2000), *Nagy-Britannia Közép-Európa politikája a 20. században* (2002).

METZ KATALIN (Marosvásárhely): színikritikus. A kolozsvári Babes-Bolyai Tudományegyetemen szerzett diplomát. 1987-ben települt át Magyarországra, a Magyar Nemzet munkatársa. F. m.: *Forgószeiben. Harag György, a rendező-mágus* (1998).

MIKLÓSSY ENDRE (1942, Bercel): író, építészmérnök. Szakterülete a városfejlesztés. A Földművelési és Vidékfejleszté-

si Minisztérium főtanácsosa. F. M.: *Túl a tornyon, melyet porból rakott a szél* (esszék, 2001).

SZEPESI ATTILA (1942, Ungvár): költő. 1970 óta jelennek meg kötetei. József Attila-díj (1980) Weöres Sándor-díj (1974, 2000). Újabb művei: *Erdőmaszkok* (esszék, 1999), *Szél-torony* (válogatott versek, 1999), *A béka kertje* (esszék, 2001), *Tündérek és katonák* (esszék, 2002), *Képmutogató* (szonettek, 2002).

TÓTH KLÁRA (1953, Nyíregyháza): filmkritikus, publicista. A Duna TV szerkesztője.

TÖRÖK BÁLINT (1925, Budapest): bölcsészdoktor, közíró. Újságírással 1990 óta foglalkozik. Rendszeresen írt, illetve ír számtalan újságba, folyóiratba, sajátos műfaja a történelmi publicisztika. 1994-ben Esterházy-emlékéremmel tüntették ki. 2001-ben jelent meg Esterházy Alízzal közösen szerkesztett *Esterházy János Emlékkönyv*.

TÜSKÉS TIBOR (1930, Balatonszántód): író, kritikus. József Attila-díj (1976). F. m.: *Versről versre* (1976), *Testvérműzsák* (1979), *Csorba Győző* (1981), *Nagy László* (1983), *Illyés Gyula alkotásai és vallomásai tükrében* (1983, 2002), *Pilinszky János alkotásai és vallomásai tükrében* (1986), *Rónay György* (1988), *Párhuzamos történelem* (1992), *Időrosta* (1994), *A jelenkor indulása* (1995).

A POLGÁRI ÖSSZEFOGÁS HETILAPJA

15% kedvezmény

MEGREDELŐLAP

A megrendelőlapot
szíveskedjenek eljuttatni
a Heti Válasz

kiadójának címére:

1062 Budapest,
Andrássy út 125.

Telefon: 06-1-461-1407

Fax: 06-1-461-1462

e-mail:

megrendeles@hetivalasz.hu

Név:

Irányítószám, helység:

Utca, házzám:

Telefonszám:

Megrendelem a HETI VÁLASZ című lapot.....példányban.

Előfizetési díj: negyedévre 2674 Ft

fél évre 5348 Ft egy évre 10 696 Ft

Az előfizetési díjat a kiadó által postázott csekken fizetem.

Aláírás:

FIZESSEN ELŐ A HETI VÁLASZRA!

MAGYAR SZEMLE

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Csengery u. 82.
Postacím: 1399 Bp., Pf. 701/216

Tel/fax: 311-6477
472-0318

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány

Felelős kiadó:
Dr. GRANASZTÓI György

ISSN 1216 6235

Tipográfiai terv:
BANGA Ferenc

Műszaki szerkesztés:
BÁCSI István

Nyomdai munkálatok:
PRESS + PRINT Kft.

Kiskunlacháza
Felelős vezető:
TÓTH Imre

Előfizetésben terjeszti a
Hírlap-előfizetési és Elektronikus
Posta Igazgatóság.

Árusításban megvásárolható
a hírlapkereskedelmi rt.-knél.

Előfizetési díj:
egy évre 1728, fél évre 864 Ft

Külföldről megrendelhető
a Magyar Szemle Alapítvány
számlaszámán:

MNB 11707024-20332033
vagy

levélben, melyre csekket
küldünk. Előfizetési díj:
postaköltséggel együtt egy
évre 75\$, fél évre 38\$

A MAGYAR SZEMLÉT AZ ALÁB-
BI HÍRLAPÁRUSOK ÁRUSÍTJÁK
BUDAPESTEN: Frankel Leó utcai
aluljáró; Flórián üzletközpont; Bé-
csi út 122-124.; Déli pályaudvar,
lapüzlet; Kosztolányi tér; Buka-
rest Étterem, lapüzlet; Újpest, Ár-
pád úti metró; Kálvin tér 1.; Kígyó
utcai lapüzlet; Deák téri aluljáró,
lapüzlet; Váci u. 10.; Szabadsajtó
u. 6.; Petőfi Sándor u. 17.; Párizsi
udvar; Nyugati téri lapüzlet; Já-
szai Mari téri aluljáró; Erzsébet
krt. 17., lapüzlet; Baross téri lapüz-
let; Ferenc körúti aluljáró; Bajcsy-
Zsilinszky u. 76., közlőnybolt;
Lehel tér, Gogol utcai lapüzlet;
Móricz Zsigmond körtér, 6-os vil-
lamos végállomása; 114. postahiva-
tal; Moszkva tér, Gomba; Örs ve-
zér tere, Sugár.

A MAGYAR SZEMLÉT ÁRUSÍTÓ
KÖNYVESBOLTOK BUDAPEST-
TEN: ATLANTISZ KÖNYVSZI-
GET (V., Piarista köz 1.); BENCÉS
KÖNYVESBOLT (V., Ferenciek te-
re 5.); ÍRÓK BOLTJA (VI., And-
rássy út 45.); LITEA KÖNYVES-
BOLT (I., Hess András tér 4.);
CUSTOS-ZÖLD KÖNYVESBOLT
(II. Margit krt. 7.); PONT KÖNY-
VESBOLT (V., Nádor u. 8.); OSI-
RIS KÖNYVESBOLT (V., Veres
Pálné u. 4-6.); VINCE KÖNYVES-
BOLT (I., Krisztina krt. 24.);
BUDAPESTI TELEKI TÉKA: VIII.
Baross u. 1. a BALASSI KIADÓ
könyvesboltjában (II, Margit u. 1.)
korábbi számaink is kaphatók.

**A RENDSZERVÁLTOZÁS
A MAGYAR SZEMLEBEN**

1992–2002

VÁLASZ KÖNYVKIADÓ
MAGYAR SZEMLE KÖNYVEK

A Magyar Szemle jubileumi antológiája.

Bolti ára 3000 forint. Megrendelhető a szerkesztőségben
2000 forintért.

A politikai elitek imént hangoztatott felelőssége nem egyszerűen az, hogy az elmúlt évtizedekben nem tudták és nem is akarták a magyar közgondolkodás részévé tenni honfitársaink tömeges tragédiáit és azok tanulságait. Igaz, lehet arra hivatkozni, hogy nemzet és haza, a közösségi gondolkodás, az ehhez kapcsolódó felelősség nem képezte részét a marxista–leninista ideológiának, még a fellazult végső változatának sem. A hiba ettől nem lesz kisebb. Súlyosbítja ellenben, hogy az úgynevezett antifasizmus is része volt ennek az ideológiának. Az antifasizmus pedig, mint a rendszer felsőbbrendűségének meghatározó eleme magába foglalta természetesen az antiszemitizmus ellen folytatott küzdelmet is. Így lett azonban az antiszemita olyasminek is a jelölője, aminek nincs köze a lényeghez. Eszköz az ideológiai háborúban.

GRANASZTÓI GYÖRGY

9 771216 623000